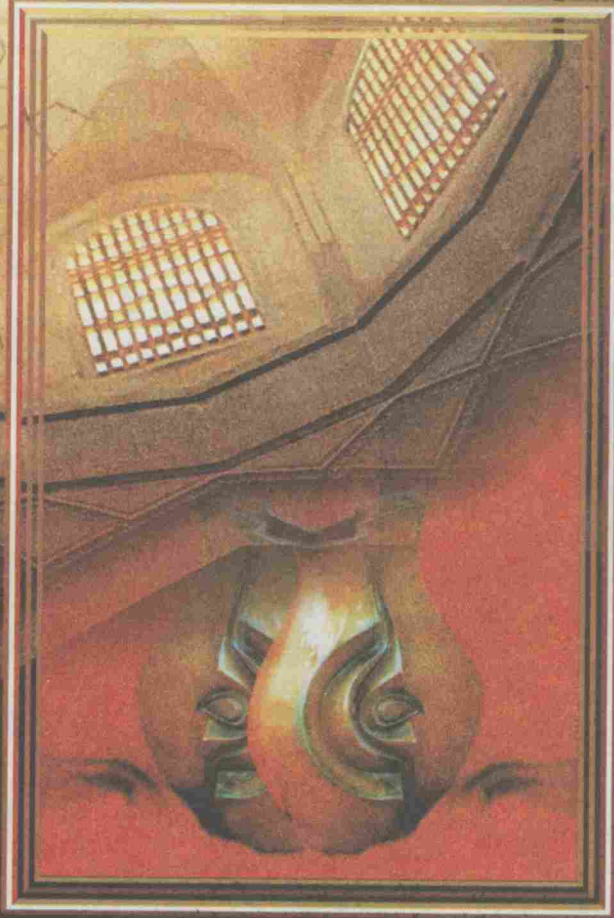

ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

TAFAKKUR

Журналимизнинг ушбу сони нашрга тайёрланаётган кезларда жамиятимиз ҳаётидаги улкан сиёсий жараён — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутатлигига ва Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайловлар авж палласига қадам қўйган эди. Журнал нашрдан чиққан кунларда эса мамлакатимиз олий органига сайланган халқ вакиллари қўшсаҳифамизда кўриб турганингиз мухташам саройда анжуман қурадилар, ваколати эл тасдиғидан ўтган Президент иштирокида истиқболимизни янада равшан қиладиган янги-янги қонунлар юзасидан иш бошлайдилар.

Ана шу қутлур фаолиятда биз уларга куч-ғайрат ва омад тилаймиз!

Tafakkur ТАФАККУР

Ижтимоий-фалсафий, маънавий-маърифий, рангли-безакли журнал

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Абдулла АЪЗАМ
(бош муҳаррир ўринбосари)
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Баҳодир ЖАЛОЛ
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Азамат ЗИЁ
Анвар ЙҮЛДОШЕВ
Баҳодир ЗОКИР (маъсул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Абдуманноб ОЛИМБОЕВ
Хайридин СУЛТОН
Убайдулла УВАТОВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Муҳаммад ЮСУФ
Тулепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИВОЙ
Иброҳим ҒАФУР
Раҳима ҲАКИМОВА

Муассис — Республика "Маънавият ва маърифат" жамоатчилик маркази

Ўзбекистон Республикаси давлат Матбуот қўмитасида 00124-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Ташкент шаҳри, Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68, 139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг компьютер бўлимида тайёрланди.

"Шарқ" нашриёт-матбаа концерни басмахонаси. 700029, Ташкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

1999 йил 26 ноябрь куни басмахонага топширилди. Қоғоз бичими 70×100 ¹/₁₆, 8 басма табак, 4707-букюртма.
Нашр адади 10000 нуска.

Журналини Ольга ЖОЛДАСОВА безаган.

Ушбу сонда Фарход Қурбонбоев ва Машраб Нуриноев олган суратлардан фойдаланилди.

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Ўз йўлини топган юрт.....4

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ. Ишончимга дўнган орзулар.....12
Турсуной СОДИҚОВА. Соддалиқ билан буюклик сари.....17
Муртазо ҚАРШИВОЙ. Орзумиз кўп, журъатимиз кам.....21

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Анвар ЗИЁ. Кучли жамият фалсафаси26

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

"Уч қадам"лик юксалиш. Хитой Халқ Республикасининг Ўзбекистондаги Фавқулудда ва Мухтор элчиси Ли Цзинь Сянь жаноблари билан суҳбат.....34

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Усмон АЗИМ. Ўзимга ботдим мен, ўзимга ботдим..48

РОСТЛИК — ХАЛОСЛИК

Фатхулла АБДУЛЛАЕВ. Ўзгани деб ўзни қоралабмиз.....54

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Султонмурод ОЛИМ. Навоий ва туркий қавмлар.....62

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ. “Кўнглим гулнинг бағридек қондир...”.....76
 Сирожиддин АҲМАД. Тарих ичра мунаввар бир ном.....80

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҒОЙИБНАЗАРОВ. Сўз ила ёришган салтанат.....86
 Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Шайхи Акбар.....90

ТАРИХ САБОҚЛАРИ

Асадали ҲАКИМЖОНОВ,
 Зоҳиджон БОЗОРОВ. Мозийнинг қора кўланкалари.....102

ШАРҚУ ҒАРЕ ФАЛСАФАСИ

ЛАРОШҒУКО. Максимлар.....108

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Исмоил СЕЙФНАЗАРОВ. Аждодлар орзусидаги авлод.....116
 Машрабжон ЭРМАТОВ. Устоз-шогирдлик мақомлари.....117
 Акбар ЭШМУРОДОВ. Тараққиёт кафолати.....118
 Нодира МУСТАҒОЕВА. Аёл юксалтирур башариятни.....119
 Абдулла ХОЛМИРЗАЕВ. Мададга зор хазина.....121
 Шодмон СУЛАЙМОНОВ. “Шайтанат” — детектив асарми?.....123
 Эргаш ҒОЗИЕВ. Гипноз: сеҳргарликми ё қобилият?.....125
 Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....127

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Абдурахим ЭРКАЕВ

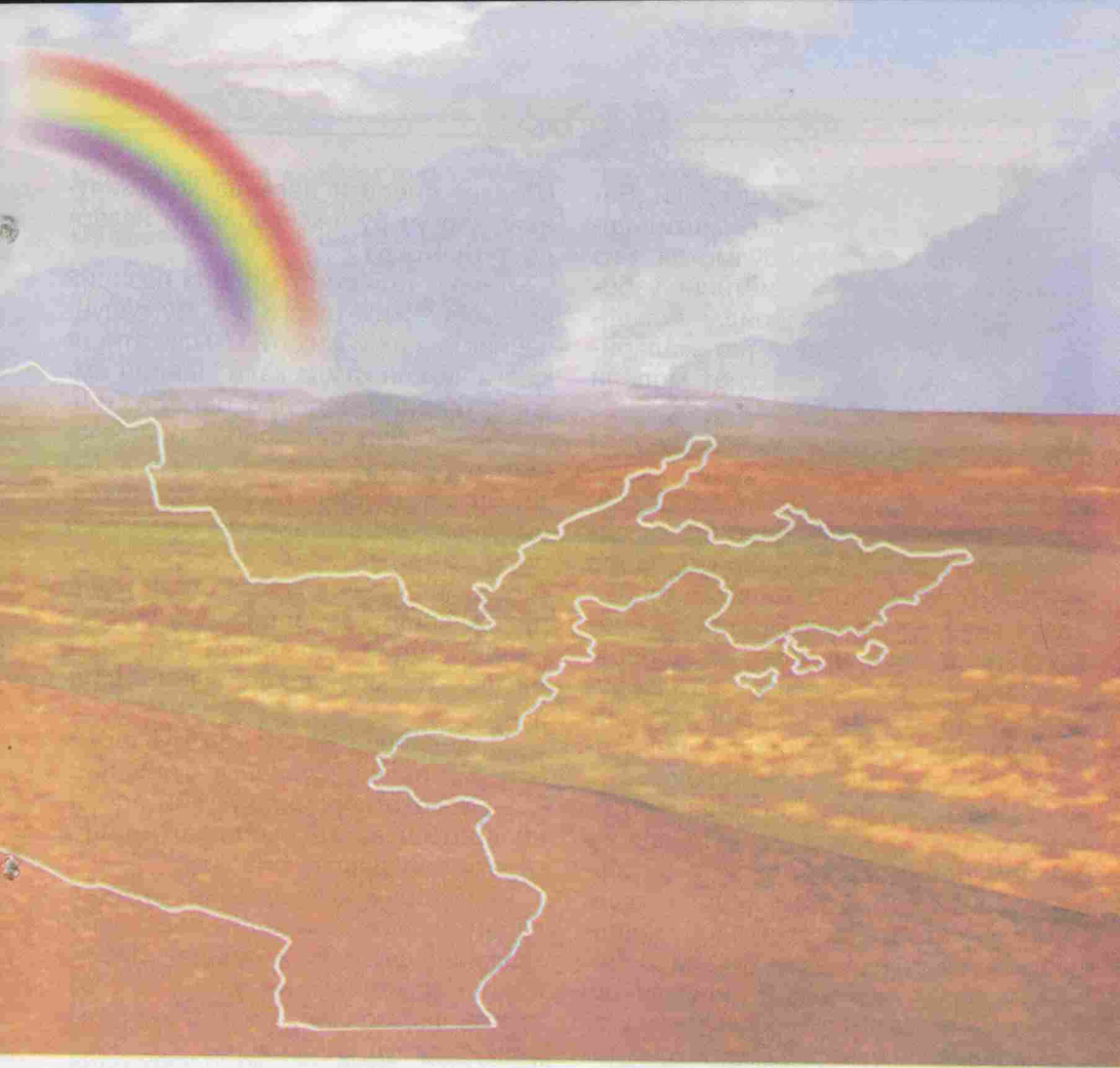
Ўз йўлини топган юрт

Поёнига етаётган XX аср жаҳон халқлари тарихида ўзгача ўрин тутмоғи тайин. Инсоният бу аср давомида илм-фан ва ижтимоий тараққиётда мисли кўрилмаган муваффақиётларни қўлга киритди. Аммо айнан шу асрда у икки марта жаҳон урушини, бир талай инқилобларни, большевизм ва фашизм офатларини, курраи заминга хавф солган мислсиз ҳарбий-ядровий рақобатни бошдан кечирди. XX асрнинг ўзига хос қиёфасини, инсоният тарихидаги аҳамиятини белгилловчи энг муҳим хусусиятлардан бири капиталистик ва

социалистик шаклдаги мустамлакачилик тузумларининг емирилишидир.

Бугун мустақилликка эришган мамлакатларнинг ҳаммаси ҳам бир хил суръатда ривожланаётгани йўқ. Уларнинг айримлари ижтимоий тараққиётнинг қудратли оқимини бошқариб бормоқда, аксарияти оғир иқтисодий қийинчиликларга дуч келмоқда, баъзи бирлари ҳалигача қашшоқлик домидан чиқа олмаяпти. Жадал ривожланаётган ҳар бир мамлакат, у аввал мустабид империя бўлганми ёки мустамлакачилик зулми остида яшаганми — бундан қатъи

Абдурахим ЭРКАЕВ. Файласуф олим, Қашқадарё вилояти ҳокимлигининг масъул ходими.

назар, ўзига хос ривожланиш йўлини босиб ўтар экан, тараққиётнинг миллий моделини яратганини пайқаймиз. Бугун дунё илм-фанида «швед модели», «япон модели», «Жанубий Корея модели» каби иборалар бот-бот кўзга ташланади.

Кўп йиллик шўро мустабидлигидан халос бўлган бугунги ёш мустақил давлатлар ҳам ўзларига мос тараққиёт йўлларини топишга ҳаракат қилмоқда. Айримлари аллақачон ўз йўлини топиб олди ҳам.

Собиқ совет республикаларининг деярли барчасида хусусий мулкчи-

ликка асосланган бозор иқтисодиётини жорий қилиш, демократик ҳуқуқий давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш — устувор мақсад деб эълон қилинган бўлса-да, уларни амалга оширишнинг назарий концепциялари ва амалий йўллари турлича англаймоқда. Бинобарин, миллий ривожланиш учун танланган йўл ҳам, усул, омил ва воситалар ҳам ҳар хил.

Хуллас, ҳар қайси мамлакат ривожланишнинг қулай миллий моделини яратишга интилиши турган гап. Аммо амалда бунга эришиш осон

эмас. Кувончли жиҳати шундаки, Ватанимизнинг бу борадаги интилишлари ғоятда самарали бўлмоқда. Биз танлаган йўл — тараққиётнинг ўзбекиона йўли ҳаёт синовларидан муваффақиятли ўтди, амалий натижаларига кўра ўзига хос тараққиёт модели сифатида тан олинди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон бугунги кунда ижтимоий-сиёсий барқарорлиги ва иқтисодиётида юз бераётган улкан ижобий ўзгаришлар билан собиқ совет республикалари орасида ажралиб турибди. Эндиликда хориждаги энг нуфузли иқтисодий ва сиёсий нашрларда, олимлар ва экспертларнинг махсус тадқиқот ва маърузаларида, таниқли арбобларнинг нутқларида тараққиётнинг ўзбек модели тез-тез тилга олинмоқда.

Маълумки, ўзбек моделининг назарий концептуал асослари Президент Ислом Каримов асарларида батафсил ёритилган. Ўзбек модели дунё эътироф этган бошқа миллий моделлардан бирмунча фарқ қилади. Аввало, у фақат иқтисодий ривожланиш модели эмас, балки кенг маънодаги миллий тикланиш ва ижтимоий тараққиёт моделидир. Шу боис у иқтисодиёт билан бирга давлат қурилиши, ижтимоиёт, маънавият — қўйингики, миллий турмушнинг барча жиҳатларини қамраб олади ва жамият ҳаётини батамом янги асосга кўчиришни назарда тутди.

Ўзбек модели тушунчаси, аввало, Ўзбекистоннинг мустақил миллий тараққиёт йўли қандай бўлиши лозимлигини асослайдиган, уни муайян мақсадларга йўналтирадиган энг умумий назарий хулосалар ва мўлжаллар билан давлатнинг ана шу мақсадларга қаратилган амалий сиёсатининг муштараклигини англатади.

(Давлат сиёсати деганда ҳокимиятнинг ҳар уч бўғини фаолияти назарда тутилмоқда.)

Демак, тараққиёт модели назарий ва амалий жиҳатларга эга. Бу тушунчанинг назарий жиҳати мамлакатнинг юзага чиққан ҳамда ҳали яширин имкониятларини асослаб беради, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражаси, инфратузилма ҳолати, Ватанимизнинг табиий бойликлари, демографик вазияти, аҳолининг онги, билими, касбий салоҳияти каби омилларни ҳисобга олган ҳолда ривожланиш концепциясини ифодалайди, оддий тил билан айтганда, мамлакатга мос ва хос йўлни далиллайди.

Моделнинг амалий жиҳати таркибан бир неча унсурларга бўлинади:

— ислохотларнинг ҳуқуқий асосини яратиш ва такомиллаштиришга қаратилган давлат сиёсати;

— назарий хулосаларни, мўлжалларни амалга оширишга қаратилган ташкилий фаолият, жумладан, ривожланиш механизмини ўзида акс эттирган фармонлар, ҳукумат қарорларининг қабул қилиниши;

— бу фармон ва қарорларнинг ҳаётга бевосита тадбиқ этилиши;

— ҳукумат юритаётган сиёсатнинг тўғрилигига одамларни ишонтириш, уларни ислохотчилик ғоялари атрофида бирлаштириш, уларнинг онгидаги эски тузум асоратларига барҳам бериш учун миллий иродани мустаҳкамлашга йўналтирилган тарғибий-ташвиқий ва тарбиявий ишлар.

Назарий жиҳатдан пухта ва тўғри асосланмаган сиёсат хатолардан холи бўлмайди, бинобарин, жамиятнинг ҳар жиҳатдан уйғун ривожланишини таъминлай олмайди. Охиروқибатда ривожланишнинг том маъ-

нодаги миллий модели шакланмайди. Аксинча, назарий хулоса ва мўлжаллар пухта ва қатъий амалий сиёсат билан мустаҳкамланмаса, улар маърифий ишлар, тарғибот тадбирлари шаклида бўлиб қолаверади. Демак, бундай ҳолда ҳам модель юзага келмайди.

Хўш, ўзбек моделининг афзаллиги ва ўзига хос хусусиятлари нима-лардан иборат? Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг иқтисодий тараққиёт масалалари билан бир вақтда миллий давлатчиликни тиклаш, маданий-маънавий меросни халққа қайтариш, миллий қадриятларга эгалик қилиш ва уларни бойитиш, жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилмасини такомиллаштириш ҳамда мустақил ривожланиш шарти бўлган кадрлар корпусини шакллантириш каби кўпдан-кўп масалаларни ҳал этиш лозим эди.

Маълумки, Германия, Швеция, Япония, Жанубий Корея, Франция, Хитой моделлари асосан иқтисодий юксалиш модели бўлган. Бу моделларда тараққиётнинг сиёсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатларига алоҳида урғу берилган эмас. Чунки мазкур мамлакатларнинг бирортасида ҳам миллий давлатчилик, маданий мерос ва она тилини тиклаш сингари масалалар бизда бўлгани каби устувор қиммат касб этмаган ва асосий муаммо бўлиб кун тартибига чиқмаган.

Шундай қилиб, ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятларидан бири — иқтисодий муносабатлар билан бир қаторда мамлакат ҳаётининг давлат қурилиши, ижтимоий-синфий тузилмани такомиллаштириш, кадрлар тайёрлаш, маънавият каби соҳаларини ҳам тубдан ислоҳ этиш режа-

сини кўзда тутганида ва ўзгаришларнинг ана шу режага мос ҳолдаги камров ҳамда миқёсда, изчилликда кечганидир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, дарҳол ўзига маъқул тараққиёт йўлини танлашга киришди, тарихий анъаналарига, халқ хўжалиги ҳолатига ҳамда потенциал имкониятлари — салоҳиятига хос ва мос йўлни излай бошлади, шу асосда ривожланиш концепцияси ва моделини яратишга бел боғлади. Шу боис ўзбек модели мустақилликни мустаҳкамлаши, уни кафолатлаши зарур бўлган сиёсий ва ижтимоий институтларни яратиш ва такомиллаштириш, ҳатто макроиқтисодий барқарорликка эришиш каби «дастлабки», бирламчи вазифаларни ҳам бажармоқда.

Сиёсий мустақиллик, яъни давлат мустақиллиги — миллий мустақилликнинг илк шакли. Ва яна сиёсий мустақиллик миллий мустақилликнинг бошқа шакллариغا эришишни таъминлайдиган зарур шарт-шароит ва бош омилдир. Фақат давлат мустақиллигига эришилиб, ишлаб чиқариш тўлиқ қўлга олинганидан сўнг миллий манфаатларга мос иқтисодий ва ижтимоий сиёсат юритиш, миллий манфаатларни кўзлаб фаолият юритувчи ҳуқуқий тизимни шакллантириш, миллий қадриятларни тиклаш,

маданий меросга муносабатни тубдан ўзгартириш, она тилида иш юриштиш имкони туғилади. Яъни, шундай имконият вужудга келади, аммо масалалар ўз-ўзидан ечилиб қолавермайди. Мақсадга тугал етиб бориш учун кенг маънодаги миллий давлат барпо этилиши лозим. Гап шундаки, мустамлака даврида ҳокимият идоралари тўлақонли ва расмона бўлмайди, борлари ҳам мустақил фаолият юрита олмайди.

Ўзбекистонда давлат қурилишини батамом янги асосга кўчириш борасидаги ишлар илгаридан мавжуд қонунларни ва бошқарув тизимини номигагина такомиллаштиришга эмас, балки уларни тубдан янгилашга — миллий давлатни барпо этишга қаратилди. Ўзбек моделининг самарали фаолият кўрсатишини ҳар томонлама (ҳуқуқий, ташкилий ва ҳоказо жиҳатлардан) таъминловчи омил айнан миллий давлатдир.

Ўзбек моделининг дастурий йўналишларида ижтимоий, сиёсий, маънавий жиҳатлар ғоятда муҳим аҳамият касб этса-да, иқтисодий соҳа асосий ва етакчи ҳисобланиб, у қуйидаги стратегик йўналишларни қамраб олади:

— мулкчиликнинг турли шакллари мувозанатга келтириш;

— халқ хўжалигида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, яъни унинг тайёр ҳамда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқарувчилик вазифасини кучайтириш;

— миллий валютани барқарорлаштириш ва истиқболда уни тўлиқ эркин алмаштириладиган валютага айлантириш;

— бозор инфратузилмасини ва муносабатларини шакллантириш, шу мақсадда чет эл сармояларини жалб қилиш;

— жаҳон халқ хўжалигига тўлиқ ва тенг ҳуқуқли асосда кириб бориш; халқаро бозор билан интеграциялашув; бунинг учун транспорт ва коммуникация масалаларини ҳал этиш.

Ўзбек модели, аён бўлмоқдаки, мазмун ва фалсафасига кўра, миллий маҳдудлик ва автократияга йўналтирилган эмас. У очиқ жамият қуришга, бошқа мамлакатлар билан фойдали алоқаларни кенг миқёсда

ривожлантиришга қаратилган. Шу боис унга динамизм, мослашувчанлик, илмий таъбирни қўлласак, қайишқоқлик (эластиклик) хос.

Ўзбек моделининг устувор йўналишларидан яна бири — жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тузилмасини иқтисодий ислохотларга мувофиқ ривожлантириш ва уни мутахассислар билан таъминлаш масаласи.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига кўра, янги турдаги таълим му-

ассасалари — касб-хунар коллежлари ва академик лицейлар тизимининг пайдо бўлаётгани масалани стратегик жиҳатдан ҳал қилишдан далолат беради. Ишчилар синфи сифат жиҳатдан ўсмоқда, унинг таркибида замонавий малакага эга бўлган мутахассислар қатлами кенгаймоқда. Айнан шу қатлам мамлакатимиз халқ хўжалигига илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини олиб киришни таъминлайди. Бу — биринчидан. Иккинчидан, жамиятда мулкчиликнинг турли шакллари ривожланмоқда. Демак, мулкдорлар синфи ҳам шакллана бошлади. Лекин бу жараён сармоянинг табиий-тарихий тўпланиши негизида эмас, балки давлат мулкнинг бир авлод умри давомида тақсимланиши ва шахсий ишбилармонлик негизида юз бермоқда. Шу боис мулкдорлар синфининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнига фаол таъсир кўрсатиш ҳам ўзбек моделининг асосий хусусиятларидан биридир.

Давлат қонунлар чиқариш, ўзига қарашли корхоналарни хусусийлаштириш, йирикларини ҳиссадорлик жамиятларига айлантириш воситасида ҳамда кичик ва ўрта бизнеснинг оёққа туриши учун турли имтиёзлар тизимини яратиш орқали мулкдорлар синфи, айниқса ўрта синф шаклланишини рағбатлантирмоқда.

Таъкидлаш жоизки, нафақат тадбиркорлар ёки тижорат билан шуғулланувчилар, балки фермерлар, деҳқонлар, акция эгалари, юксак малакали ишчилар, зиёлилар ҳам, даромадлари ва жамиятдаги мавқеига кўра, ўрта синфга мансуб бўлиши лозим. Ривожланган мамлакатларда ўрта синф нуфус жиҳатдан энг йирик қатламдир. Бизда ҳам шундай бўлиши керак. Тарихий тажрибалар-

нинг далолат беришича, айнан ўрта синф жамият барқарорлиги, демократия ва маданий-маънавий тараққиётнинг асосий таянчидир.

Миллий давлатчиликни тиклаш, мулк шакллариининг хилма-хиллигини таъминлаш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини қарор топтириш, кадрлар тайёрлаш, жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилмасини ривожлантириш, ўтиш даврида кучли ижтимоий сиёсат юритиш зарурати, ўзбек модели дастурига кўра, давлатнинг бош ислохотчи сифатида майдонга чиқишини тақозо этади. Бу ҳам биз танлаган йўлнинг асосий хусусиятларидан.

Ўзбек моделида маънавият ҳам устувор қиммат касб этади. Агар халқ-

нинг онги қолоқ бўлса, у миллий манфаатларини яхши англай олмаса, сиёсий гуруҳбозлик ва уруғ-аймоқчиликка берилиб, бўлиниб ётган бўлса, ҳар қандай иқтисодий, ижтимоий ёки ҳуқуқий чора-тадбирлар самара бермайди. Мустақиллик ҳар қандай шахсий, гуруҳий, синфий, минтақавий, сиёсий манфаатдан устун ҳисобланиб, барчанинг олий омолига айлансагина миллат амалдаги мустақилликка эришади. Яна бир муҳим жиҳати — ушбу тараққиёт моделида умуммиллий манфаатлар шахсий ва жамоавий манфаатларга қарши қўйилмаган, балки уларни уйғунлаштириш лозимлиги таъкидланган.

Шундай қилиб, ўзбек модели маънавий жиҳатдан жамиятда янгича онг, янгича дунёқараш ва ижтимоий кайфият шаклланишини тақозо этади. Бу масалани ҳал қилиш жараёнида меҳнатга муносабат ҳам такомиллашади — ёш авлодда муттасил малака ошириш эҳтиёжи пайдо бўлади, зарурат туғилиши билан касб-корини алмаштириш, меҳнат бозоридаги ўзгаришларга тайёр туриш, унинг талабларига мослашиш психологияси қарор топади. Шу тариқа халқимиз аста-секин рақобат шароитида меҳнат қилишни ва яшашни ўрганadi, ижтимоий ва сиёсий фаолиятга қизиқиши ортади.

Ўзбек моделининг маънавий жиҳати, шунингдек, маданий меросни, жумладан диний кадриятларни қайта баҳолашни, аҳолини ўтмиш маданият дурдоналаридан баҳраманд этишни, фуқарода ватанпарварлик, миллий ғоя ва мафкурага садоқат, миллий ва миллатлараро муштараклик туйғусини тарбиялашни ҳам қамраб олади.

Ўзбек модели миллий ва умумин-

соний кадриятларни уйғунлаштиришни, жаҳон халқларининг илм-фан, таълим, маданият, санъат ва бошқа соҳаларда эришган ютуқларини қабул қилиб, миллий тажриба билан пайвандлашни рағбатлантиради. Умумтараққиёт барчанинг ва ҳар бир шахснинг манфаатини кўзлаши ва фуқаролар буни яхши тушуниши керак. Халқ, қолаверса, аҳоли Овруосиё конфедерацияси, Буюк Турон, Буюк Хуросон, Ислом халифалиги каби сохта ва анахроник (тарихан ўз умрини ўтаб бўлган) ғояларга чалғимаслиги, учмаслиги зарур. Тараққиёт моделининг самарадорлиги миллий муштараклик туйғуси билан, миллий ироданинг кучлилиги, миллий онгнинг етуклиги, соғлом миллий гурурнинг мавжудлиги билан бевоқифа боғлиқ. Миллий бирлиги ва мақсадлар муштараклиги кўнгилдагидек бўлмаган халққа энг пухта ўйланган модель ҳам ёрдам беролмайди. Миллий гурури шаклланмаган халқ кундалик ҳаётига ва Ватан тақдирига бефарқ қарайди, тараққиётга ҳам онгли равишда талпинмайди. Бинобарин, у ўз тараққиёт моделини ҳам ишлаб чиқмайди.

Мустақиллик ҳар бир шахсдан ва бутун миллатдан мутелик ва лоқайдлик кайфиятидан халос бўлишни талаб этади. Ўзингиз айтинг, «берсанг ейман, урсанг ўламан» қабилда ижтимоий жараённинг бефарқ кузатувчиси бўлиб туриш билан ёки ўз кучига, ақл-заковатига ишонмасдан, четдан «катта оға» ахтариб, унинг ҳиммати, ҳарбий-сиёсий оталиғи остида муаммоларини ечишга уринадиган халқнинг тараққиёт моделини миллий деб бўладими ахир? Шу боис мустақилликка эришган халқ, миллат то ўзлигини англай олмас

экан, ўз олдига буюк мақсадлар қўйиб, миллий ғоясини шакллантирмас экан, унинг ўзига хос тараққиёт модели ҳам вужудга келмайди.

Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафкураси, юртимизда яшовчи барча халқларни — миллатидан, динидан, тилидан, ижтимоий ҳолатидан қатъи назар — умумий мақсад йўлида жипслаштирувчи, уюштирувчи, сафарбар этувчи умумий ғояларни ўзида акс эттиради, ягона омомни ифодалайди. Президент Ислон Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррири саволларига жавобларида миллий ғоя, миллий мафкура тушунчаси барча халқларга хос умумий қадрият эканини атрофлича асослаб берган.

Тараққиёт модели тайёр ҳолда кўкдан тушиб қолмайди. Унинг замиридаги айрим тамойил, назарий фараз ва тахминларга амалиёт, тараққиётнинг ўзи «тахрир» киритиб бориши ҳам табиий. Мавриди билан, улардан баъзиларини қайта кўриб чиқишга ҳам тўғри келиб қолса ажаб эмас. Шу тариқа амалий чора-тадбирлар, ҳаракатлантирувчи механизмлар мунтазам ўзгариб, такомиллашиб, бойиб боради. Бир сўз билан айтганда, тараққиёт модели қотиб қолган андоза эмас, у босқичма-босқич шаклланади, аста-секинлик билан такомиллашади ва охирида мукамал тизимга айланади. Шунга мос равишда унинг яратувчанлик кучи ҳам ўсиб бораверади.

Тараққиёт моделининг тўлиқ амалга ошиши ўтиш даврида бир оз чўзилиши ҳам мумкин. Бу қонуният икки сабаб билан изоҳланади.

Биринчиси — тараққиёт моделининг такомиллашуви ва ўз салоҳиятини намоён қилиши учун бозор муносабатлари, хусусан, унинг ин-

фратузилмаси ҳали тўлиқ қарор топиб улгурмаганлигида. Бу камчилик ҳуқуқий ҳужжатлар тизимига ҳам тааллуқли. Ўтиш даврида инфляция даражасининг нисбатан юқори бўлиши, миллий валютани эркин алмаштиришга ўтишдаги мураккаблик каби муаммолар ҳам объектив сабаблар сирасига киради.

Иккинчиси — субъектив сабаблар — ҳўжалик юритувчиларда мулкка эгаллик туйғусининг етишмаслиги, раҳбар ва мутахассисларнинг аксарияти маъмурий-буйруқбозлик тизимида тарбия топганлигида. Улар ишни иқтисодий усуллар ёрдамида ташкил этиш ва бошқаришни етарли даражада билмайди. Бунинг оқибатида иқтисодий усулларга нисбатан эски одати — маъмурий-буйруқбозлик усулини кўпроқ қўллайди. Шу боис кўпчилик корхоналар акциядорлик жамияти ёки мулкчиликнинг бошқа шаклларига айланганига қарамай, уларда ишни ташкил қилиш ва бошқариш ҳамон эскича давом этмоқда.

Тараққиёт моделининг имкониятларини рўёбга чиқаришга халақит бўлаётган субъектив сабаблардан яна бири — коррупция ва порахўрликдир. У тадбиркорлик, айниқса ўрта ва кичик бизнеснинг йўлида ғов бўлмоқда.

Объектив сабаблар асосан амалий бунёдкорлик жараёнида енгиб ўтилса, салбий субъектив омиллар кўпроқ дунёқараш ва тафаккурни бойитиш, раҳбарлар, мутахассислар ва кенг оммани тарбиялаш, ўқитиш ва малакасини ошириш орқали бартараф этилади. Яъни, маънавий-маърифий ишлар ўзбек модели замирида кўзда тутилган ғояларни юзага чиқаришда ғоятда муҳим аҳамият касб этади.

ЖАМИЯТНИНГ МАҚСАДИ

Инсон зоти борки, орзу-умид билан яшайди. Зеро, орзу — ҳаётга маъно-мазмун берувчи бокиралик, инсониятни мудом тараққиётга ундовчи ойдинликдир. Одамзот гоҳи-гоҳида тун қўйнида чараклаган осмонга боқиб "Менинг толе юлдузим қаерда?" дея ҳаёлга ботар экан, ким билади дейсиз, балки сирли ва мавҳум фазовий жисмни эмас, ўз орзусини ахтарар...

Самога сочилган юлдузлар нақадар кўп бўлса, инсоннинг орзуси ҳам шу қадар ранг-баранг. Тўғри, кишининг орзуси унинг жинси, ёши, маълумоти, оилавий аҳволи, моддий шароити ва яна сон-саноксиз бошқа омилларга боғлиқ. Қайси миллатга мансублик ҳам шундай омиллар сирасига кирса ажаб эмас. Чунки миллатни бирлаштирувчи, унинг ўзига хослигини белгилувчи хусусиятлар кишиларнинг орзу-умидларини ҳам маълум йўналишга солади, уларга муайян умумийлик бағишлайди. Демокчимизки, кишиларнинг орзулари хилма-хил бўлиши билан бирга, уларда ҳаёт тарзидаги ўхшашлик, тарихий, жўғрофий, иқтисодий шароит ва аъналаридан келиб чиқадиغان умумий жиҳатлар ҳам бўлади. Бу мулоҳаза мантиқан "миллатнинг орзуси" деган тушунчани юзага чиқаради.

Журналимизнинг ўтган йилги 3-сониди ёш, иқтидорли тадқиқотчи Фарҳод Ҳамроевнинг "Ўзбекнинг орзуси" мақоласида ана шу масалалар доирасида фикр-мулоҳазалар билдирилган эди. Мавзунинг ижтимоий ҳаётимиздаги аҳамияти, миллий мафқуранини шакллантиришдаги ўрнини эътиборга олиб, таҳририят муҳокамани давом эттиришни мақбул топди ва фаол муаллифларга бир неча савол билан мурожаат этди.

Адабиётда "американча орзу" ("американская мечта", "an american dream") ибораси кенг тарқалган. У ҳар бир америкаликнинг ҳаётини интилишлари — миллионер бўлишни, тўғрироғи, ўз қўли, меҳнати, иқтидори ёки омади билан миллион доллар топиш орзусини ифодалайди. Унинг жамият ривожидидаги муҳим ижобий жиҳати — фуқароларни фаоллик, тadbиркорлик, ташаббус, ихтирочилик — хуллас, тинмай изланишга ундайди, бир мақсад йўлида собитлик ва қатъият билан меҳнат қилишга йўналтиради.

Табии савол туғилади: умуман, бир миллатнинг орзуси бўлиши мумкинми?

Асримиз бошида юртимизнинг тараққиёт сари юзланиши ва Туркистоннинг мустақиллиги миллатпарвар аждодларимиз учун эзгу орзу бўлган эди. У, мана, рўёбга чиқди.

Ўзбекнинг эндиликдаги орзуси нима? Умуман, XXI аср арафасида миллий қадриятларимизга уйғун келадиган "ўзбекнинг орзуси" тушунчасига эҳтиёж борми? Уни лўнда қилиб қандай тавсифлаш мумкин?

Маънавиятимизнинг ҳар бир жонкуярини ўйлантирадиган бундай масалаларга доир мулоҳазаларни 2000 йил давомида журналхонлар эътиборига ҳавола этиб бориш ниятидамиз. Ўйлаймизки, баҳс муштарийларимизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Таҳририят

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

ИШОНЧИМГА ДЎНГАН ОРЗУЛАР...

Ёшлигим Арчалитоғ ёнбағрида ўтган. Ҳовлимиз тепаликка туташиб кетган. Узун ёз кунлари чорва боқиш — қишлоқ ёшларининг ёзги таътил вазифаси. Такавойга қўй-қўзиларни топшириб қўйиб, барра майсага ёнбошланганча хаёл сурар эдим. Китобларда ўқиганларим билан қишлоғим ҳаёти қоришиб, ажабтовур ўйларга чўмдирар, баланд учаётган турнадай орзуларга қанот бағишлар эди: «Қани энди, бизнинг қишлоқ ҳамма қишлоқлар ичида зўр бўлса; фақат раис ёки омборчининг уйи эмас, бошқа уйлар ҳам оқ тунука ё шифер билан ёпилиб, қишда чакка ўтмаса; “варшав” чироқлар фақат магазинчининг уйида эмас, бизникида, ўртоқларимникида ҳам пориллаб ёниб турсаю кечалари билан маза қилиб китоб ўқиб ётсанг; улоқ чопишда бизнинг отларга тенг келадигани топилмасаю совринлар ўзимизда қолса; полвонларимиз ҳеч кимдан йиқилмаса, шу боис қайга борсак, кўкрак кериб юрсак; қизларимиз олмосликлардан ҳам чиройли бўлиб, довруғи кетса, фақат уёқ-буёқлардан келган совчиларни қуруқ қайтаришса; Қапчиғайдаги булоқнинг кўзи яна очилиб, зилол сув шариллаб оқа бошласа; чор атрофдан одамлар бизнинг қишлоққа дам олгани келиб, таърифлаб юришса; қишлоғимиздан зўр олимлар, артистлар, ёзувчилар, шоирлар чиқса...»

Не бахтки, йиллар ўтиб, бу орзулар рўёбга чиқди. Қишлоғим — Сафед Булон бугун бутун Фарғона водийсида маълум ва машхур. Аммо одам дегани ҳамиша орзу-умид билан яшар экан, ҳамиша янги-янги довону чўққиларни кўзлар экан. Орзулари ушалиб, не-не натижаларга эришмасин, барибир янги орзулар тинимсиз қанот ёзаверар, яхши яшагани сари янада яхшироқ яшагиси келаверар экан. Бир вақтлар битта хонали квартира қасрдай кўринган бўлса, кейинчалик беш хонали ҳовли ҳам тор туюла бошлар экан.

Ҳаёт деганлари шунақа ғалати нарса экан-да...

Сиз чиқмаган чўққиларга болангиз кўтарилади, набирангиз ундан ҳам юсакроқларга интилади. Хуллас, орзуларнинг поёни йўқ, орзу-сиз одам йўқ.

Бугун мен нималарни орзу қиламан? Минглаб қишлоқларнинг биридан чиқиб, Тошкенти азимда ўқиб, сочларини оқартирган, дунё-

нинг анча-мунча пучмоқларини айланиб келган журналистнинг кўнглидан энди нималар кечади?

Баъзан болалигимга қайтгандай бўламану ёстиққа ёнбошлаб хаёл суриб кетаман. Ўзим савол бериб, ўзим жавоб излагандай бўламан.

Бугун Ватанимни, жонажон Ўзбекистонимни жаҳон эътироф этиб турибди. Қанчадан-қанча давлатлар ҳамкорликка қучоқ очиб келяпти. Анвар Обиджон айтмоқчи, ўзбекнинг тулпори оламнинг ҳавасини келтиряпти. Юртда, одамлар онгида беқиёс ўзгаришлар содир бўляпти. Олимларимиз, санъаткорларимиз, полвонларимиз дунё майдонларида энг баланд шоҳсупаларни безаяпти. Шундай замонда яна нималарни орзулаш мумкин? Нима қилиб бўлса ҳам миллион доллар топишними? Бундай орзу ҳарчанд жозибали ва юқимчил бўлмасин, ўзбекнинг табиатига ёт. Зеро, хасис бўлмагунча бой бўлмайсан, дейди халқимиз. Дунёда эса ўзбекчалик қўли очиқ халқ бўлмас керак. Демак, у бой бўлишни асло энг олий орзу деб билмайди, буни ўйламайди ҳам. Ожизлигидан, қўлидан иш келмаганидан эмас, ўзига хос табиатидан, ўзбеклигидан. Фаровон турмуш бошқа гап, албатта. Лекин шундай қадриятлар борки, ҳар қандай бойликдан устун...

Хаёлим яна болалигим ўтган ёқларга қараб учади. Биз томонларда қизиқ бир одат бор — нима гап гапиришса, лоф қўшмай иложи йўқ. Кимдир далага чиқиб икки боғ ўт ўрган бўлса, “Кеча денг, эрта азонда “Тулки ўрда”га чиқиб, кечгача, лофи билан эллик боғ пичани ўриб, тахлаб ташладим”, дейди. Оғвйнилари қўшни қишлоқ гузарида икки кружкадан пиво ичган бўлса, “шу десангиз, кеча фалончи, писмадончи, яна битта текинтомоқ, тўртовлашиб олаверибмиз, олаверибмиз, лофи билан, тўрт яшик пивони паққос туширибмиз” дея нақд ишонтиришади. “Ол-а, роса опқочдинг-ку!” десангиз, “Лофи билан-да”, дейишади бамайлихотир. Бу одат айниқса ёшлар орасида расм бўлган. Шунинг учун ҳам даврага меҳмон-излом аралашмаган пайти бир-бирига танбеҳ бериб туришади: “Лофини қўшмай гапир...”

Лофи билан айтганда, ҳамқишлоқларим тўғрисида мен ҳам эрта баҳордан кеч кузгача тинимсиз ҳикоя қилишим мумкин. Гап бунда эмас. Пиво ичган-ку, қанча лоф қўшмасин, ўзининг оёғи билан уйини топиб келибдими, аслида қанча ичган бўлса ҳам қандини урсин. Лекин, “Тарки одат — амри маҳол”, дейди халқимиз. Чет эллик ҳамкор билан иш юритаётганда, “Бир ҳафтада сизга шунча тонна дунёда йўқ олий нав маҳсулот етказиб берамиз”, деб юборсак, у бу гапни қандай тушунар экан? У бечора ваъданинг “лофини чегириб” тушуниш лозимлигини билмай, ишини режалаштириб қўйса, нима бўлади? Табиийки, орада ишонч йўқолади.

ИШОНЧ — буюк бойлик. Мисқоллаб йиғиладиган ва умр бўйи асралиши, эъозланиши лозим бўлган қадрият.

Яна болалигим ўтган юртлардан бир мисол. Сафед Булонга Янгикўрғон тарафдан юрсангиз, унга етмай Қизилёзи қишлоғидан ўтасиз. Шу қишлоқда бир вақтлар Қимизчи бува деган чол яшарди.

Ўша вақтда ҳам, ҳозир ҳам бу мўмин, худо ярлақан чолнинг асл исми нима эканини билмайман, биладиган одамни ҳам учратмаганман. Каттаю кичик Қимизчи чол дейди, вассалом. Шундай демасангиз, барибир бувани ҳеч ким танимас эди.

Қимизчи чолнинг бор бисоти — иккита бия, қимиз пиширадиган бир жуфт ёғоч бўчка, беш-олтита тоғора ва яна шунга ўхшаган ашқол-дашқол эди. Буванинг кун кечиршига қараганда, унга булардан бошқа нарсанинг кераги ҳам йўқ эди. Яйловда ўт мўл бўлса, биялари ётиб қолмаса, вақтида қулунлаб турса, соғиб, қимизни пешмапеш пишириб турса бас — ундан бахтлироқ, ундан бойроқ одам йўқ эди ҳисоб.

Водийнинг тўрт тарафидан ҳар куни одамлар Қимизчи чолни сўраб Қизилёзига келарди. Тўйиб қимиз ичишар, кўнгилларидан чиққанини кўрпачанинг тагига аста қистириб кетишаверар эди. Чол ҳеч қачон фалон сўм бўлади, деган эмас, аксинча, қўлига берсангиз, тумшайиб, “Э, сендан пул сўраяпманми?” дея жаҳли чиқиб кетарди. Бияларининг емиши тугаб қолмаса бўлди эди унга.

Чолниқанда баҳорнинг ўрталаридан кеч кузгача қимиз узилмасди. Қимиз бўлганда ҳам қимиз эди-да. (Отанинг қимизидан ичиш насиб этган одам бу гаплардан бир тамшаниб олаётган бўлса, ажабланмайман.) У бирор марта оби-тобига етказмай саночнинг бўғзини очмасди. Шу билан бирга, ярим тунда дейсизми, эрта саҳардами, эшигини тақиллатиб борсангиз, чанқовингизни босмай қайтармасди.

• Хўш, бошқа қимизчилар йўқмиди? Бор эди. Улар ҳам баҳордан кузгача бия соғиб қимиз қилишарди. Аммо... қизилёзилик буванинг эшиги қимизхўрлар билан ҳамиша гавжум бўларди. Қимизи арзонлиги учунми? Менимча, ундай эмас. Бир оз арзонлиги учун неча чақирим йўл босиб келинмайди-ку! Асосий сабаб — отанинг қимизи асил, ишончли эди. У бошқа қимизчиларга ўхшаб хом айрон билан сизни лақиллатмас, қимизхўр кўпайиб кетса, саночга сигир сутидан кўшиб аралаштирмас эди.

Қимизхўрлар Қимизчи чолга тўлиқ ишонар эди.

Қимизчи чол дунёда энг бой одамлардан эди. Унинг бойлиги бир сўз билан таърифланса — ИШОНЧ.

Бува саксонларни қоралаб оламдан ўтгунча қимиз тайёрлади. Аммо шунча йил ичида бирор қимизхўр номига бўлса-да, “Э, бу сафар қимиз ўхшамабдимми?” дегани йўқ. Аксинча, мана, орадан неча ўн йиллар ўтяптики, мижозлар унутишмайди, бугунги “тадбиркор” қимизфурушларни кўриб, “Э, қани энди Қимизчи чол бўлса-ю, қимизига бир тўйсанг”, дея армон қилишади.

Қимизчи чол нафақат ўзи ишончли эди, у бутун қишлоқнинг ҳам обрўйи эди. Бойлиги десак ҳам хато бўлмайди — қимиз қидириб келган одамлар чанқовини бостиргач, қишлоқликлардан мева-чева, сузма-қатик ҳам сотиб олишар, ошми, димламами пишириб еб кетишар эди. Шунинг учун қишлоқ аҳли ўзаро, “Қимизчи чол омон бўлса, бизнинг қозонимиз қайнаб туради”, дея мутойиба қилишардики, бу аслида дуодай гап эди.

Гоҳо “Фалон доктор жуда ишончли эмиш” ёки “фалон маҳсулотни фалончидан олсангиз, асло янглишмайсиз” деган гаплар қулоққа чалиниб қолади. Ҳа, ишонч — катта куч. Мижозлар, харидорлар, мухлислар ишончини қозонган одамнинг иши олчи бўлади.

Аммо ишонч қозониш осон эмас. Бизда бир ошпаз қирқ йил элнинг тўю маъракасида ош дамлаб, фақат бир марта шогирд болага ишонгану палов эмас, шавла қилиб қўйган... ва қирқ йиллик ишончидан маҳрум бўлган.

Талабалик кезларимда ҳеч эсдан чиқмайдиган хунук воқеага гувоҳ бўлганман. Кунлардан бир кун бағоят сержило маърузалари билан ҳаммага яхши танилган, одоби кўзни қамаштирадиган, “суҳбати жонон” бир домламизнинг уйига бориб қолибман-да. Дарвозадан ўтиб йўлакка яқинлашганимни биламан, ичкаридан шунақанги бўралаб сўкиниш эшитилдики, гангиб на қиларимни билмай туриб қолдим. Талабаликкача ҳарбий хизматни ўтаганман, анча-мунча ҳалигиндақа ибораларга қулоғим кўниккан, аммо ичкаридан эшитилаётган “бўрдоқи” сўкиниш... Ҳай-ҳай, ҳалигача ёдимдан кўтарилмайди. Ўшандан бери шу одамни кўрдим дегунча ҳаёлим бўлинади, ҳозир ҳам тўй-маъракаларда гўзал нутқ ирод қилиб қолсалар, қулоғим остида ўша овоз жаранглайди. Домланинг маданиятига ўша ондаёқ ишончим дарз кетган эди-да.

Балалигимда қўшни маҳалладаги тенгдошларимга ҳавас қилар эдим. Улар азбаройи баодоблиги билан ном қозонган эди, ёши улугларни кўрса, анча узоқдан “Ассалому алайкум!” деб салом беришар, қўлида тугун-пугуни бўлса, биров айтишини кутмай, уйларигача олиб бориб қўйишар эди. Энг муҳими, уларнинг одоби ишонч билан йўғрилган эди — подадан адашган қўй ёки сигир шу маҳалла томонда қолиб кетган бўлса, эгаси, “Эртага келади, биров тегмайди”, деярди-кўярди. Бордию сой томонда ўтлаб юрибди дейишса, у зир югуриб қоларди — чунки у томонимиздан катта бозорларга элтувчи йўллар ўтар эди-да...

Балки бу мисоллар, қишлоқ ҳаётига оид бўлгани учунми, жўн туюлар. Бу мавзуда сўз кетганда хорижий шерик билан қўшма корхона очиб, шартномага “лоф” қўшилиб кетгани учун, уни бажаролмай ишончдан айрилган устаси фарангни ёки, аксинча, ўз нафидан кечиб бўлса ҳам лафзида турган ва шунинг учун халқаро миқёсда эътибор топиб, ўзбекнинг обрўйига обрў қўшган фидойи тадбиркорни мисол келтириш ўринлироқ бўлар. Бугун Ўзбекистон дунё ишончини қозонмоқда. Орзу-умидим шуки, ҳар бир фуқаро бу ишончга ишонч қўшса, у кундан-кунга, ойдан-ойга, йилдан-йилга мустаҳкамланиб борса. Қайси юксак доираларда бўлмасин, ИШОНЧ ҳақида гап кетса, Ўзбекистонни эслаганда, “Ўзбекистонда ишлаш мумкин, у ерда ишончли ҳамкорлар бор” десалар; “Ўзбеклар — иймон-эътиқодли одамлар, улар алдамайди, ҳақингизга хиёнат қилмайди”, деб ишонч билан айтсалар... Яна, “Асл мол Ўзбекистонда бўлади. Фалон маҳсулотми? Э биродар, бошқасини қўйинг, Ўзбекистонга боринг, панд емайсиз” дейишса, “Олой” деган бозорлари бор экан, мол олсангиз,

тарозини оғир қилиб тортиб беришар экан, ўн тийин қайтимингиз қолса, орқангиздан, таксида кувиб келиб бўлса ҳам, ташлаб кетишаркан“ дея ҳавас билан оз-моз лоф қилишса...

Дунё миқёсидаги олимлар, мутахассислар инсон ҳаётига доир муаммо устида бош қотираётганида биттаси аста ўрнидан туриб, "Бу масалада ўзбекларнинг фикри қандай экан", десаю бошқалари жўр бўлиб, "Э, дарвоқе..." деб юборишса... Бирор жойда давлатларо улкан лойиҳа режаси тузилаётганда, буюртмачи, "Қурилиш икки йилда битиши керак", деб оёқ тираб олса, бош меъмор бошини сараксарак қилиб, "Икки йилда девори ҳам тик бўлмайди" деса-ю, шунда биттаси бир чеккадан луқма ташласа: "Ўзбек қурувчиларини жалб этсак-чи?" Шунда бош меъморнинг чехраси ёришиб кетса: "Бу бошқа гап! Улар муддатини ҳам ўрнига қўяди, сифатини ҳам".

Фарбда олимлар ирсият қонуниятларини ўрганиб, машхур одамларнинг хужайраларидан уларнинг нусхаларини яратиш, қўйиб берса, ўша машхур одамларни тирилтириш тўғрисида бош қотираётганда бизда Сарвари олам иродаси билан табиий ҳолда янги берунийлар, ибн синолар, улуғбеклар, навоийлар етишиб чиқса... Уларнинг асарлари ажодлариники каби дунёда энг ишончли манбалар бўлса...

Янги хоразмийлар, фарғонийлар, бухорийлар, термизийлар, насафийлар, ахсикатийлар дунёга келса...

Авлодим ишончли одамлар мамлакатида яшаб, бу билан фахрланиб юрса...

Янги аср — Ўзбекистон асри бўлса...

Турсуной СОДИҚОВА

СОДДАЛИК БИЛАН БҮЮКЛИК САРИ

Бу миллат киндик қони тўкилган ерга илдиз ёзади. Товонини отабоболари кўмилган ер кўтариб турмаса, мувозанати қийинлашади ўзбекнинг! Ватандин айри қилма, деб ёлворади Тангрига.

Омадлар чорлаб, даромадлар имлаган томонларга кетгиси келар гоҳо. Бориб ҳам кўрар баъзан. Аммо ортидан унинг ўзигина эшитадиган минг бир овоз чорлайверади. Отасининг изини, онасининг исини кўмсаб қайтаверади. Улардан кейин оға-иниларига уланиб, боғланиб яшайди ўзбек. Ёлғиз қолса, ота-онасини таниганлардан, билганлардан узилолмайд юради. Ҳеч ким топилмаса, отасидан қолган далалардан, онасининг тилида гаплашувчиларнинг лаҳжаларидан яйраб, Ватанидан жилмайди ўзбек.

Бизнинг миллат нима учун ўғил кўрса хурсанд бўлади? Чирогимни

ёқадиган келди, дейди у. Энди менинг уйим ватан ичра ватан бўлиб қолади деб севинади. Ўғил очган эшик — шу остонадан чиққанлар учун чароғбондир, жамловчи, тўпловчидир. Рухлар келиб ризо айтадиган файзободдир. «Ўғил бола ота ҳовлисини сотмайди» деган нақл ҳар бир ўзбекнинг иймонида яшайди.

«Ўз юртни кўйиб, Ҳинд сори юзландим, э-воҳ, бу не юз қаролиғ бўлди», деб олтин тахтларда олтиндай сарғайиб ўтди шоҳ Бобур. «Мен Тошкентда ё зўр шоир бўламан, ё уйга қайтиб, ариқ лабида ялпизга суяниб ўлиб қоламан», деб ёзади Муҳаммад Юсуф. Шундоққина кўриниб турибдики, зўр шоирлик ичра туяётган мингта роҳатдан, кези келса, она қишлоғига бир зум сингиш, хушбўй ялпизларга суяниб туриб, ҳатто ўзидан кечиш ҳам гоҳо саодатдай туюлади...

Хорижда яшайдиган тўрт тарафи тўқис ватандошимиз уйининг эшиги тепасига бир сиқим она юрт тупроғини илиб кўйган экан. Ҳар кириб чиққанида пешонасига урилаётган тупроқдан нима олар эди? Нима туяр эди? Буни ўзигина билади ўзбек.

Киши туғилган ерига муҳаббат кўяди-да, деймиз буларга қараб, аммо бизнинг миллат феълида худогагина аён синоатлар бордир: бобоси бу тупроқдан юз йил аввал кетиб қолган, отаси ҳам, онаси ҳам, ўзи ҳам хорижда туғилган ўзбек боласининг-да ягона орзуси — ватанга келиб ўлишдир. Имкон топмаса, чопарлар юбориб, илтижолар битиб, она ер тупроғидан бир кафтгина олиб келишни сўрайди. Болаларига, кун келса, бу тупроқни кафанлари устидан сочишни васият қилади.

Ватан тупроғига сингишни тилайди ўзбек. Ватандан ташқарида ўзини доим биркам санайди ўзбек. Ўзбекнинг ўз ватанида ўлмоғи — бир умрлик камининг тўлмоғидир.

* * *

Гоҳо орзуларини деб ўзига жафо қилади ўзбек. Оҳ, менинг жафокаш, содда элим-а, деб бош тебратасиз. Аммо унинг бетакрорлиги, бебаҳолиги ҳам шу феълида эканини барибир тан оласиз.

Овруполиклар бизнинг бола тарбиялаш тарзимизга балки кулиб қарар! Сабабки, улар бола деб қад букмайди. Суяги сал ростлангунча бош-қош бўладию у ёғига болалар маънан ҳам, моддиян ҳам ўз ёғига қоврилади. Уларда бола сони ҳам кўпаймайди. Бундоқ қарасангиз, ишлари пишиққа ўхшайди: ўзи ҳам бутун, боласи ҳам бизникидан эртароқ пишиб, эртароқ елкадан тушади. Аммо ўзбек бунга кўнмайди. Чақалоққа бериладиган биринчи дуомиз «боламиз ўзидан кўпайсин, боши уй қуришдан, тўй қилишдан чиқмасин!» дейиш билан бошланади. Уйида ўғил бола туғилдими — терак экилади, қиз бўлса, сандиққа сеп тушади.

«Ўзим кўрмаганни болам кўрсин!», деб ният қилади ўзбек. Ҳовлисининг тўрига баланд қилиб, ҳали келмаган келинга иморат солишни бошлайди. Озиб-тўзигунча борини шу уйга харжлайди. Буни иштиёқ билан, муҳаббат билан қилади. Ўглини кўшкка ўтқи-

зиб, ўзи ховли этагидаги катакдеккина уйча-да минг ризолик билан умргузаронлик қилади.

Битта-иккита болага ўзбек қаноат қилмайди. Кам бола билан унинг ниятлари ушалмайди гўё. Ўзбек: «Ўлсам, кетимда хонтахта теграсида тўртта болам қолсин», дея орзулайди. Бири бир томонга оғса, иккинчиси суяйди, бошқа томонга эгилса, учинчиси ушлаб қолади, дея кўнгил тўқлайди. Катта бўлса, мени боқади, деб эмас, мени тўрига ўтқизади деб эмас, тириклигимда боламнинг ён тиракларини кўйиб кетай деб, фарзандларининг келажига атаб боласини тўртта қилади ўзбек. Бири беғам чиқса, бошқаси хушёр бўлади, яхшиси ёмонини хор этгани кўймайди деб болага бола кўшади ўзбек.

“Ўзига бир марта бериладиган умрни хорлайди булар” деганлар бир зум синчковлик қилсин: мен уйлаб, жойлагунимча фарзандим ўйин боласи бўлиб юриши мумкин, аммо унинг нигоҳларига, хотирасига жонсарак суратларим, у деб тортган азиятларимни муҳрлаб борганман — ўзига ота-оналик навбати келганда, иймоним комилки, боласига мендек фидойи бўлади. Шу тарзда ОҚИБАТ, ҚАДР, БУРЧ каби миллатни бақувват қиладиган устунларни тиклаб боради ўзбек. Соддалик қилиб, буюклик сари юрганини билмай қолади ўзбек...

Ўзбек дуо олсам ниятимга етаман, деб ўйлайди. Зотан, дуода розилик бор. Ризолик бор жойда униб ўсиш борлигини яхши билади ўзбек. Ўзига сўраганидан кўра, ўзгаларга атагани кўпроқдир.

... Рўзгоримиздаги кут ҳаминқадар эди. Қоплаб егулик йиғиб, дошқозонларда гўшт қайнатиб сафо қилиш йўқ эди. Аммо ота-онамнинг эҳсони тугамас эди. Лекин оиламизда кетма-кет ўғил укаларим туғилганида дадам раҳматли думбасини кўтара олмайдиган кўйлар келтириб сўяр, сўнг бир тишламани ҳам қолдирмай маҳаллага тарқатиб юборар эди. Отам ўзича, онам ўзича ғарибларнинг кўнглини сўраб, дуо олиб юрар эди.

Дуога қўл очган каттаю кичикнинг оғзига келадигани — «Тўйларга етказсин!» деган ният. Тўй қилишни орзу қилмаган ўзбек йўқ. Тўйнинг тури кўплигини айтмайсизми!

...Бешик тўйи қилар экан, бу билан фарзандлилар қаторига кўшилгани, энди ўзи ҳам келажакка дахлдорлигини маълум қилади. Муборак чилла бағридан энди чиқаётган бола — покиза вужудни яхшиларнинг шарофатига, табаррук нафасларга чайиб олишни орзу этади. Шунинг учун одам йиғади, ош беради.

Ўғил деган сўз биз учун ОРИЯТ, ВАТАН сўзлари қадар мўътабар. Ўғил кўрса, «Энди ўлигимнинг эгаси бор, вақти келса, хотиржам жон берсам бўлади» деб қувонади ўзбек.

Суннат тўйи яна бир ўғлон сафга қўшилгани, у туфайли келажакда ота-она авлоди ва дунёнинг яна бир ками битажаги овоза этади. Болажоннинг қулоқларига ҳали бегона саслар тўлмай туриб, энг яхши тилаклар айтилсин, деган ниятда қилинади бу тўй.

Никоҳ тўйларининг мақсади янада кенг ва эзгудир. Рўзгор тутиб, бола кўриб, вояга етказгунча неча эшикнинг ошини еб, неча тўйнинг даврасидан баҳраманд бўласиз. Қиз узатиш, ўғил уйлаш — муқаддас мартабадир.

Рўзгор йўли — мушкул йўл, оиланинг эркаги бўлиш, аёли бўлиш — кўп азиятли юмуш.

Икки ёшнинг тақдири фотиҳа — Оллоҳга орзулар изҳор қилиш билан боғланади.

Кудадан келадиган биринчи тугунда албатта новвот ёки ҳолва бўлади — умри ширинлик билан бошланиб, шу тарзда давом этсин, дегани-да бу! Оқ поёндозлар солинади — оёғингиз остига гард юкмаган ихлосимни соляпман, қайтими шунга муносиб бўлсин, деган илинжи-да бу! Қудаларга яна исириқ соладилар, ўзаро эҳтиромларга кўз тегмасин, деган нияти-да бу! Кириб келадиган келин-куёвнинг бошидан қанд сочадилар Оллоҳ, уларнинг умрини татимли қилсин деган, илтижоси-да бу!

Ўзбекнинг ҳар бир урф-одати, удумлари асосида орзулари пинҳон.

Никоҳ илоҳийдир, никоҳ — самовий. Яратганнинг тила, тилагинни, дейдиган синаотли кунидир бу кун. Орзулар осмонга етадиган кун бу кун! Аммо титроқ бағир ила, иймон билан юзма-юз келадиган бу кунни баъзан бойлик ўйини, рақобат бозорига айлантирувчилар ҳам топилиб ткради. Тўй аслида бало-қазоларнинг олдини олиш орзусида қилинадиган эҳсон ҳамдир. Риё, манманлик аралашган маърака эса эҳсон сифатида қабул бўлмагай.

Тўйхона — ниятхонадир, тўйхона — ризолик сўраладиган ва ризолик айтиладиган минбар, энг яхши дуолар боис осмондан раҳматлар ёғиладиган хосиятли жойдир. Буни ҳар доим ҳис этиб туриш азалий бурчимиздир.

Байрам тузиб, байрам тилаб яшайди ўзбек. Бу тилак ва орзулари билан хонадонма - хонадон меҳр ришталарини боғлаб боради. Дастурхон атрофига тўпланаётган халқ — бирлашиб борувчи миллатдир.

Тўйлари тўйга улансин ўзбекнинг!

Муртазо ҚАРШИБОЙ

ОРЗУЛАРИМИЗ КЎП, ЖУРЪАТИМИЗ КАМ

Ўзбек — орзу-ниятдан яралган халқ. Бир кунда неча бор дуога қўл очади ва эзгу ният қилади: тинчлик, тан сиҳатлик, хотиржамлик бўлсин; ўтирган ўрнимиз йўқолмасин; инсофу диёнатдан айирмасин; тўрт кўз тугал турсин; уйимиздан қут-барака аримасин; охиратимизни обод қилсин ва ҳоказо. Улар шу қадар кўпки, қайси бири халқнинг ижтимоий иродасини, тарихий интилишини кўпроқ акс эттиради — дабдурустдан бир нарса дейиш қийин. Ахир, «Орзуга айб йўқ» деган мақолни ўйлаб топган ҳам ўзимиз-да!

Феълимиз — кенг, кўнглимиз — тоза, ичимизда ғубор йўқ. Амалга ошадими, йўқми — барибир, ёмон нарсани ўйлагандан кўра, яхшининг ҳаваси билан яшамоқни аъло биламиз. Яхши ният — ярим давлат!

Лекин қачонгача «яримта»га қаноат қилиб яшаймиз? Бошқалар биздан кўра камроқ орзу қилади, аммо ейиш-ичишга келганда, мудом бутун-бутун, лахтак-лахтак ютади. Бизники ҳаммаша ярим. Чунки тилаганимиз шу: яхши ният — ярим давлат.

Гап шундаки, биз қолган ярми учун ҳаракат лозимлигини унутиб қўйганмиз. Ният — биздан, қолгани — худодан, деб ўйлаймиз. Ҳолбуки, худо, авлиёларнинг айтишича, «Сендан — ҳаракат, мендан — баракат» дер экан. Афсуски, ҳаракатимиз сустроқ. Фаол ҳаракат этишга андишалилигимиз халақит беради шекилли.

Миллатга хос умумий орзу ҳақида гапирадиган бўлсак, бу нарса миллатимиз номининг ўзидаёқ акс этган: ўзбек — ўзига бек. Яъни эркинликни, ориятни, мағрурликни ҳар недан азиз биладиган халқмиз. Бундай феълимиз баъзан фойдадан кўра кўпроқ зарар келтиради: ҳаммага ҳам ялинавермаймиз.

Беклик — ўз шаъни ва ғурурига муносиблик, мағрурлик — аждодларимизга хос улуғ фазилат саналган. Бежиз эмаски, халқимизнинг фахр-ифтихори бўлган буюк боболаримиз исмига ҳам «бек» сўзи қўшиб айтилган: Темурбек, Алишербек, Улуғбек, Жўрабек, Бобобек...

Момоларимиз боболаримизни «Бегим!» дея иззатлаган.

Мустақиллик ўзимизга — беклигимизга қайтиш имконини берди. Беклик бизга ярашади!

Миллатнинг орзуси, табиийки, замонга, заруратга қараб ўзгариб боради. Ёдингиздами, XX асрнинг биринчи чорагида илм-маърифат иташ ҳаёт-мамот масаласига айланган эди. Зиёли боболаримиз — жадидалар миллатни маърифат қутқаради, дея майдонга чиққан эди.

Мустабид шўро даврида қаддимизни тиклаш, барчага аталган Куёш — озодликдан баҳраманд бўлиш энг катта орзумиз эди. Мана, Куёшни кўрдик — озод бўлдик. Куёшни кўрган одам эса, Алишер Навоий айтганларидек, қуёшлиқ истаиди — камолотга талпинади. Менинг назаримда, миллатимизнинг бугунги орзуси — камолот, баркамол инсон бўлиш, баркамол халқ бўлиш. Менингча, «беклик» тушунчаси замиридаги асосий маъно ҳам камолот.

Президентимиз «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» деган ғояни тараққиётимизнинг бош мўлжали қилиб белгилаганида ҳам улкан маъно бор. Ҳолбуки, ўша ғояни сал бошқачароқ, яъни масалан, «келажаги порлоқ», «келажаги тайин» каби сифатлашлар воситасида ифодалаш ҳам мумкин эди. Лекин ўзбек дунёни ҳамиша мукамал кўргиси келади, мудом баркамолликка интилади. Шу боис «Ўзбекистон — келажаги буюк давлат» деган ғоя халқ қалбидаги орзу-интилишларининг аниқ ифодаси бўлди. Бошқача айтганда, буюк фазилатли халққа буюк давлат муносиб.

Масалага бироз танқидий ёндашадиган бўлсак, бошида айтганимдек, баъзан орзу-хаёлларга роса фарқ бўлиб кетамиз. Сармаст бўлиб, атрофимизда рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни унча фаҳхламай ҳам қоламиз. Сирасини айтганда, уларни орзуга ҳам йўйиб бўлмайди. Шунчаки икир-чикир, турмуш ташвишлари...

Орзу — ҳаётнинг мазмунини ташкил этадиган, тандан оромни, қалбдан ҳаловатни ўғирлайдиган сеҳр, жозиба. Унинг йўлида неники қурбон этсангиз арзийди.

Хўш, ўзбекнинг ана шундай орзуси борми? Кўпни қурган, турмушнинг аччиқ-чучугини татиган кексалардан сўраб кўрсангиз, тайинки, чуқур ўйга ботиб, «Элнинг тинчлиги, юртнинг камоли», дейди.

Дарҳақиқат, ўзбек ўзини эл-юрт ғамидан айри тасаввур этолмайди. Шахсий бахтидан кечиб бўлса-да, кўпнинг бахтини ўйлайди. Эҳтимол, бу ҳам комилликка интилишнинг бир йўлидир.

Бобур Мирзонинг менга маъқул бўлган бир сатри бор: «Давлатга ет, ҳиммат қил». Давлатга етишмоқ — бир саодат. Давлатга эришиб, серҳиммат бўлсангиз — яна бир саодат. Чунки, Бобур Мирзонинг ўзи айтганидек, бу дунёда яхшилик қилишдан ортиқ яхшилик йўқ.

Ўзбек учун ҳар қандай фаолиятнинг мезони ана шу — яхшилик. Шу боис видолашув сўнгида, қабр тепасида эл-улусдан фалончи қандай одам эди, деб сўралади. Жамоат «Яхши одам эди» деса, бас, марҳумга берилган энг олий мукофот шу бўлади. Айнан яхшилик, муносиб одам бўлиш туйғуси бизни мудом камолга ундайди.

Мутлақ комиллик — Оллоҳга хос. Инсоний комиллик — Ҳаққа доимий интилишда, унга ҳавас ва тақлид қилишда. Инсон ҳеч қачон мутлақ баркамол бўлолмайди. (Одам Отага насиб этмаган бахт бизга насиб этармиди?) Лекин унинг кўнглида комиллик ҳавасининг борлигининг ўзи улкан бахт!

Ўзбек ана шундай ҳавас билан яшайдиган халқ!

Тарихимиздан озгина хабардор юртдошимиз яхши билади: миллатимиз бир замонлар одил ҳукмдорни, яна бир замонлар миллий иттифоқни, баъзи даврларда ёв зулмидан қутулиб, ўз ерига ўзи эга бўлишни орзу қилган. Бугун биз батамом янги бир тараққиёт йўлидамиз. Бинобарин, миллатимиз иродасини ифодалайдиган, унинг юксалишига қувват бўладиган орзунинг маъно-моҳияти ҳам бугун ўзгача. Бугун турли миллат ва мамлакатларнинг моддий ва маънавий салоҳияти баҳсга, мусобақага киришган замон. Бу замон башариятга хос барча эзгу интилишлар — маърифатпарварлик, тадбиркорлик, билимдонлик, ватанпарварлик, фидоийлик — барча-барчасини юзага чиқаришни тақозо этади. Яъни комилликка, тараққиётга интилиш — бугунги зўр зарурат. Қувончли жиҳати шундаки, биз инсоний ироданинг мана шу жиҳатлари бўйича тарихда неча бор ўзлимизни намоён этганмиз. Фақат энди, бундан буён ўз-ўзимизга маҳлиё бўлиб ўтирмай, орзумизга яраша шижоатимиз ҳам борлигини кўрсатмоғимиз лозим. Токи ўзлимиз беклигимизда намоён бўлсин, токи бизга бошқалар маҳлиё бўлсин! Токи яхши-яхши ниятларимизнинг бир бўлаги — «ярми» бизга қолиб, асосийси — амалий натижаси бошқаларнинг қўлидаги қуролга айланмасин!

СОПОЛГА БИТИЛГАН СОЛНОМА

Уста Қудрат (Қудрат Асроров) ижодида Сурхон воҳасининг маънавий мероси, беҳисоб археологик ва меъморлик ёдгорликлари, гўзал табиати, соҳибжамол қизларининг кўрку латофати, халқ қўшиқларида куйланган орзу ва умидлар — барча-барчаси ўзига хос тарзда акс этган. Кулол асарларини томоша қилар экансиз, беихтиёр бу ранглар жилосини ҳатто энг замонавий компьютер графикаси асосида ҳам яратиб бўлмаса керак, деган хоёлга борасиз. Устанинг кичик пластика ва терракота усулида ясалган мўъжаз ҳайкалчалари мисолида неча-неча асрлардан бери давом этиб келаётган тарихий анъаналар руҳини сезамиз. Айни чоқда Уста Қудратнинг ижодий фалсафаси Шарқ ва Ғарб кулолчилик санъатининг муштарак тамойиллари негизида шаклланишини ҳам таъкидламоқ зарур. Жаҳоннинг қайси бурчагида, қайси халқ санъатида бўлмасин, ушбу қадриятга хос хусусиятларни кўриш мумкин. Тарихнинг далолат беришича қадимда аксарият халқлар сопол идишларни ҳатто инсон

насибаси бутунлигини сақловчи муқаддас идиш сифатида эъзозлаган. Аслида, сирасини айтсак, наққошлиғу ўймакорлик, шишасозлиғу ва чиннисозлик, рангтаъсвир ва ҳайкалтарошлик каби санъат турлари аста-секин такомиллашиб борган кулолчилик маҳсулидир. Шунинг учун ҳам бу санъат — умумбашарийдир. Уста Қудрат ижодига ана шу нуқтаи назардан қаралса, унинг соҳру жозибаси анча ойдинлашади.

Баъзан билимдон санъатшунослар ҳам Уста Қудратнинг санъати қайси турга мансуб, анъанавий кулолчиликками ёки замонавий керамикагами, ҳайкалтарошликками ёки кичик пластикагами, дея сўраб қолади. Дарҳақиқат, бу санъат қайси мактаб, қайси йўналишга мансуб?

Уста Қудрат — ўзига хос мактаб яратган, ўз услуби йўналишига эга бўлган ижодкор. Устанинг хонадонида халқ амалий санъатининг Шеробод мактабига хос намуналари замонавий уй жиҳозлар билан уйғунлашиб кетган. Унинг ўзи яратган гулдон, шамдон ва ёритгичлар ҳам шакли, ҳам ранги ҳам маиший вазифасига кўра хоҳ сўзаналар билан безатилган қишлоқ меҳмонхонаси бўлсин, хоҳ энг замонавий анжуманлар зали бўлсин, ҳамма ерда бирдек файз бахш этади.

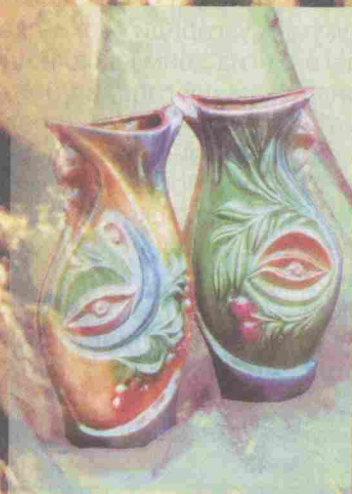
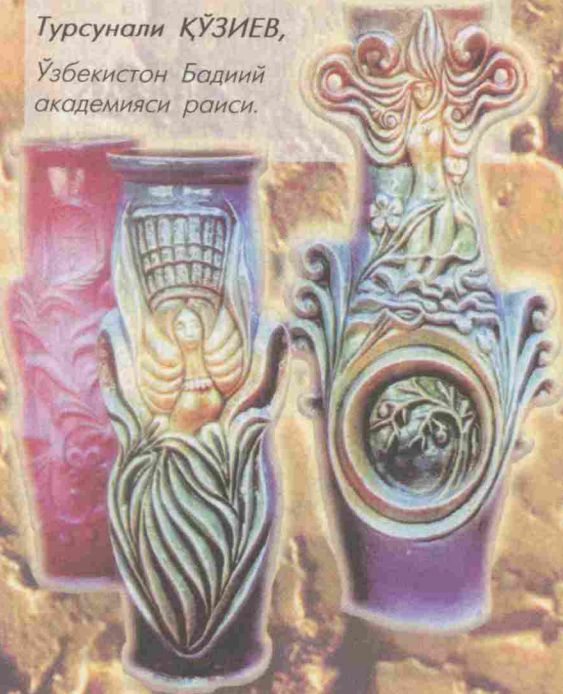
Уста Қудрат ана шундай худо ёрла-

каган ижодкор. Унга истъедоддан худо берган. Аммо унинг ижодкор сифатида шаклланишида ўқиш-изланиш ва меҳнат ҳам муҳим ўрин тутди. Мен Уста Қудратнинг бекор ўтирган пайтини билмайман. Ҳаёт, тирикчилик, гоҳида оддий лой қорувчи ёки харидоргир маҳсулот нусхасини кўпайтирувчи бўлиб ҳам ишлаган. Лекин ўша пайтларда ҳам асосий мақсад йўлида изланишдан толмаган. Эндиликда уни сополга қўшиқ битувчи моҳир уста сифатида ҳурмат қиладилар. Уста фарзанд ва шогирдлари билан бирга халқнинг дуосини олиб ижод қилмоқда. Унинг асарларида Орол фожиасию она алласи, Имом Термизий тўплаган ҳадислару бободехқоннинг ўй-хаёллари, Алпомиш жасоратю ёшларнинг бугунги шодликлари — ҳамма-ҳаммаси бетақдор ва бекиёс талқинини топмоқда. Дейдиларки, ҳақиқий рассом — даврининг солномачисидир. Бинобарин, Уста Қудрат сопол «саҳифа»ларга давримизнинг абадиятга дахлдор солномасини битаётган ноёб истъедод соҳибидир десак, муболага бўлмас.

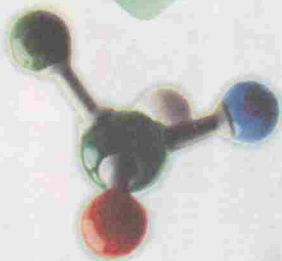
Турсунали ҚЎЗИЕВ,

Ўзбекистон Бадий академияси раиси.

Анвар ЗИЁ

Кучли жамият фалсафаси

Ишончим комилки, вақти-соати келиб бугунги ўтиш даври учун зарур бўлган кучли давлат функциялари ва аломатлари аста-секинлик билан, тадрийжий равишда кучли жамият зиммасига ўтади.

Ислом КАРИМОВ

МУВОЗАНАТ МЕЗОНИ

Эътибор берганмисиз, ривожланган мамлакатлар ривожда ғалати бир хусусият мавжуд: ҳукумат тез-тез алмашиб турса-да, иқтисодийёт ва халқ фаровонлиги узлуксиз ўсиб бораверади. Бу ҳол, айниқса, Италия тимсолида яққол кўзга ташланади. Баъзан ҳатто бу мамлакатда бир йилда уч-тўрт бор ҳукумат ўзгаради, лекин ҳаёт, миллат деганингиз доим юксалишда. Швейцарияда ҳам шу гап: ҳар йили янги ҳукумат тузилади, аммо тараққиётда эса заррача сусайиш сезилса қани...

Сабаби, Президентимиз таъкидлаганидек, мамлакат кучли жамият сифатида шаклланиб бўлган, давлатнинг аксарият функциялари жамоа ва жамоат ташкилотлари зиммасида. Давлат иқтисодийётнинг бевосита иштирокчиси ёки бетараф кузатувчиси

ҳам эмас. Давлат тегишли қонунлар, қоида-тартиблар, имтиёзлар, буюртмалар орқали иқтисодийётга билвосита раҳбарлик қилади. Барча жараёнлар эса «ўз аравасини ўзи тортадиган» тизилмачаларга айлантирилган. Дарҳақиқат, бундай ҳолат кўп йиллаб советча мезонлар асосида яшаб келган кишига бир оз ғалати туюлади.

Албатта, ўша давр фалсафаси, диалектиканинг асосий қонуни, яъни қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонуни дунёқарашамизга анча ўрнашиб қолган. Бизга ҳаёт, ҳаракат, равнақ фақат ички зиддият доирасида содир бўлишини нақд қадимий юнон донишмандларининг ўзлари башорат қилган, деб тушунтирганлар. Буюк немис олими Гегель таъбирича, «нимадир бир нарса ўзида зиддиятни мужассамлаштиргани боис ҳаракат қилади». Қизиги шундаки, бундай

Анвар ЗИЁ (ЙЎЛДОШЕВ). Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган иқтисодчи.

ақидани «ўртоқ советлар» ҳам, «жаноб капиталистлар» ҳам инкор қилмаган. Модомики шундай экан, унда нега советлар аср пойгасида ютқазди? Ҳаммо бало шундаки, советлар «домланинг айтганини қил» қабилида ҳаракат этмади. Улар қарама-қаршилиқлар бирлиги ва курашида урғуни «бирлик»ка беришди. Шу боис «кураш» шаклан социалистик мусобақа, мазмунан эса ҳамкорлик, «ўртоқлик» тусини олди. Капиталистлар эса эътиборни «кураш»га қаратиб, «бирлик»ни «жаноблар»ни қутуртирмайдиган қолип деб билишди.

Аҳамият берсангиз, орадаги тафовут арзимасдек бўлиб туюлади, лекин натижа мутлақо тесқари: «ўртоқ советлар» қарама-қаршилиқларни сунъий сийқалаштирган, ноантогонистик, зиддиятсиз жамият сари интилган. Шу

сабаб воқелик ва нарсалар замиридаги ҳаракат омиллари синдирилган, жамият бағридаги кучлар маъмурий бошқарув тизими — улкан машинанинг мурватига айлантирилган. Бошқачароқ айтадиган бўлсак, тараққиёт борасида диалектик бирлик ва кураш тамойили эмас, балки ташқи туртки (буйруқ, режа) асосий омил деб белгиланган.

Аммо буюк мутафаккир Галилео Галилей айтганидек, «Биз Ер айланмайди, деб ҳарчанд сафсата сотмайлик, у барибир айланаверади». Жамиятда ҳам шундай: «тараққиёт чархпалаги» бир зум ҳам тўхтамайди.

«Жаноб капиталистлар» қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши тамойилини барқарорлаштириш, тарафдорларни мунтазам мурсоаи мадорада тутиб туриш учун холис тараф,

яъни аллақандай таянч зарурлигини илгарироқ англаган. Улар ташқи омилни қотиб қолган туртки деб эмас, балки узлуксиз равишда ўзгариб турувчи манфаатларни му-

Буюк мутафаккир Галилео Галилей айтганидек, «Биз Ер айланмайди, деб ҳарчанд сафсата сотмайлик, у барибир айланаверади». Жамиятда ҳам шундай: «тараққиёт чархпалаги» бир зум ҳам тўхтамайди.

возанатга келтирадиган «учинчи иштирокчи» деб билиб, уни тузилма ичига киритишди. Натижада тўғри чизиқлик қоидалари билан ифодаланадиган диалектик зиддият доимий мувозанатни, ҳаракат йўналишини таъминладиган кўшимча қирра — бетараф ҳакам қирраси билан тўлдирилди.

Икки оёқли курсини кўрганмисиз? Уч оёқлисини-чи? Кўрган бўлсангиз, рўзғорда улардан қайси бири кўпроқ асқатишини биласиз: икки оёқли курси ўзича туролмайдди, уни ё ушлаб туриш ёки ерга қоқиб қўйиш керак, уч оёқлиси эса қаерга қўйманг, йиқилмай туради. Қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши негизида шаклланган учликлар ҳам, худди уч оёқли курси каби, ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланиши мумкин экан. Энг асосий нуқта — ушбу учликлар эндиликда ўз ўзини бошқарадиган тадрижий тараққиёт тизимчалари — мухторий тизимчалар тарзида намоён бўлмоқда. Ҳам бирлик, ҳам барқарорлик (мувозанат), ҳам тараққиётни ўзида мужассамлаштирган ҳокимият учлиги, трипартизм, суд жараёни учлиги каби тизимчалар шулар жумласидандир. Улар тош-метиндек қотиб қолган ёки инерт ҳодиса эмас, балки худди Оллоҳ таоло жон ато қилганидек, воқеликни, ҳаракатни ташқи турткисиз ўзи бошқаради, ривожлантиради, уларни аниқ мақсад сари йўллайди.

Агар диалектик қарама-қаршилиқлар алоҳида бир ҳалқача деб билин-

са, учлик деганимиз ушбу ҳалқачалар занжиридир. Кучли жамиятнинг ўзини эса ана шу занжирлардан яратилган тўрға қиёслаш мумкин.

Мухторий тизимчалар инсондан бошланади ва инсон билан якунланади. Негаки, айнан шахс — инсон Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ижтимоий муносабатларнинг маъно-мазмунини белгиловчи бош омил. Асосий Қомусимизда инсоннинг моддий фаровонлиги ва маънавий камолоти жамият тараққиётининг устувор мақсади деб белгиланган. Шу боис мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотлар ҳам аввало Ҳазрати Инсон ва унинг манфаатларига монанд тизимчаларни барпо этишга қаратилмоқда.

ҲАЗРАТИ ИНСОН

Келинг, аввало инсон ўзини-ўзи қандай бошқаради, баркамолликка қандай эришади, деган масалага ойдинлик киритайлик.

Инсон — олий мавжудот. Ҳаётининг мазмуни инсон борлигидаги ўзаро қарама-қарши икки кутб — Онг ва Рух орқали белгиланиши барчамизга маълум.

Рух — итоаткорлик кутби, у, моҳиятан, ҳаёт ва воқелик қандай бўлса шундайлигича қабул қилишга чорлайди. У бурчни, масъулиятни тақозо этади, инсондаги ижтимоий тушунча — «БИЗ» ни ифодалайди. Рухнинг макони — қалб. Рух, ҳиссиёт, сезги, севгимухаббат, фидоийлик, баландпарвоз қасида ва афсоналарда — қўйингчи, юракдан чиққан ҳар бир сас-садода намоён бўлади. У охират деб тарки дунё қилишга чорлайди. Унда кўпроқ

ўтмиш, урф-одат ва қадриятлар, хотиралар, наслий-шажаравий алоқалар билан боғлиқ кечинмалар мужассам бўлади. Шу боис Рух сокинлик, барқарорлик омили деб баҳоланади.

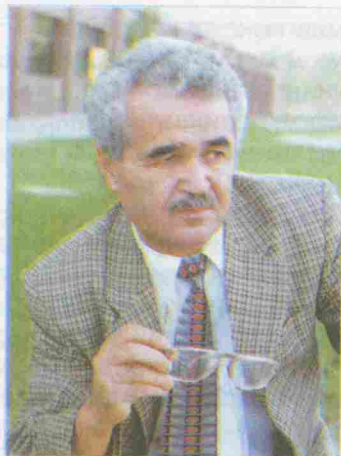
Рухнинг мутлақо тескариси бўлган Онг — исёнкорлик қутбидир. У инсонни «ўз тақдирининг яратувчиси» бўлишга, қисматга, «шўр пешона ёзиғи»га қарши фаол курашишга чорлайди.

Онг — билим, ақл, маърифат, изланувчанлик ҳосиласидир. Онг чексиз эркинликлар манбаи, ҳиссиётсиз ижод — кашфиёт ва ихтиролар омилidir. У келажакка, тараққиётга йўналган.

Онг ва Рух бирлиги, уларнинг ўзаро қарма-қаршилиги инсон ҳаёти, турмуш тарзи ва фалсафасининг асосини ташкил қилади. Онг ва Рух оралиғида миллиардлаб мувозанат нуқталари бўлиб, ҳар бир инсон «ўзига аталган» мўътадилликка, ўзига мос нуқтага таянади. Тўғри, ушбу таянч нуқта бир жойда қотиб қолган эмас. Негаки, инсоннинг ўзи доимо иккиланишда, икки қутб орасида сарсон-саргардон. У осма соат маятниги сингари мудом бориб-келиб, дам ақлга, дам қалбга суянади. Энг муҳими — ўта хатарли чекка қутблардан қочади. Зеро, чекка қутбларда манқуртлик ёки руҳий хасталик, тарки дунё ёки қаҳр-ғазаб, боқимандалик ёки очкўзлик домига оғиб кетиш хавфи бор.

Онг ва Рух ташқи муҳит билан жисм (вужуд) орқали боғланади. Одамлар жисм воситасида ўзига маъқул мувозанат нуқтасини танлайди ва кейин имконият чегарасида яшайди. Жисмдаги йўқсиллик, но-чорлик Рухга мойилликни уйғотса, тўқчилик ва маъмурликдан ақл-заковат камол топади. Шу боис мамлакатимиз-

да амалга оширилган ислохотлардан, мустақил тараққиётдан кўзланган мақсад — инсоннинг моддий ва маънавий камолотидир. Мулкдорлар

синфини шакллантириш, жисмни мулкдорга — тўқ, соғлом, баркамол инсонга айлантириш, ҳамда шахс эркинлигини таъминлаш борасидаги амалий ишлар ана шу мақсадга хизмат этади.

Президентимизнинг инсон ҳуқуқлари, мулкдорларнинг ҳуқуқий ҳимоясига доир фармонлари, шу масалаларга дахлдор қонунлар мамлакатимизнинг Ҳазрати Инсон шахсий ҳуқуқ ва бурчлари соҳасида янги босқичга, янги мувозанат юксаклигига кўтарилганидан дарак беради.

Демак, бизда шу тариқа жисм, яъни инсон учлигининг таянч нуқтаси мустаҳкамланмоқда. Одамлар ўзлигини, дунёдаги ўз ўрнини англаяпти. Ҳам барқарорлик, ҳам баркамоллик омили саналган Ҳазрати Инсон учлиги бўлмиш **онг-жисм-руҳ** жамият ҳаётидан мустаҳкам ўрин олмақда. Бинобарин, Ватанимизда том маънодаги юзлаб,

минглаб ҳазрати инсонлар пайдо бўлишига шарт-шароит, муҳит яратилмоқда.

Юртбошимиз бежиз, «Жамиятимиз мафкураси шу жа-

Қарма-қаршилиқлар бирлиги ва кураши негизида шаклланган учликлар ҳам, худди уч оёқли курси каби, ҳаётнинг барча жабҳаларида қўлланиши мумкин.

миятнинг таянчи бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, халқимизнинг беҳатар, тинч-омон, фаровон, бадавлат турмушга

Агар диалектик қарама-қаршиликлар алоҳида бир халқача деб билинса, учлик деганимиз ушбу халқачалар занжиридир.

эришиши учун куч-ғайрат манбаи бўлиши лозим», деб таъкидламаган. Бундай мафкура жамият манфаатлари билан оддий инсон манфаатларини уйғунлаштиради, одамларни чекка қутблар таҳдидидан асрайди, мустаҳкам таянч нуқталарига чорлайди.

ОИЛА УЧЛИГИ

Президентимиз фармони билан 1998 йил Оила йили деб эълон қилинган эди. Оилага бундай эътиборнинг боиси бор. Зеро, оила — жамиятнинг асосий бўғини, бирламчи ҳужайраси. Қолаверса, у иқтисодиётда ҳам асосий субъект. Оила нафақат физиологик ҳаёт рамзи, балки муҳит, руҳият, тарбия ўчоғи ҳамдир.

Оила негизида эр-хотин бирлиги ва улар ўртасидаги қарама-қаршиликлар мужассамлашган. Уларнинг ҳар бири ўз дунёқараши ва интилишига эга бўлган инсон. Албатта, ўзаро муносабатларда севги-муҳаббат, масъулият, урф-одат каби азалий қадриятларга амал қилинади. Шу билан бирга, турмушнинг аччиқ-чучиги боис ўртада совуқчиликлар ҳам бўлиб туради. Айниқса, дастлабки йиллари, фарзанд кўргунча. Зотан, оила бахти, иноқлиги фарзанд билан тўқис.

Фарзанд — ота ва онани боғлаб турувчи занжир, уларни муросаи мадрога келтирувчи посангидир. Негаки, ота-онанинг фарзандга нисбатан мақсад-муддаоиси деярли бир хил: унсин, ўссин. Нимасини айтасиз, орзу-ҳавасли дунёда ота ҳам, она ҳам тўй қилсам, фарзандимиз билимли, фозил инсон бўлиб етишса, одобли бўлса, деган ни-

ятлар билан яшайди. **Бу — биринчидан.**

Иккинчидан, ўзбекона турмуш тарзига кўра, фарзанд ота-она учун

ғўеки суғурта компанияси, пенсия жамғармасидир. Қариганимизда яхши-ёмон кунимизда ҳолимиздан хабардор бўладиган жигарбанд, тобуткаш ҳам фарзанддир.

Учинчидан, ота-она болани ўзлари бошлаган ишнинг давомчиси деб билади. Улар топган-тутганимиз тарикдек сочилиб кетмаса, авлод-аждодларимизнинг яхши номини, ишини давом эттирса, деган умид билан яшайди.

Албатта, бу гаплар ҳеч кимга сир эмас. Биз ҳаётнинг барча соҳалари каби, оила ҳам ўз учлигига эга эканини эслатмоқчимиз, холос.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, оила барқарорлиги ва равнақи, тарихнинг минг бир чиғиригидан ўтган, синалган **она—бола—ота** учлиги мисолида рўёбга чиқади. Шунинг учун ҳам халқимиз «Болалик уй — бозор, боласиз уй — мозор», дейди. Мамлакатимиз парламенти — Олий Мажлис қабул қилган Оила кодексига оила учлигига муҳим аҳамият берилган. Энг асосийси — кодексда отанинг онадан, онанинг эса отадан устун бўлмаслиги, болага нисбатан уларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тенг экани ҳуқуқий ифодасини топган. Азалдан синалган урф-одат, миллий турмуш қонуниятлари ҳуқуқий меъёр даражасига кўтарилди... Оила учлигининг, кучли жамиятнинг яна бир тамал тоши қўйилди.

МАҲАЛЛА

Учликлар халқасида оиладан кейин маҳалла туради.

Маҳалла, турган гапки, ҳудудий бирлик. Ушбу ҳудудий бирликда ҳам

ўзига хос қарама-қаршилиқлар, манфаатлар кураши мавжуд. Бу ўринда яна ўша азалий жараён — Онг билан Рух кураши кўзга ташланади.

Бугунги фалсафий маънодаги кураш **мактаб—маҳалла—масжид** учлиги доирасида содир бўлмоқда. Ўтиш даври қийинчиликлари боис мактабларнинг мавқеи ушбу учлик таркибида анча пасайгани ҳамда фуқаролар, айниқса, ёшлар тафаккурида пайдо бўлган маънавий бўшлиққа ақидапараст ваҳҳобийлар кенг миқёсли хуруж уюштиргани барчага аён. Қолаверса, ҳозирги вақтда имомман, домламан деб юрган айрим сохта муллалар ҳам онгни, исломий илмни пухта билмаганидан ваҳҳобийчилик ноғорасига ўйнай бошлади. Бундан эса пана-панадаги ғаразғўйлар усталик билан фойдаланди. Шу тариқа ажодларимиз ақл-заковати, қалб амри билан эришилган мувозанатнинг зўрлик билан чекка кутб, ақидапараст рух тарафига оғиш хавфи пайдо бўлди.

Президент Ислом Каримов «Куч — билим ва тафаккурда», «Жаҳолат — маърифат кушандасидир», деб қайта-қайта таъкидламоқда. Бугун Онг ва Рух ўртасидаги мувозанатни жадал тиклаш чоралари кўрилмоқда. Маҳалла оқсоқоллари аттестациядан ўтказилаётгани, оқсоқолликка дунёвий билим соҳиблари — маърифатпарвар инсонлар тавсия этилаётгани, маҳаллаларнинг иқтисодий негизи кучайтирилаётгани — барча барчаси охир-оқибатда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқарув тузилмаларини такомиллаштиришга, маҳалла нуфузини оширишга, кучли жамият барпо қилишга хизмат қилмоқда. Янги таҳрирда қабул қилинган «Диний ташкилотлар ва виж-

дон эркинлиги тўғрисида»ги қонун ҳам ушбу йўналишда юритилаётган изчил ва собитқадам ишлар самарасидир.

Албатта, маҳалла ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатувчи бошқа учликлар ҳам мавжуд. Фарзандлар таълими ва тарбиясига қаратилган оила — маҳалла — мактаб, фуқаро — оқсоқоллар кенгаши—оқсоқол каби ижтимоий барқарорлик ва равнақ учликлари ҳам такомиллашмоқда.

МУХТОРИЙ ТИЗИМЧАЛАР

Суд жараёнини **оқловчи — қози—кораловчи** учлигисиз тасаввур қилиш қийин. Ушбу учлик азал-азалдан адолатли ҳукм шarti бўлиб келган. Эътибор берсангиз, адолатли ҳукм учала тарафнинг ҳам судда муқаррар иштирок этиши (I), адвокат ва прокурор тортишувини (II) ҳамда тарафлар мустақиллиги ва тенглигини (III) кўзда тутди. Маълумки, адолатли ҳукм чиқариш учун ташқи омилга зарурат йўқ. Шу боис бундай учликлар одатда мухторий тизимчалар деб аталади.

Ҳаётимизнинг бошқа соҳаларида ҳам уларга ўхшаш учликлар мавжуд. Фикримизнинг далили сифатида эътиборингизни куйидаги учликларга жалб қилмоқчимиз:

йўл ҳаракатида: ҳайдовчи — ДАН ходими — пиёда;

ҳиссадорлар жамиятида: акциядорлар — умумий мажлис — бошқарув идораси;

жамоат ташкилотида: аъзолар — қурултой — бошқарув раиси;

спортда: биринчи спортчи — ҳакам — иккинчи спортчи;

бозорда: талаб — баҳо — таклиф;

маънавиятда: маърифат — мафкура — маданият;

Онг ва Рух оралиғида миллиардлаб мувозанат нуқталари бўлиб, ҳар бир инсон «ўзига аталган» мўътадилликка, ўзига мос нуқтага таянади.

даврд: ўтмиш — бугун — келажак;
трипартизмда: соҳиблар — ҳукумат
— хизматчилар;

парламентда: ҳукмрон фирқа —
мажлис — муҳолифат;

ижро ҳокимиятида: иқтисодиёт —
сиёсат — ижтимоиёт;

иқтисодиётда: режа — даромад —
бозор;

сиёсатда: ўнглр — мўтадиллар —
сўллар;

давлатда: қонун чиқарувчи ҳокими-
ят — суд ҳокимияти — ижро ҳокими-
яти;

мамлакатда: шахс — жамият — дав-
лат.

Булар — кучли жамиятга хос мухто-
рий тизимчаларнинг қисқа таснифи. Ал-
батта, уларнинг ҳар бири ҳаётда турли-
ча мавқе-мақом касб этса-да, шаклан
бир тоифадаги механизмни ифодалай-
ди. Уларнинг ҳар бири ўз маконида, ва-
зифаси доирасида барқарорликни (му-
возанатни) ҳамда раванқни таъминлаш-
га қаратилган «жонли» тизимчалардир.

Мафқуранинг ҳам ўзига хос учликла-
ри мавжуд.

Президентимиз мафқуранинг ана шу
учликлардаги ўрнини ўтмиш ва келажак
ўртасидаги кўприк тимсолида аниқ-рав-
шан асослаб берди.

Одатда давлат мафқураси асосан
зўрликни, ижтимоий адолатни, бурч ва
садоқатни ифодаласа, шахс мафқура-
си — кўпроқ ўнг оқимни, ҳуқуқни, инсо-
нийликни, иқтисодий худбинликни та-
қозо этади. Жамият мафқураси эса кутб-
лар мувозанатига қаратилган, маданият

ва маърифат бирли-
гига асосланган,
шахс ва давлат ман-
фаатларини уй-
ғунлаштирадиган
адолат мезонларини,
мўтадилликни ифо-
далайди.

*Ҳозирги вақтда имомман, дом-
ламан деб юрган айрим сохта
муллалар ҳам онгни, исломий
илмни пухта билмаганидан ваҳ-
ҳобийчилик ногорасига ўйнай
бошлади.*

МЎТАДИЛЛИКНИНГ СИРЛАРИ

Ҳар қандай тезиснинг антитезиси,
зарранинг аксилзарраси, умумийлик-
нинг яққалиги, мусбатнинг манфийси
бўлади. Буни барчамиз биламиз.
Уларни англаш, қиёслаш, ички зид-
диятларини топиш оғир масала эмас.
Гап тарафлар курашида посангини,
мўтадилликни таъминловчи омил-
ларни тўғри белгилай олишда. Ле-
кин бунга эришиш учун етти ўлчаб
бир кесиш тарзида иш тутмоқ талаб
этилади. Унинг сирлари — мўтадил-
ликка эришишнинг назарий ва амалий
йўллари Президентимиз Ислом Қари-
мов тафаккури маҳсули бўлган, эн-
диликда бутун дунёда эътироф этил-
ган беш тамойил мисолида яққол
кўзга ташланади.

Биринчидан, ижтимоий адолат,
турли хил манфаатлар мувозанати,
умумий консенсус Ватанимиз қонун-
ларида ўз ифодасини топган. Консти-
туциямиз ва қонунларимизнинг маъ-
но-моҳияти ана шу мезонларнинг
ҳуқуқий мажмуаси ўлароқ рўёбга чиқ-
қани барчага маълум. Шу боис биз-
да **қонун устуворлигига эришиш,
ҳақиқатда ҳам, мўтадилликнинг
амалий ифодаси, уни ҳаётда
қўллаш механизми** деб тан олин-
ди. Чунки қонун устуворлиги зами-
рида етти ўлчаб бир кесиш тарзида
ҳаракат этиб, субъективизмга йўл
бермайдиган кафиллик, кафолатлар
мавжуд.

Иккинчидан, қарама-қаршиликлар-
ни кузатиш, топиш, «кашф қилиш» унча
қийин эмас. Бу ҳақда
юқорида айтилди.
Асосий қийинчилик —
воқеалар ва нарса-
лар замирида пинҳон
манфаатларни инкор
қилмаган ҳолда,
уларни муросага

келтиришда асқатадиган нуқталарни аниқлашда. Қонунчилик жараёнининг оғирлиги ҳам айнан ана шу нарсада яққол намоён бўлади.

Бизда диалектик қарама-қаршилиқлар негизда жонли учликлар яратиш, **янги мухторий тизимчаларни кашф қилиш бош ислохотчи — давлат раҳнамолигида рўёбга чиқарилмоқда. Мувоzanат нуқталарини тўғри танлай билиш — мўтадилликка эришишда муҳим бир қирра экани мудом диққат-эътиборимизда.**

Президентимиз хусусийлаштириш жараёнида хориж улушини белгиланган меъёрдан пасайтирмасликни аввал-бошданок назарда тутди. Бу эса **жамлаш—фойда—истеъмол** учлиги мувоzanатида жамлашнинг мавқеини кучайтиради, жадал тараққиётни таъминлайди. Олий Мажлиснинг XII сессиясида қабул қилинган «Ер кадастри тўғрисида»ги қонунда ўз равнақини ўзи таъминловчи яна бир тизимча — **ердан фойдаланувчилар — Даверқўм — истеъмолчи** учлигига асос солингани ана шундай мақсад йўлидаги интилишлар маҳсули. Худди шунингдек, «Рекламалар тўғрисида»ги, «Инвестициялар тўғрисида»ги, «Тадбиркорлик ва тадбиркор фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги янги қонунлар воситасида ҳам мухторий тизимчаларга асос солинмоқда.

Учинчидан, мухторий тизимчалар ҳаёт тажрибалари, тараққиёт сабоқлари асосида шакллантирилаётгани боис улар амалий руҳда бўлмоқда. Мезонлар, макон ва мақсадлар иқтисоди-

Қонун устуворлиги замирида етти ўлчаб бир кесиш тарзида ҳаракат этиб, субъективизмга йўл бермайдиган кафиллик, кафолатлар мавжуд.

ёт қонуниятлари билан белгиланмоқда ва шу сабаб тизимчаларнинг сиёсатбозликдан холи бўлишига эришилмоқда. Тизимчаларнинг

ҳаётийлиги эса мўтадилликнинг муҳим гаровидир.

Тўртинчидан, мухторий тизимчаларда тарафларнинг мустақиллиги ва тенглиги билан бир қаторда, кучли ижтимоий ҳимояга амал қилинаётгани барқарорлик ҳамда адолатнинг муайян мезонини яратишга имкон бермоқда. Адолат билан мўтадиллик эса қўш мағиз, ҳамиша ёнма-ён.

Бешинчидан, тизимчалар занжирини шакллантириш, уларни ҳаётга тадбиқ этиш бир кунлик ёки бир йиллик иш эмас. Уларни аниқлаш, посангиларини белгилаш, тўлиқ шаклланиб бўлганларини турмуш қоидаларига айлантириш бизда босқичма-босқич амалга оширилмоқда, тизимчаларнинг кўникмалар орқали ҳаётга татбиқ этилиши тадрижий тараққиёт белгиси, мўтадиллик омили эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда.

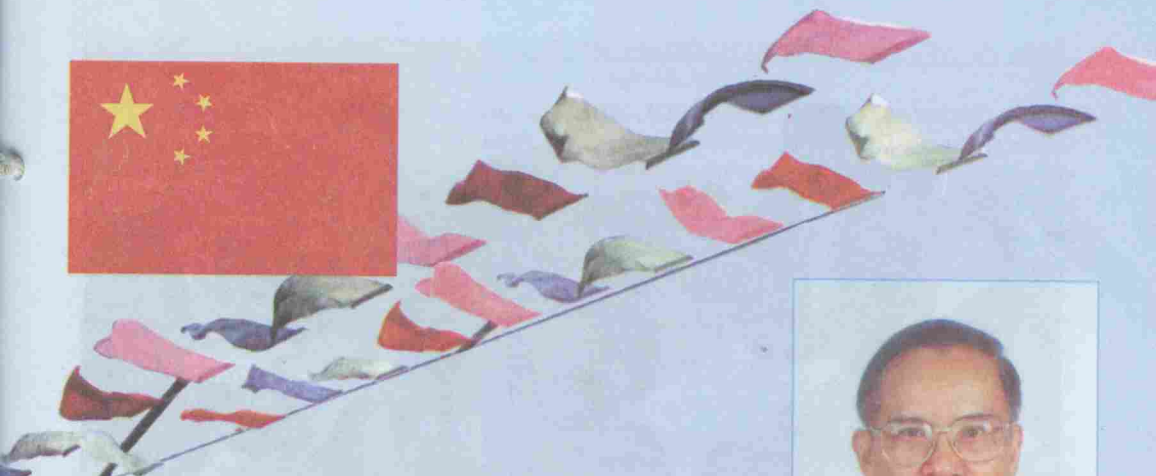
Умумбашарий тамаддун маҳсули — ўз-ўзини бошқариш, барқарорлик ва тараққиёт учликлари, кучли жамият тамойиллари Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёти мисолида янги мазмун билан бойиб боряпти. Бу ҳақиқатни хорижлик олимлар ҳам тан олмоқда. Шу ўринда хорижлик Карлайн ва Левитинларнинг мана бу эътирофини эсга олиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз: **«Дунё Ўзбекистон мисолида жаҳон тамаддунининг янги бир кўринишига эришмоқда».**

"Уч қадам" лик юксалиш

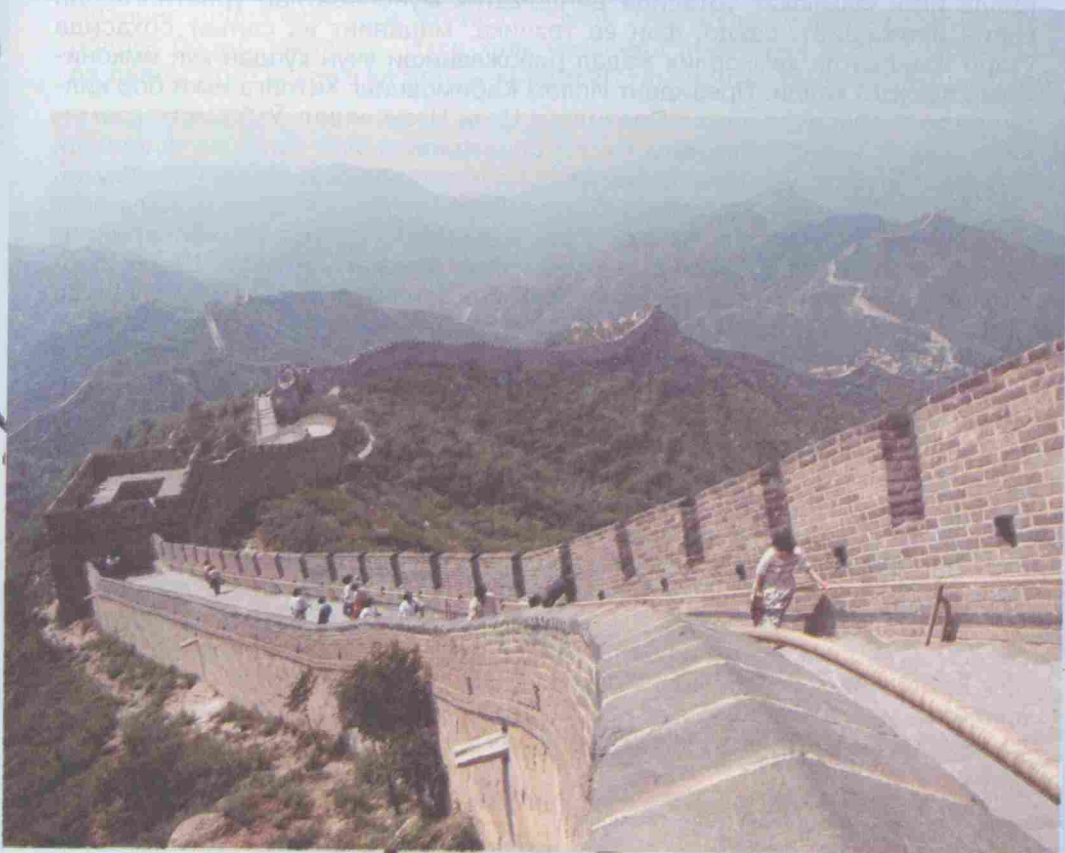
— Элчи жанoblари, маълумки. Хитой ва Ўзбекистон ўртасидаги ҳамкорлик алоқалари қадимий тарихга эга. Бизнинг мамлакатимиз азал-азалдан Хитойдан то Овруш давлатлари қадар чўзилган Буюк ипак йўли устида жойлашган ва улар ўртасидаги алоқаларда муҳим бир нукта вазифасини ўтаб келган. Орадан неча-неча асрлар ўтиб, ўша Буюк ипак йўли бугунги кунда янгича бир шаклда — ТРАСЕКА лойиҳаси асосида тикланаётгани бежиз бўлмаса керак. Яна бир нуқтага эътиборингизни қаратмоқчиман: бизнинг мамлакатимиз мустақилликка эришганидан кейин Сизнинг Ватанингиз — Хитой Халқ Республикаси билан кейинги асрларда бир оз узилиб қолган иқтисодий, илмий-техникавий ва маданий ҳамкорлигимиз янгича маъно-мазмун касб этмоқда. Айтингчи, шахсан Сиз бу ҳамкорликнинг истиқболлари хусусида нима дея оласиз?

— Мамлакатларимиз ўртасидаги бугунги муносабатлар ўзаро манфаатли ҳамкорлик ва бир-бирининг ишига аралашмаслик тамойилига асосланган. Бу ҳамкорлик тобора ривожланиб, юксалиб бораётгани мени жуда қувонтиради. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Зеро, ҳар икки мамлакат халқи ҳам аждодлари закоси билан яратилган қадимий тамаддун, буюк маданият ва маънавият ворислари саналади. Буюк хитой девори, Самарқанд, Бухоро ва Хева шаҳарлари тахминан бир вақтда бунёд этилгани бу икки халқ вакиллари тараққиётга интилиши борасида деярли муштарак мақсадга эга бўлганидан далолат беради.

Бугун сизу бизнинг асосий

*Хитой Халқ Республикасининг
Ўзбекистондаги Фавқулодда ва
Мухтор элчиси Ли Цзинь Сянь
жаноблари билан суҳбат*

Президент Ислом Каримов ва Хитой раҳбари Цзян Цзэмин

вазифамиз — замонлар синовидан ўтган азалий дўстона муносабатларни янада мустаҳкамлаш, ҳамкорлигимизнинг янги шакллари топишдир. 1992 йилда икки мамлакат ўртасида дипломатик муносабатлар ўрнатилгандан кейин иқтисодиёт, савдо, фан ва техника, маданият ва санъат соҳасида ўзаро манфаатли ҳамкорлик жадал ривожланиши учун кўпдан-кўп имкониятлар вужудга келди. Президент Ислом Каримовнинг Хитойга икки бор қилган расмий ташрифи ҳамда Президент Цзян Цзэминнинг Ўзбекистон замида бўлиб, унинг салоҳияти ва имкониятлари билан яқиндан танишиши натижаси ўлароқ мамлакатларимиз ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий негизи янада мустаҳкамланди. Сўнги бор Хитой — Ўзбекистон муносабатларининг истиқболлари ХХР Давлат Кенгаши раиси ўринбосарининг Ўзбекистонга қилган сафари давомида кенг муҳокама этилди. Шу кунларда Президент Ислом Каримовнинг Хитойга учинчи бор ташрифи олдида пухта ҳозирлик кўрилмоқда¹. Ўзбекистон раҳбарининг бу галги сафари ҳам мамлакатларимиз ўртасидаги ҳамкорликнинг янада ривожланишига, хитой ва ўзбек халқлари дўстлигининг мустаҳкамланишига хизмат қилишига ишончим комил.

Савдо-иқтисодий алоқаларимизнинг бугунги аҳволи хусусида сўзлайдиган бўлсам, айтиш жоизки, бу борадаги ҳамкорлигимиз йилдан-йилга кучайиб бормоқда. Ўзбекистон бизга ҳаво кемалари, кимёвий ўғит, пахта толаси, шойи, рангли металллар, пластмасса етказиб берса, Хитойдан мамлакатингизга озиқ-овқат, халқ истеъмоли моллари, сопол, резина-техника буюмлари, турли техникавий асбоб-ускуналар ва жиҳозлар келтирилади. Бугунги кунда Ўзбекистонда 106 та ўзбек-хитой қўшма корхонаси рўйхатга олинган. Улар сув ва газ ҳисоблагичлари, электр асбоблар, велосипед, кийим-кечак, халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш каби соҳаларда фаолият юритмоқда. Албатта, иқтисодий ҳамкорлик борасида жуда катта ютуқларга эришдик, мамлакатларимизнинг мавжуд имкониятларидан тўлиқ фой-

¹ Сўхбат 1999 йилнинг октябрь ойида, Президент Ислом Каримовнинг Хитой Халқ Республикасига расмий ташрифи арафасида тайёрланган эди — тахририят.

даланяпмиз, дейишга ҳали бир оз эрта. Шу билан бирга, эътироф этмоқ керак, қўшма корхоналар ташкил этиш билан чекланиб қолмай, иқтисодий ҳамкорликнинг янги-янги шаклларини топиш йўлида тинимсиз изланмоқдамиз. Масалан, Ўзбекистон ҳукумати амалга ошираётган тендерларда (танлов) хитой компания ва фирмалари муваффақиятли иштирок этмоқда. Бу — иқтисодий ҳамкорлигимиз ҳам сифат, ҳам мазмун жиҳатдан юксалиб бераётганидан далолат беради. Хитой компаниялари бу тендерларда шунчаки иштирок этиб қолмай, уларнинг бир қанчасида ютиб ҳам чиққани диққатга сазовордир. Тошкент аэропортини қайта таъмирлаш бўйича эълон қилинган тендер лойиҳаларининг бирини (аникроғи, учиш йўлакчалари ва ҳаво кемалари тўхтаб турадиган жойларни таъмирлаш лойиҳасини) хитойлик мутахассислар ютиб олгани — бунинг яққол далили. Умумий қиймати қарийб 100 миллион доллар бўлган темир-бетон шпалалари заводини қайта таъмирлаш лойиҳаси ҳам шундай тендерлар страсидандир. Бундан ташқари, яна Нукус ва Урганч шаҳарларини тоза ичимлик суви билан таъминлаш ва шунга ўхшаш бошқа бир қанча тендерларда иштирок этишни мўлжаллаб турибмиз. Буларнинг барчаси, назаримда, Хитой компания ва фирмалари илмий-техникавий, технологик имкониятлари жиҳатидан жаҳон андозаларига яқинлашиб бораётгани, хитой мутахассислари эса ҳатто бир талай соҳаларда тараққий этган мамлакатлардаги ҳамкасабалари билан бемалол рақобатлашишга қодир эканини кўрсатади.

Ўзаро маданий алоқаларимиз ҳам тобора ривожланиб, юксалиб бормоқда. Боя тўғри таъкидладингиз, бу борадаги мафтункор алоқаларимизнинг илдизлари узок ўтмишга, Буюк ипак йўли гуллаб-яшнаган даврларга бориб тақалади. Икки халқ ўртасида неча-неча асрлар мобайнида давом этиб келаётган борди-келдилар таъсирида, бир минтақада яшаб

келаётганимиз ва умуман, бизлар ҳаммамиз шарқ кишилари бўлганимиз боис, маданиятларимиз, қадрият ва анъаналаримизда муштарак жиҳатлар анчагина.

Сўнгги йилларда маданий алоқаларимизни мустаҳкамлаш, икки мамлакат фан, маданият ва санъат аҳлининг ўзаро фойдали ҳамкорлигини кучайтириш борасида кўплаб турли-туман тадбирлар амалга оширилмоқда. Мисол учун Тошкент ва Самарқандда ўтказиладиган халқаро кино ҳамда мусиқа анжуманларида хитойлик маданият ва санъат арбобларининг иштирок этиши анъанага айланиб бормоқда.

Мамлакатларимиз вилоятлари ва шаҳарлари ўртасидаги алоқалар ҳам фаоллашиб бормоқда. Айни шу кунларда Навоий шаҳридан ташриф буюрган 24 кишилик делегация Хитой жанубидаги Чжучжоу шаҳрида миллизмизнинг буюк намояндаси — Яньдига бағишлаб ўтказилаётган анжуманда иштирок этмоқда. Бу, адашмасам, дўстлашган шаҳарлараро амалга оширилган учинчи борди-келди бўлса керак. Шубҳасиз, бундай алоқалар икки мамлакат халқларининг янада яқинлашуви ва бир-бирини яхши тушунишига хизмат қилади.

— Ҳозиргина хитой компанияларининг илмий-техникавий имкониятлари юксак экани, улар ишлаб чиқараётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлиги хусусида гапирдингиз. Албатта, бунга ўз-ўзидан эришилмагандир? Зеро, бундан бор-йўғи йигирма-ўттиз йил муқаддам Хитой иқтисодий жиҳатдан қолоқ, ўртамиёна аграр мамлакат сифатида эътироф этилар эди. Қизиқ, биз ўша даврдаги Хитой ҳақида нималарни билар эдик? Шахсан менинг болалик хотираларимда Буюк хитой девори, оқ шойи матодан тикилган костюм ва машхур хитой термосию чинни идишлар муҳрланиб қолган. Бугун бундай тасаввурлар нақадар юзаки экани, Хитой азалдан чексиз имкониятлар мамлакати бўлганининг гувоҳимиз.

Бир вақтлар инглиз файласуфи Фрэнсис Бэкон уч буюк кашфиёт — қоғоз, порох ҳамда компаснинг кашф этилиши энг улуғ олиму жаҳонгирларнинг ютуқ-зафарларидан устун эканию улар антик дунёнинг емирилиши ва инсоният тараққиётида бошланган янги даврга замин яратганини таъкидлаган эди. Афсуски, ўша файласуф бу каби ва яна кўплаб оламшумул кашфиётлар ватани аслида Хитой эканидан беҳабар ўтиб кетган экан.

Бугун бу мамлакат ҳаётининг қайси соҳасини олманг, барчасида жадал ривожланиш, тараққиёт ва янгиланиш рўй бераётганининг гувоҳи бўласиз. Дарҳақиқат, сўнгги йигирма йил мобайнида мамлакат

ижтимоий-иқтисодий тараққиёти, замонавий бозор инфраструктураларини шакллантириш, аҳоли турмуш даражаси ва моддий фаровонлигини ошириш борасида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Баъзи иқтисодий кўрсаткичлар бўйича тараққий этган мамлакатлар даражасига етиб бораётгани, иқтисодий ўсиш суръатларига кўра эса дунёда биринчи ўринга чиқиб олганини назарда тутиб, баъзи олим ва сиёсатчилар «XXI аср Хитой

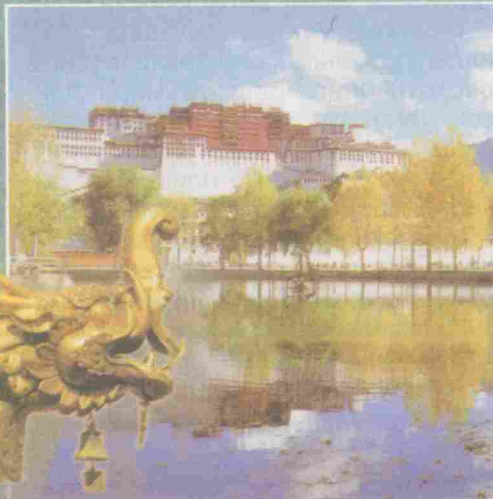
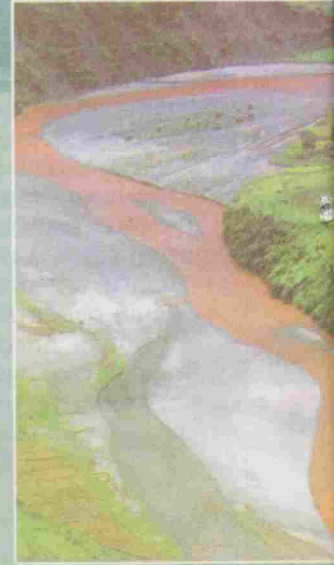
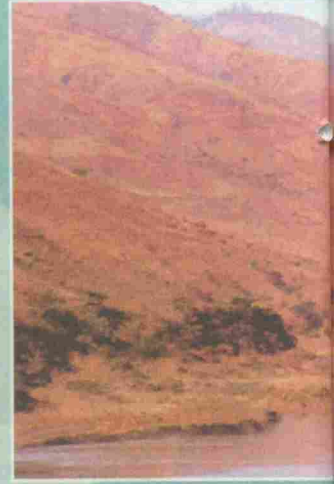
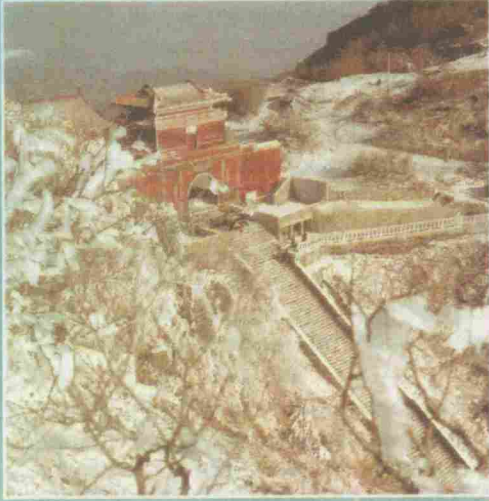
асри бўлади» дея башорат қилмоқдалар. Сиз буни қандай изоҳлаган бўлур эдингиз? Қандай қилиб жуда қисқа фурсат ичида бу қадар салмоқли натижаларга эришилди? Умуман, таъбир жоиз бўлса, «хитой мўъжизаси»нинг сири нимада?

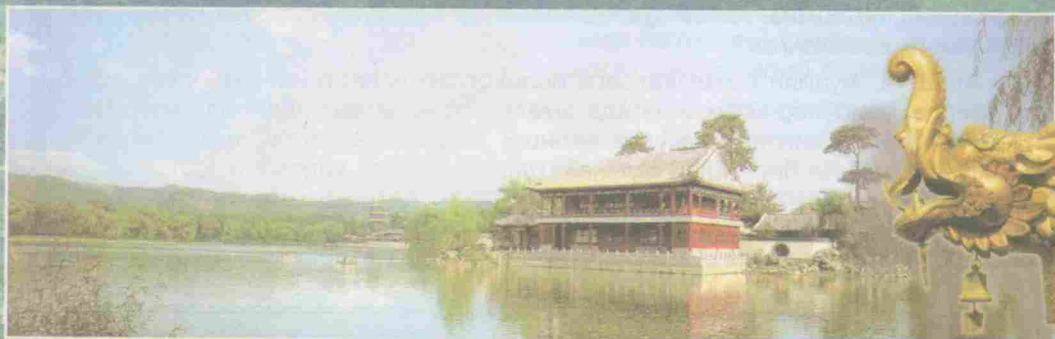
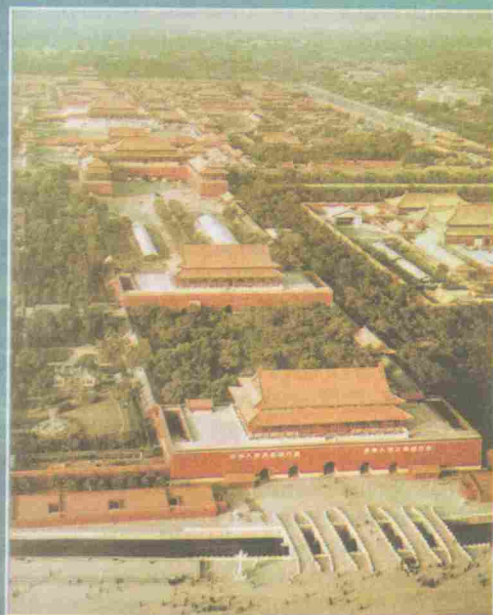
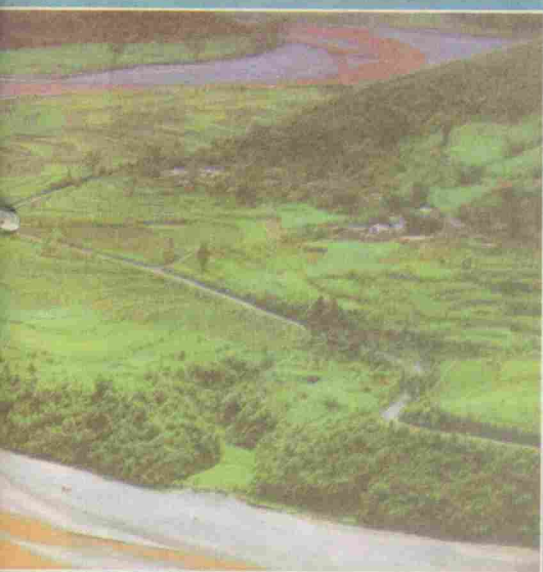
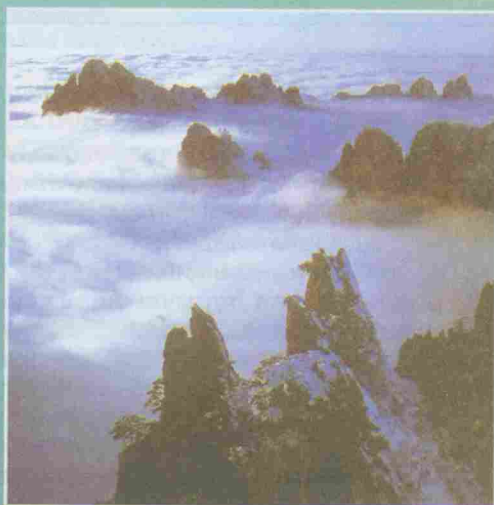
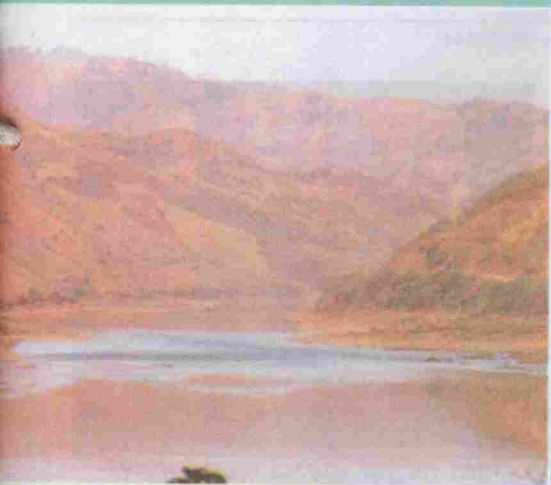
— Яқиндагина, 1999 йил 1 октябрида Хитой Халқ Республикасининг ташкил этилганига 50 йил тўлди. Шу йиллар мобайнида халқимиз Хитой коммунистик партияси раҳбарлигида мураккаб тарихий йўлни босиб ўтди. Бугун у қоқоқ ярим мустамлака, ярим феодал мамлакатдан XXI аср сари жадал ривожланиб бораётган, гуллаб-яшнаётган мамлакатга айланиб бормоқда.

Ислохотлар ва очиқ эшиклар сиёсатига ўтилган даврдан (1978 йил) бошлаб мамлакат иқтисодиёти йилдан-йилга юксалиб бормоқда. Сўнгги йигирма йил давомида асосий макроиқтисодий кўрсаткич — ялпи ички маҳсулотнинг умумий ҳажми 21 маротаба ошгани ва Ватанимиз бу борада жаҳондаги энг ривожланган мамлакатлар қаторидан жой олгани, иқтисодий ўсиш суръатлари бўйича эса дунёда биринчи ўринни эгаллаб келаётгани шундан далолатдир. Мамлакатимиз эришган муваффақиятларни бугун дунё жамоатчилиги, нуфузли халқаро ташкилотлар ҳам эътироф этмоқда. Жаҳон банки экспертларининг фикрига караганда, «Баъзи мамлакатлар муваффақиятга эришиш учун асрлар мобайнида интилиб келган бўлса, Хитой атиги бир авлод умри давомида ана шундай ютуқларга эриша олди».

«Хитой мўъжизаси»нинг механизми хусусида шуни айтмоқчиман: муваффақиятларимизнинг асосий гарови — тараққиёт йўлини танлашда мамлакатимизнинг миллий хусусиятлари, амалдаги воқелик, халқимизнинг ўзига хос менталитети ҳисобга олингани, ислохотларнинг бош меъмори Дэн Сяопин 80-йилларнинг бошларида илгари сурган «уч қадам» стратегиясининг қабул қилингани ҳамда унинг собитқадамлик билан амалга оширилганида. Агар 50-йилларда «15 йил мобайнида Англияга етиб олишимиз зарур» қабилидаги иқтисодий жиҳатдан асосланмаган, воқеликка зид шiorлар илгари сурилган бўлса, «уч қадам» стратегияси мутлақо янги ёндашувларга, жумладан, ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш, давлатнинг етакчилик вазифасини сақлаб қолиш, аҳолининг кам таъминланган гуруҳларини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш тамойилларига асосланган. Кўриб турганингиздек, бозор иқтисодиётини шакллантириш усуллари ва ёндашувлари борасида Хитойда ҳам, Ўзбекистонда ҳам ўхшашликлар бор.

— Дэн Сяопин илгари сурган «уч қадам» концепциясининг моҳияти, унда

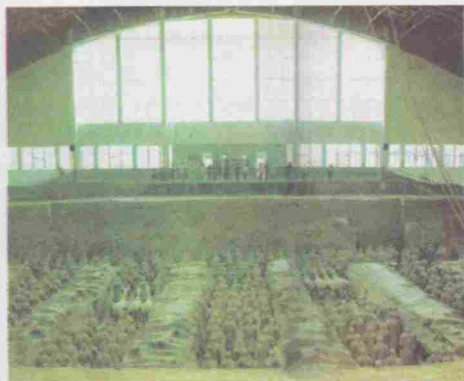

кўзланган мақсад ва вазифалар ҳақида тўхталсангиз.

— Бу концепция мамлакат иқтисодиётини тубдан ислоҳ этиш ва охир-оқибатда, уни энг ривожланган давлатлардаги каби юксалтириш, хитой халқининг моддий фаровонлиги ва турмуш даражасини яхшилашни назарда тутди. Биласизми, бу концепция билан танишиб чиқсангиз, унда воқелиқдан йироқ, хаёлий бирон бир мақсадни кўрмайсиз. Дарвоқе, ислохотлар меъморининг ўзи ҳам воқелиққа прагматикларча ёндаша олиш иқтидори билан тилга тушган эди. Бир пайтлар журналистлар ундан ислохотлар концепцияси социалистик тузум ғояларига қанчалик мос экани ҳақида сўрашганда, Дэн Сяопин «Мушук оқ бўладими, қора бўладими — бунинг нима фарқи бор, у сичқонни тутиб еса бас!» деб жавоб берган эди. Шунга ўхшаш, «уч қадам» концепцияси ҳам мавҳум ғоявий ақидаларга эмас, балки аниқ-равшан иқтисодий таҳлил ва тафаккурга таянади. Унга мувофиқ асосий иқтисодий кўрсаткич — мамлакатнинг ялпи миллий маҳсулоти биринчи босқичда (1982—89йил) икки марта, иккинчи босқичда (1990—99 йил) тўрт марта кўпайишини, учинчи босқичда эса (2050 йилгача) у аҳоли жон бошига тўрт минг долларга етишини кўзда тутди. Биринчи ва иккинчи босқичдаги мақсадларга муддатидан анча илгари эришилгани «учинчи қадам» ҳам шубҳасиз кўнгулдагидек кечишига ишонч уйғотади.

— Шу ўринда яна бир масалага ойдинлик киритсак. Мустақилликка эришган собиқ совет республикалари ва маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган яна бошқа бир талай мамлакатларда иқтисодиётни ислоҳ этиш ҳамда замонавий бозор инфратузилмасини шакллантириш ғоятда кўп маблағни тақозо этади. Бундай зарурат ўз навбатида чет эл инвестицияларини кенг жалб этишни кун тартибига қўяди. Матбуот хабарларига қараганда, бугунги кунда Хитой хорижий инвестицияларини жалб этиш бўйича дунёда етакчи ўринлардан бирини эгаллаб келмоқда. Айтингчи, хорижий инвестицияларни бу қадар кўп миқдорда жалб этиш хавfli эмасми? Ахир, охир-оқибатда мамлакат иқтисодиёти хорижлик сармоядорларга қарам бўлиб қолмайди-ми? Ёки яна бошқа бир хавф — объектив ва субъектив сабабларга кўра сармоядорлар ўз маблағларини мамлакатдан олиб чиқиб кетгудек бўлса-чи? Бунинг қандай оқибатларга олиб келишини бугун, мана, Россия мисолида яққол кўриб турибмиз. Хитой ҳукуматининг бу борадаги сиёсати қандай таъмоийларга асосланган?

— Албатта, муайян мамлакатдаги ислохотлар давлатнинг бевосита аралашувисиз, ўзибўларчилик асосида амалга оширилган тақдирда сиз айтган хавfli вазиятлар вужудга келиши эҳтимолдан холи эмас. Чиндан ҳам, бугунги кунда бир талай мамлакатлар мисолида қарамлик ҳолати, инвестицияларни кутилмаган тарзда олиб чиқиб кетиш оқибатида мўлжалланган лойиҳаларнинг тўхтаб қолаётгани, пировардида ислохотларнинг барбод бўлаётганини ҳам кўзга ташланиб турибди. Бизнинг мамлакатимизда

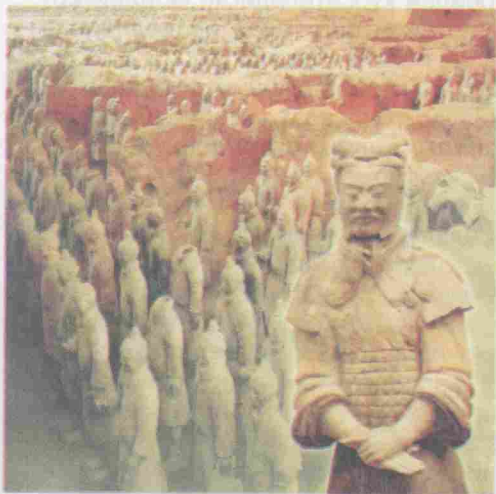
бош ислохотчи давлат бўлгани боис иқтисодий ислохотлар унинг фаол иштироки ва қатъий назорати остида амалга оширилмоқда. Инвестициялар масаласига келсак, айтмоқчиманки, 70-йилларнинг охиридан бошлаб очиқ эшиклар сиёсатининг эълон қилингани ва изчил амалга оширилгани аввало бир мақсадга — чет эл сармояларини имкон қадар кўпроқ жалб этишга қаратилган эди. Сўнгги 20 йил мобайнида бу сиёсат (ҳар ҳолда Хитой шароитида) ўзини тўла-тўқис оқлади десам, муболага бўлмас.

Чет эл сармояларини мамлакатга жалб этиш дёнгизбўйи шаҳарларидан бошланиб, аста-секин мамлакатнинг бошқа ҳудудларига ҳам ёйила бошлади. Ислохотларнинг биринчи босқичида сармоялар асосан қайта ишлаш саноатига йўналтирилган бўлса, кейинги босқичларда асосан инфратузилма, техника ва технология, хизмат кўрсатиш соҳаларига жалб этилди. Бугунги кунда бизда чет эл сармояси иштирокида ташкил этилган 320 мингдан зиёд корхона фаолият юритмоқда. Хитой 1993 йилдан хориж сармоясини жалб этиш бўйича АҚШдан кейин иккинчи ўринни эгаллаб келмоқда. Бу ҳол мамлакат иқтисодиётининг жадал ривожини, ўнлаб тараққий этган очиқ иқтисодий ҳудудларнинг шаклланиши, миллионлаб янги иш ўринларининг ташкил этилиши ва, энг муҳими, аҳоли моддий фаровонлигининг юксалишида муҳим омил бўлмоқда. Демак, асосий масала — чет эл сармояларини жалб этиш ёки жалб этмасликда эмас, балки пировард натижада улардан нақадар оқилона фойдалана олишда.

— Элчи жаноблари, ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий ривожини, ижтимоий эҳтиёжларнинг қондирилиши кўп жиҳатдан демографик омил, яъни аҳоли ўсиш сурьатлари билан чамбарчас боғлиқ экани маълум. Масалан, Осиё, Африка ва Лотин Америкасидаги айрим мамлакатларда аҳоли сонининг жадал ўсиб бориши энг зарур эҳтиёжларининг қондирилмаётгани, турмуш даражасининг кескин пасайиши, очлик, қашшоқлик, ҳатто минглаб одамларнинг қирилиб кетишига сабаб бўлаётгани сир эмас.

Шу ўринда «хитой мўъжизаси»нинг яна бир муҳим жиҳати хусусида сўзлашсак. Дунё аҳолисининг бешдан бир қисми истиқомат қилаётган бу мамлакат бугунги кунда ўз аҳолисини қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ҳамда халқ истеъмоли моллари билан тўлиқ таъминлаш баробарида ортиқчасини чет элга сотмоқда ҳам. Шу ўринда Хитойнинг демографик ўсишни бошқариш ва туғилишни режалаштириш борасидаги тажрибаси, бу борада юритилаётган сиёсат, унинг самараси ҳамда ижтимоий оқибатлари хусусида ҳақида ҳам гапириб берсангиз.

— Инсон, бир томондан, ишлаб чиқарувчи бўлса, иккинчи томондан, истеъмолчи экани маълум. Инсонга хос бу жиҳатлар бир-бири билан шу қадар чамбарчас боғлиқки, бирида рўй берган ўзгариш, масалан, ишлаб чиқариш-

нинг пасайиб кетиши шу заҳотиёқ истеъмолнинг сифати ва миқдорига таъсир этади. Айтмоқчиманки, қандай мамлакат бўлишидан қатъи назар, у етарли меҳнат заҳирасига эга бўлиш ва аҳолисининг барча талаб-эҳтиёжларини қондиришни мақсад қилиб кўяр экан, демографик жараёнларни бошқармоғи, аҳоли ўсишини оқилона тарзда режалаштирмоғи лозим. Акс ҳолда аҳоли сонининг чексиз ўсиб бориши жиддий ижтимоий-иқтисодий муаммоларни, ҳатто сиз боя тилга олган фожиаларни келтириб чиқариши ҳеч гап эмас.

Тўғриси айтиладиган бўлсам, Хитойда аҳоли сони кўп йиллар мобайнида давлатнинг аралашувисиз, таъбир жоиз бўлса, «плансиз», стихияли равишда ўсиб келган. ХХР ташкил этилган даврда мамлакатда 550 миллион киши истиқомат қилган. 70-йиллар бошидан «туғилишни режалаштириш» амалиёти қўллана бошлаган бўлса-да, 1995 йилга келиб аҳоли сони бир миллиард икки юз миллион кишини ташкил этган. Бу, Сиз айтганингиздек, дунё аҳолисининг бешдан бири демакдир. Вазият шундайлигича қолар экан, табиийки, мамлакат нақадар тараққий этмасин, юксак иқтисодий чўққиларга кўтарилмасин, аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад пастлигича қолиб кетаверади. Бундан ташқари, нуфуснинг режасиз ўсиб бориши талай бошқа муаммолар, жумладан, атроф-муҳит тозаллиги, аҳолини иш билан таъминлаш сингари муаммоларни янада кескинлаштириш эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Буни яхши англаган Хитой раҳбарияти мамлакатнинг истиқболи ҳамда бўлғуси авлод манфаатларини кўзлаб «Туғилишни режалаштириш» давлат дастурини ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ этишни лозим топди.

70-йиллардан бошлаб ана шу дастур асосида мамлакатда халқ манфаатлари ва мақсадларига мос оила сиёсати юритила бошлади. Унинг асосий талаби шундай: имкон қадар кечроқ оила қуриш ва битта соғлом болани тарбиялаб вояга етказиш. Албатта, ҳар қандай қоидадан истисно бўлгани каби, оила сиёсатида ҳам аҳолининг айрим гуруҳларига, жумладан, қишлоқ аҳолиси ҳамда кичик этник гуруҳларга муайян имтиёзлар бериш кўзда тутилган. Масалан, қишлоқда яшаётган бир болалик эр-хотин фақат бир неча йилдан кейин иккинчи бор бола кўришга ҳақли. Аммо шуниси ҳам борки, икки ва ундан кўпроқ болалик оила бир болалик оилага давлат томонидан кўрсатиладиган моддий ёрдамдан ҳамда оила қонунчилигида кўзда тутилган бир талай имтиёзлардан маҳрум бўлиб қолади. Шу билан бирга, бундай оилалар турли хусусий корхона ва жамғармалар кўмагидан фойдаланиши ҳам мумкин. Айниқса, бундан ўн йилча бурун хорижлик ҳамда мамлакатимиздаги бадавлат ватандошларимиз маблағи эвазига ташкил этилган «Келажакка умид» жамғармасининг саъй-ҳаракатлари таҳсинга сазовордир. Зеро, бу жамғарма мамлакатимизнинг қишлоқлари ва тоғли ҳудудларида мактаб, болалар боғчаси каби муассасаларни қуриш билан биргаликда, кўп болалик оилаларга моддий ёрдам кўрсатиш, иқтидорли ёшларни бепул ўқитишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Хуллас, сўнгги йигирма йил мобайнида мамлакатимизда анчагина тажриба тўпланди, бирмунча ютуқларга эришилди ҳам. Аммо бир мамлакатдаги демографик вазиятни бошқа давлатдаги ҳолат билан қиёслашда эҳтиёт бўлган маъқул, чунки ҳар бир мамлакатнинг шарт-шароити, миллий хусусиятлари мавжуд ва табиийки, улар демографик жараёнларга таъсир этади. Шу боис, менимча, ҳар бир мамлакатнинг демографик ва оила сиёсати унинг ўзига хос ижтимоий-иқтисодий шарт-шароити, миллий хусусиятлари ҳамда халқнинг мен-

талитетини инобатга олган ҳолда юритилмоғи лозим. Албатта, бу каби ўта мураккаб, нозик масалалар борасида турли, баъзан қарама-қарши фикр-мулоҳазаларга дуч келиш мумкин. Лекин бир тасаввур этиб кўринг, агарда бундан йигирма йил илгари Хитойда туғилишни режалаштиришга доир тегишли чора-тадбирларни амалга оширишга киришилмаганида борми, бугун аҳволимиз не кечарди?! Биринчидан, Хитойда йигирма йил мобайнида уч юз миллиондан зиёд одам туғилар, жами аҳоли сони эса бугунга келиб бир ярим миллиард кишини ташкил этар, энг қизиғи, сайёрамизнинг олти миллиардинчи аъзоси уч йил илгари дунёга келган бўлур эди. Шу жиҳатдан олганда, оилани режалаштиришнинг хитойча сиёсати мамлакатимизнинг умуминсоний тараққиётга қўшган ҳиссаси, деб бемалол айтиш мумкин.

— *Рухсатингиз билан бошқа мавзуга ўтсак. Маълумки, Хитой бой тарихи, бетакрор меъморий обидалари, гўзал табиати ҳамда хос менталитети, қадимий урф-одат ва анъаналари билан хорижий сайёҳларни азал-азалдан ўзига ром этиб келган. Буни биламиз. Аммо ватандошларингиз — хитойликларнинг ўз мамлакати тарихи, маданияти ва қадриятларига муносабати қандай? Хитой ёшларининг қизиқишлари ва интилишлари хусусида нима дея оласиз?*

— Ишонч билан айта оламанки ҳар бир ватандошимиз ўз мамлакатининг ўтмиши, халқимизнинг кўҳна обидалари, неча минг йиллик маданияти ва миллий қадриятларидан фахр-ифтихор туюб яшайди. Зеро, хитой маданиятининг бошқа халқлар маданиятидан фарқи шундаки, аجدодларимиз зақоси билан яратилган бой мерос, фалсафий-ахлоқий ва маданий хазина қадим-қадимлардан буён ўзининг асил ҳолича асраб-авайлаб келинмоқда. Шу боис ҳатто неча асрлардирки, бошқа қитъа ва мамлакатларда яшаб келаётган хитойликлар турмуш тарзида ҳам миллий урф-одат ва анъаналар, фалсафий-ахлоқий қадриятлар ҳамда хитойча менталитет, керак бўлса, «хитойча рух» беками-кўст сақланиб қолмоқда. Бу хитой маданиятининг мукаммал фалсафий-ахлоқий тизимлари Конфуций таълимоти, даосизм назарияси ҳамда буддизм қадриятлари негизида шакллангани, уларнинг ҳаётбахш ғоялари асосида ривожлангани натижасидир.

Сўнгги йилларда тарихни ўрганишнинг асосий манбалари — қўлёзмалар, меъморий обида ва санъат асарларини тиклаш ва таъмирлаш борасида кенг миқёсда ишлар омалга оширилмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда 15 мингдан зиёд маданият обидалари давлат муҳофазасида, қарийб юзта шаҳар тарихий қўриқхона мақомини олган. Шунинг ўзиёқ хитойликларнинг ўтмиши, ма-

данияти ҳамда миллий қадриятларига нақадар ҳурмат билан қарашининг яққол ифодасидир. Ёшларимиз ҳам шундай. Чунки маданий меросимиз, халқимизнинг урф-одат ва анъаналарини келгуси авлодларга етказиш бугунги ёшлар зиммасида.

Ҳамонки, ёшлар хусусида сўз очилган экан, айтмоқчиманки, улар тезкор, шиддатли, шу билан бирга, ажойиб бир даврда яшаётгани боис, биз — катта авлодга нисбатан ўзларини бахтлироқ ҳис этса, керак деб ўйлайман. Негаки, бугун мамлакатимиз ҳаётининг қайси соҳасини олманг, барчасида ривожланиш, янгилашиш, юксалиш жараёнини кузатиш мумкин. Мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий, маънавий жиҳатдан юксалиб бориши ёшларнинг илм ўрганиши, янги замонавий касбларни эгаллаши, маданий дам олиши — ҳуллас, ўз талаб-эҳтиёжларини қондириши, иқтидорларини намоён этиши учун зарур шарт-шароитлар яратилмоқда. Бугун минглаб хитойлик ёшлар энг нуфузли хорижий университет ҳамда илмий марказларда ўқиш ва ишлаш, чет тиллар ва замонавий компьютер технологияларини эгаллаш имкониятига эга бўлмоқда. Дарвоқе, хорижда ўқиётган ёшларимизнинг аксарияти давлат грантлари ҳисобидан эмас, балки хусусий компания ва фирмалар ёки шахсий маблағи эвазига таълим олмоқда.

— Албатта, чет элдаги нуфузли университетларда таълим олганга нима етсин. Аммо, биринчидан, бунга ҳамманинг ҳам имконияти бўлмаслиги мумкин; иккинчидан, Хитойдек улкан мамлакатнинг юксак малакали мутахассисларга бўлган эҳтиёжини ёшларнинг бир қисмини хорижда ўқитиб келиш билан қондириб бўлармикан? Масалан, бизда бу соҳага ғоят устувор масала сифатида қаралмоқда. Иқтидорли ёшларни хориждаги университетларга юбориш билан бирга миллий таълим тизимини тубдан ислоҳ этиш ва таълим-тарбия жараёнини

халқаро андозаларга мослаш масаласига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу борада махсус давлат дастури қабул қилинганидан хабарингиз бўлса керак. Хитойда ҳам бу йўналишда ўзига хос ислохотлар амалга оширилаётган бўлса керак?

— Албатта. Ислохотларнинг бошланғич даврларидаёқ таълим тизимини ислох этиш масаласига алоҳида эътибор қаратилгани боис янги замонавий ўқув юртларини ташкил этиш ва бошқариш, маблағ билан таъминлаш тизимини шакллантириш, олий ва ўрта махсус мактабларда ўқитиш усулларини такомиллаштириш, пуллик таълимни жорий этиш борасида йигирма йил мобайнида қилинган саъй-ҳаракатлар бугун тегишли натижаларни бера бошлади. 1997 йилда олий ўқув юртларида таълим олаётганлар сони 1979 йилдагига нисбатан 3,2 баробар, аспирантлар сони эса, 10,4 баробар ортган. Ўша йили таълим соҳасига 270 миллиард юань (32,53 миллиард АҚШ доллари) ёки 1990 йилга нисбатан 20 фоиз кўпроқ маблағ сарф этилган. Бугунги кунда давлатга қарашли ўқув юртларидан ташқари яна кўплаб хусусий таълим даргоҳларининг ҳам фаолият юритаётгани ушбу тизимда рақобатнинг шаклланишига ва энг муҳими, таълим сифатининг ошишига ижобий таъсир этмоқда. 1997 йилдан бошлаб барча ўқув юртларида пуллик таълим жорий этилди. Аммо унда молиявий шароити оғир иқтидорли ва тиришқоқ талабаларга тегишли имтиёзлар бериш кўзда тутилган. Талаба, моддий аҳволига қараб, ўқиш ҳақини қисман тўлаши ёки ундан бутунлай озод этилиши мумкин. Мутахассисларни тақсимлаш масаласига келсак, бугун мамлакатда ўзига хос «истеъдодлар бозори» шаклланганки, у ёшларнинг ўз иқтидори, билими ва эгаллаган ихтисослигига яраша иш топишида жуда қўл келади.

— Элчи жаноблари, суҳбатимиз сўнгида яна бир муҳим масалага эътибор қаратсак. Кейинги вақтда жаҳоннинг бир талай минтақаларида диний экстремизм ҳамда террорчилик тобора авж олиб бораётгани ўша минтақалардаги давлатлар барқарорлигига жиддий хавф солмоқда, баъзан эса турли хил низоларга сабаб бўлмоқда, охир-оқибатда минглаб бегуноҳ инсонлар ҳаётдан кўз юммоқда. Бундай нохуш ҳатти-ҳаракатлар кучайиб бораётганини қандай изоҳлаган бўлар эдингиз?

— Аввало шуни айтмоқчиманки, бизнинг мамлакатимиз диний экстремизм ва халқаро террорчиликнинг ҳар қандай кўринишларини мудом қатъий қоралаб келган. Хитой давлатчилиқка доир, миллий ва диний асосдаги ўзига хосликларни суиистеъмом этиб, турли хил низоларни авж олдираётган, тинч аҳоли ўртасида террорчилик уруғини сочишга уринаётган экстремистик гуруҳ ва тўдаларга қарши бундан буён ҳам аёвсиз кураш олиб боради. Чунки зулм ва зўравонлик қайси минтақада рўй бермасин, моҳиятан у барчамизга — бутун инсониятга қарши қаратилгандир. Биз — бутун дунё жамоатчилиги инсоният тақдири ёвуз кучлар қўлида ўйинчоқ бўлиб қолишига сира йўл қўймаслигимиз лозим.

XXI асрга қадам қўяр эканмиз, у олдинги даврларнинг барча иллатларидан халос бўлган, юсак иқтисодий тараққиёт, ижтимоий-сиёсий барқарорлик ҳамда том маънода маърифат асри бўлишини орзу қиламан.

Баҳодир ЗОКИР суҳбатлашди.

Меҳнатга ботдим мен, заҳматга ботдим...
Чарчаган жисмимни сукутга отдим.
Сукунат денгизин чўқдим тубига —
Фақат юрагимни эшитиб ётдим.

Фақат юрагимни эшитиб ётдим,
Ҳар бир эшитишда даҳшатда қотдим.
Бу ғаним дунёга ботмаган эдим,
Ўзимга ботдим мен, ўзимга ботдим!..

Ўзимга ботдим мен, ўзимга ботдим,
Ўзликнинг оғую болини тотдим.
Юракнинг оламдан кенглигин сезиб,
Оламлар ичида оламдай ётдим.

Гул юзини кўрмасдан баҳоримиз ҳам ўтди,
Қуёш нурига интиқ наҳоримиз ҳам ўтди,
Ҳаммадан пинҳон тугган асроримиз ҳам ўтди —
Ўтди орзу-умидлар, қолган кун ғарибликда.

Қайлардан келди шамол? Қайси аъмолга шарҳдир?
Энди жами аъмолга бизнинг юраклар тахтдир,
Дунё боғида хазон биздан ҳам учган баргдир —
Энди дил Вақтда оққан соғинчли мактубликда.

Етганда эллик ёшга, тиниди умрим охир,
Ҳар тола ёғдуниким, жонимдан уздим бир-бир,
Воҳ, зулматнинг ичида ёруғлик бўлмақ оғир —
Аммо барча ёруғим зулматдан мағлубликда.

Йиғлама! Кетса кетар бағри қон бахт кўлкаси,
Барибир ҳўл бўлмагай тош дунёнинг елкаси,
Ишқдин бизга тегди айрилиқнинг ўлкаси,
Йилларга видео айтдик соғинчга мансубликда.

Чорбоғимиз ушбудир — ҳаргиз тароват йўқдир,
Бу шамол кўп саросар — бир дам ҳаловат йўқдир,
Иккимиз жуфт сабримиз — энди саодат йўқдир —
Кел, азизим, йиғлашайлик бу шони ғурубликда.

Ўзимга ботдим мен, Ўзимга ботдим...

Дунё оқишида — оғир бир залвор:
Қанчалар боқмайин руҳимни чўзиб,
«Қайга боради?» деб тикилдим бекор —
Ҳатто соҳилини кўрмади кўзим.
Биламан, Оллоҳда ҳар бир асрор жам —
Ибтидо, Интиҳо — унинг измида.
«Не учун дунёга келдим?» деб такрор
Тикилдим тентиган, ғариб жисмимга.
Бежавоблик ичра кўпайди дардим,
Савол берган сайин — жавоблар абас.
Фақат ошиб борди юракнинг қадри,
Вужудимда зарра қолмади қафас.
Аммо қайдан келди баҳор? Зиёда
Ўзгача мастворлик — юракнинг таъби.
Энтикиб термулар бу дам дунёга
Баҳорни кўрмоққа келгани каби.
Юракка не деди кўқарган олам,
Гулли алёр айтиб тутқаздими май?
Мана, шу гуллаган боғ ичра турсам,
Бу дунё оқишиб кетмайдигандай.
Гулларнинг кўксидан арилар ўпар,
Боғни беланчакдай тебратар шамол.
Тириклик яралиш онига ўтар,
Гўзал бир шавқ ичра топаркан камол.
«Не учун дунёга келдим?»— сўрайман,
Аммо лабларимда ўйнар табассум.
Руҳимни баҳорга кулиб ўрайман,
Жавоб керакмасдай туюлар бу зум.
Дунё оқишида — сеҳрли жоду,
Унга кўзим билан тўладим бадал.
Бирпас баҳор ичра яшайман... Ёху!
Яшил алдоқлари ростликдай гўзал...
«Не учун дунёга келдим?» — сўрайман,
«Менда яшаш учун!» — кулади баҳор.
Бу гапи рост каби унга қарайман,
Аммо юрагимда саволлар қатор:
— Умрнинг савдоси, ахир, беомон,
Нояёнлик ичра қийнаб нетасан?
Мени ташлаб кетдинг, шукур, эллик бор,
Яна неча марта ташлаб кетасан?..

Қатор-қатор, қатор-қатор, қатор-қатор,
Саф-саф бўлиб, саф-саф бўлиб, саф-саф бўлиб,
Афгор-афгор, афгор-афгор, афгор-афгор,
Йўқ-йўқ бўлиб, даф-даф бўлиб, ҳайф-ҳайф бўлиб —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Навбат билан тизилганлар, тизилганлар
Эзганлару эзмаганлар, эзилганлар,
«Худо» деган, Тангрини бир сезмаганлар —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Югургилаб, бир-бир босиб, ўйнаб-ўйнаб,
Бу дунёнинг ёлғонидан сўйлаб-сўйлаб,
Гоҳ қорнини, гоҳ қадрини ўйлаб-ўйлаб —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Давлатманду хору зорлар, бечоралар,
Дили буту, дили йўғу, дилпоралар,
Ҳукмфармо пошшоҳлару фуқаролар —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар...

Бу қаро ер ютмоқликдан толмагайдир,
Ўлим асло ўз касбидан тонмагайдир,
Во дариғо! Бир кас мангу қолмагайдир —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Қарайману юрагимда тугар бардош,
Қандай қилиб сизни асрай, қон-қариндош?
Кўзимда ёш, кўнглимда ёш, сўзимда ёш —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Лаънат айтиб, лаънат айтиб, лаънат айтиб,
Раҳмат айтиб, раҳмат айтиб, раҳмат айтиб,
Сукут айтиб, нола айтиб — ғоят айтиб —
Одамизод бу дунёдан ўтиб борар.

Қатор-қатор, қатор-қатор, қатор-қатор,
Афгор-афгор, афгор-афгор, афгор-афгор,
Кўзёш каби тизилишиб, тизилишиб,
Ингичка ип — бул Ҳаётдан узилишиб... —
Одамизод, одамизод ўтиб борар.

Биродарим, «баландман» деб этма гурбат,
Мен — дил бўлдим, сен, ҳеч қурса, бўлгин суҳбат,
Мен ҳам турбат, сен ҳам турбат — келса навбат —
Одамизод, одамизод ўтиб борар.

Сирғанади музда шўх шамол,
Йиқилади қорга юзтубан.
Мен совуқда ёнаман ҳамон,
Уйғонаман бори уйқудан.

Деразамдан тушган тола нур
Тешиб ўтар тим қоронғуни.
Қай бир ёлғиз чарҳда тафаккур
Ногоҳ тутиб олади уни.

Юрагимга нохос урилган
Шу қиш тунни — кимнинг фармони?
Ҳамма довон, наҳот, сурилган —
Келди Ҳақ-ла сўзлашмоқ они?!

Лайлаққордай учади сўзлар,
Бу дунёдан улар қадимдир.
Бир аниқ сўз тополсам агар,
Икки дунё — икки қадамдир.

Ойна каби ёруғланар дил!
Дил — чексизми, чексизлик акси?
Жон берайми?.. Қани Азроил?
Битсин Чин ва Ростликнинг баҳси.

Юракдаги ханжар бу — олам,
Жароҳатдан ўсмоқда сабот...
Ё қўяйми энг сўнги қадам?
Яшайинми?.. Қаерда Ҳаёт?

Баҳор кунларининг сўзлари тоза.
Гаплашдик. Дилларда қолмади ғубор.
Уч ойни сайр этдик — солмай овоза,
Ёнма-ён кўкардик, гулладик ошқор.

Вақтга оидликда — муқаррар хижрон.
Баҳор қайғусини аммо яширди:
— Менга дўст бўлади... Бу одам — Усмон...
Жазира кунларга мени топширди.

— Қара, қандай гўзал қолмоғинг ёзда,
Сувларда эпкину боғларда салқин... —
Баҳор хайрлашди бардам овозда,
Кўзёшда тўлиқиб бораркан ҳалқум.

Қандай чидаб бўлар бундай ҳижронга,
Қичқирдим — етарми юракнинг уни.
— Бу ёзга ишонма, баҳор, ишонма!
Кузга топширади мени бир куни!

Худойим, қоврилдим... Тугайди қачон
Бу гулхан юракнинг ловуллашлари?
Бу тун яна менга бермади ором
Қонимнинг оловли шовуллашлари.

Менчалик ёнмаган ҳеч ким... Менчалик
Ҳеч ким ўчмоқликни этмаган орзу.
Боряпман чақмоқнинг бўлаги янглиғ
Лаҳзалик умримни фалакка осиб.

Ҳатто вулқонларда оловлик бекор —
Менинг ёнғинимнинг йўқдир адоғи.
Ичимда майсанинг армонлари бор —
Ёмғирда ўсишнинг ҳасрати, доғи.

О, сасинг етишди руҳ ила танга,
Раҳмат, каломларинг бунча мулойим!..
Мени ўчиртирма бирор банданга,
Ўзинг ўчир мени... Ўзинг, Худойим!..

Дил уйғонар. Бу оқшом
Зирқираб очади кўз.
Умрим тўхтайтиди ҳайрон —
Дилга қарайди бесўз.

Қарар: фалак қат-қатдир,
Ранглар сонсиз — муқаррам.
Бу — дўзах, бу — жаннатдир,
Бу — ўн саккиз минг олам.

Ундан нари — сўнгсизлик,
Сарҳадсизлик — зим-зиё.
Ногоҳ яна тунсизлик —
Тундан туғилган дунё.

Бепоёнлик — аксиллик —
Бошланди манфий олам...
Дил уйғонди. Афсуни
Бунча оромли, Эгам!

Тангрим, меҳрингнинг ҳадди —
Шафоатинг тенгсиздир:
Сени танимоқ дарди
Бу дунёндан чексиздир.

МУСИҚА. БЕТХОВЕН

Фақат юрагимни сен асир олдинг,
Мусиқа... Ўртанган фароғатинг соз!
Тўлғанар, чулғанар ёлқин ва ёнғин,
Юрагим — минг дардли оташга ҳамроз.

Парча-парча этдинг ҳамма зирхимни,
Кўз — юмуқ, руҳ учар аъло аршингга.
У тутиб олмоқчи барча сеҳрингни
Жойлаб жондан оққан митти ёшимга.

Асрлар дарди жо ҳар бир волангга,
Томирим эшилар, суягим — кукун.
Тангри инъом этди сени оламга
Менинг гунг дардимни ингратмоқ учун.

Сени тинглашдан сўнг яшамоқ мушкул
Бош эгиб ҳаётнинг маломатига.
Сен олиб келдингми ҳурликдан учкун —
Оллоҳнинг энг улуғ қароматидан?

Сўзда айтолмайман... Сўз — жуда ботир,
Ҳаётнинг юзига айтади шартта.
Куй сўйилган сўздан қолган нидодир,
Мусиқа — шу сабаб — дунёдан катта.

Дил — озод, гар тилни дунё боғлади,
Рухнинг даштларида юрган ёзиман.
«Ҳурликда яша!» деб Худо хохлади,
Сенга асирликка аммо розиман.

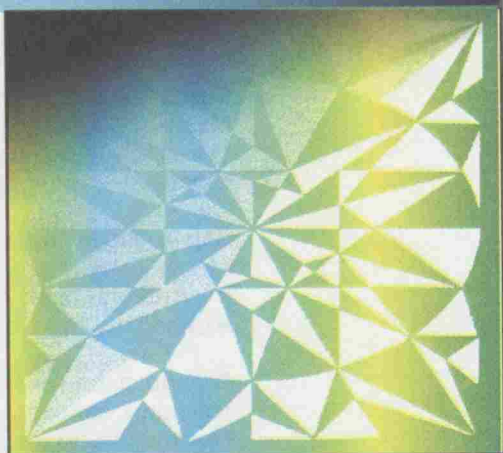
Юракни тош босди —
Қуш қўнди тошга.
Сайраши — жон аччиқ,
Қўшиғи — ёшдан.

Юракни тоғ босди —
Тоғда ўсди гул.
Тоғнинг дардин ёзди
Чексизликка ул.

Дунё дилни босди —
Рух отди илдиш.
Дунёни кўтардим
Ўша дам илкис...

Фатхулла АБДУЛЛАЕВ

ЎЗГАНИ ДЕБ ЎЗНИ ҚОРАЛАБМИЗ...

Президентимиз Ислом Каримов тарихшунос олимлар билан бўлган учрашувда бағоят қимматли фикр-мулоҳаза ва таклифларни ўртага ташлади. Биринчидан, «Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб ўзликни англаш мумкин эмас. Зотан, тарих халқ маънавиятининг асосидир». Иккинчидан, «Ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват олган халқни енгиб бўлмайди». Учинчидан, «Инсон учун тарихдан жудо бўлиш — ҳаётдан жудо бўлиш демакдир».

Тарихга берилган бундай беқиёс таърифлардан келиб чиқиб, Президентимиз олимлар зиммасига ўзбек халқининг ҳаққоний тарихини, ўзбек давлатчилиги солномасини яратишдек ғоят муқаддас ва ўта масъулиятли вазифа юклади. Бу шарқшуносларимизга ҳам таалуқли.

Бугун Ўзбекистонимизнинг халқаро майдондаги обрў-эътибори тобора ошиб бормоқда. Жаҳон мамлакатлари, жумладан шарқ давлатлари билан сиёсий-иқтисодий ва маданий муносабатларимиз ривожланыпти. Шарқшунос олимлар ҳам хорижий Шарқ билан мустақил Ўзбекистон ўртасида дўстона алоқаларни янада юксалтиришга ўз илмий тадқиқотлари билан ҳисса

қўшмоғи лозим. Бинобарин, қадим Турон эли билан қўшни халқлар ўртасидаги яқин алоқаларни тадқиқ этган асарларга эҳтиёж жуда катта. Шунингдек, бугунги Шарқ давлатларининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожига ҳақида ҳам ҳаққоний илмий ва илмий-оммабоп асарлар ёзилиши керак.

Шу маънода Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти заҳматкаш олимларининг самарали меҳнати эътиборга лойиқ. Улар 100 га яқин монография, 100 дан ошиқ рисола, 50 дан зиёд мақолалар тўплами, мингдан ортиқ илмий ва илмий-оммабоп мақола чоп этдилар. Бу асарлардан энг муҳимлари чет давлатларда ҳам нашр этилиб, хорижлик олимларга маъқул ва манзур бўлган. Тарихнавис олимларимиз турли жаҳон конгресслари ва илмий конференцияларида маърузалар қилди. Институт олимлари мамлакатимиз ва собиқ Иттифоқ республикаларида малакали тарихчи шарқшунос кадрлар тайёрлашга ҳам муносиб ҳисса қўшиб келяпти.

Лекин, минг афсуски, шўролар даврида тарихнавис шарқшуносларининг тадқиқотлари сохта ғояларга асослан-

ган эди. Собиқ тузум даврида барча ижтимоий фанлар каби, шарқшунослик ҳам, шўро сиёсатига, компартияга хизмат қилди. Биз — тарихчилар умумбашарий тараққиётни, айрим мамлакатлардаги тарихий жараёнларни ҳукмрон ақида асосида таҳлил этдик. Инсоният ривожини, барча ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ўзгаришлар хусусида буюк мутафаккирлар яратган таълимотларни инкор қилдик. Аини пайтда биз марксизм-ленинизм — дунёда энг ҳаққоний таълимот, у жаҳон узра ғалаба қилади ва капиталистик тузум емирилиб, умумбашарий социалистик тузум барпо бўлади, дея ишондик ва бошқаларни ҳам шунга ишонтирмоқчи бўлдик. Қайси мамлакат тарихи билан шуғулланмайлик, у озми, кўпми, сохталаштирилди. Масалан, чор Россиясининг хорижий Шарқ мамлакатларидаги сиёсатини олиб кўрайлик. Россияда ягона давлат барпо бўлибдики, унинг ҳукмдорлари Кавказ, Ўрта Осиё ўлкаларини ҳамда бошқа Шарқ мамлакатларини босиб олиш режасидан қайтмаган. Хусусан, Пётр Биринчи босқинчилик сиёсатини амалга оширишга кўп ҳаракат қилган. Фарб тарихнавислари унинг Шарқ давлатлари, чунончи, Ҳиндистонни эгаллаш ҳақидаги васиятномаси борлиги тўғрисида кўп далил ва маълумотлар келтиради. Лекин чоризм тарихчилари ҳам, шўро тарихнавислари ҳам бундай васиятнома борлигини жон-жаҳдлари билан инкор этиб келди.

Айнан Пётр Биринчи васиятларига амал қилган Россия ҳукмронлари XVIII-XIX асрларда ва XX аср бошларида Кавказ ўлкалари, Ўрта Осиё ҳамда бошқа Шарқ мамлакатларини забт этиш режаларини амалга ошира борди. Улар босқинчилик сиёсатини юргизар экан, гўё бу ўлкаларни Фарб мустамлакачиларидан ҳимоя қиляпмиз, дея жар солар эди. Тўғри, Фарб давлатлари ташқи

бозорлар ва янги хомашё манбаларини топиш мақсадида Осиё ва Африка мамлакатларини бўйсундиришга ҳаракат қилган.

Улар, айниқса Англия Кавказ ва Ўрта Осиёга кўз олайтирган. Лекин Англиянинг Ўрта Осиё ва Кавказ ўлкаларини босиб олиш имконияти Россияга нисбатан гоят кам эди. Шунга қарамасдан, биз — тарихчилар чоризмнинг мустамлакачилик сиёсатини оқлаб, Фарб давлатларини эса босқинчилик, талончилик, ваҳшийликда айблаб келдик. Адолатсизликни қарангки, Россиянинг босқинчилик сиёсатини сохталаштириб, рус истилоси Кавказ ва Ўрта Осиё халқлари ҳаётида ижобий қимматга эга, дея жар солдик. Бунинг устига, киргин билан босиб олинган ўлкаларни гўё Россияга ихтиёрий қўшилган, деб, ўз тарихимизни ўзимиз сохталаштирдик.

Чор Россиясининг ташқи сиёсатини, Россия билан Шарқ муносабатларини ўрганган ва тадқиқ этган шарқшунос олимлар тарихни сохталаштириш пойгасида фаол қатнашди. Биз — хиндшунослар, афгоншунослар, эроншунослар чоризмнинг ҳар қандай кўринишдаги босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини турли ясама далил ва исботлар билан оқлашга уриндик.

Мисол тариқасида ўзим ёзган илмий тадқиқотларга қанчалар сохталик аралашганини айтиб ўтмоқчиман. 1970 йилда нашрдан чиққан асарим XIX асрнинг бошларидаги Россия-Эрон муно-

сабатлари ва Англиянинг Эрондаги сиёсатига бағишланган. У тамоман эски мафкура методологиясига асосланиб ёзилган.

Маълумки, XIX аср бошларида Россия билан Эрон ўртасида икки марта уруш бўлган. Барча урушлар каби, рус-эрон урушларининг ҳам сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий сабаблари бор. Ҳар қандай урушда ҳар икки томоннинг бир-бирига зид мақсад ва вазифалари бўлиши аниқ. Бир томон босқинчи бўлса, иккинчи томон ҳимоячидир. Гарчанд рус-эрон урушларида Россия босқинчилик мақсадини кўзлаган бўлса-да, мен, бошқа тарихнавислар каби, у ўз жанубий худудлари, яъни Кавказ ўлкаларини Эрон босқинидан ҳимоя қилган, дея тарихни сохталаштирдим. Шунингдек, барча Кавказ халқлари ўз хоҳиши билан Россияга қўшилган, зотан бу худудлар — Россиянинг жанубий чегаралари, деб ёздим. Бинобарин, Россия ўз хавфсизлигини таъминлаш учун жанубий чегаралари, яъни Кавказни Эрон ва Туркия ҳужумидан ҳимоя қилиши зарурлигини илмий асослашга уриндим. Ваҳоланки, аслида Эрон ўзининг Каспий бўйи худудларини Россия босқинидан ҳимоя қилиш учун урушган эди. Россиянинг босқинчилик ҳаракатини оқлаш шу даражага бориб етганки, гўё шимолий эронликлар, айниқса Энзили ва Табриз аҳолиси рус аскарларини хурсандчилик билан кутиб олган эди, деб ёзганман. Қаранг, мусулмон халқи ғайридинларни мамнуният билан кутиб олган эмиш!

Ўша даврдаги тарихий воқеаларга алоқадор тарихий шахсларга баҳо беришда ҳам кўзбўямачилик ва сохталикка йўл қўйилган. Жумладан, Кавказ халқларини қақшатган ҳамда Эрон босқинининг ташаббускорларидан бири бўлган ашаддий шовинист генерал Ермоловни «оқил ва одил эди, у Россиянинг тинчлик ва дўстлик сиёса-

тини изчил амалга оширган», дея мақтаганман.

Эрон тарихи кўп буюк шахсларни кўрган. Шулардан бири — шахзода Аббос Мирзо эди. Анчагина ҳукмронлик қилган Фатҳалишоҳнинг ўғли бўлмиш Аббос Мирзо ўз замонасининг илғор фикрли, ўқимишли ва фозил арбобларидан эди. У моҳир саркарда ва истеъдодли дипломат бўлган. Бошқа шахзода ва давлат арбобларидан ўта миллатпарварлиги, ватанпарварлиги билан ажралиб турган. Шу боис ҳам Фатҳалишоҳ уни валиаҳд этиб тайинлаган эди. Аббос Мирзо заковатли сиёсатчи, давлат арбоби сифатида Россиядан келадиган хавфни жуда яхши билар, ҳис этар эди. Шунинг учун ҳам Эрон мустақиллигини сақлаш ва ҳимоя этишнинг бутун чора-тадбирларини кўрган. Шундай арбобни биз босқинчи, фақат тахт ва молу мулк учун курашган шахс сифатида кўрсатдик. Тарихий сохталаштириш шу даражага бордики, рус-эрон муносабатларида энг шармандали ҳужжатлар бўлмиш Гулистон ва Туркманчой шартномаларига адолатли битимлар деб баҳор бердик. Ваҳоланки, шу битимлар оқибатида Эрон Каспий бўйидаги кўп вилоятларидан жудо қилинди ҳамда жуда катта миқдорда тавон тўлади.

Рус-эрон муносабатларини таҳлил этар эканмиз, А. Грибоедовнинг дипломатик фаолиятини баён этишда ҳам сохталикка йўл қўйдик. Маълумки, А. Грибоедов машҳур шоир ва моҳир дипломат бўлган. Россия императорининг Грибоедовни Эронга элчи этиб тайинлаши ҳам бежиз эмас эди, албатта. Россия ҳукмронлари, амалдорларига хос шовинистик руҳ А. Грибоедовда ҳам бўлган. Эрон ҳукмронлари билан мулоқотларда, музокараларда, айниқса, элчи лавозимида ишлаган чоғида унинг бу хусусияти яққол сезилган. Шунингдек, унда ўзига ишонч, кибру

Мауриц ЭШЕР. «Диалектика».

хаво ҳам баланд бўлган. Афсуски, биз унинг дипломатик фаолиятини ёритар эканмиз, шахсиятидаги шу жиҳатларни эътироф этмадик. Унинг ўлими билан боғлиқ Фарб ва Эрон тарихшунослари чоп этган барча тарихий хужжат, далил ва исботларни билиб туриб рад этдик.

Биз — шўро тарихнавислари А. Грибоедов Эрон ҳукмронлари ва инглиз агентларининг фитнаси натижасида ҳалок бўлди, деган далилни илгари сурдик. Аслида шоир фожиасида қисман Эрон ва Англия ҳукмронларининг қўли бўлса-да, А. Грибоедовнинг ўзида ҳам айб бор эди. Рус шоирининг ўлими Эронга жуда қимматга тушди, у Россияга катта хун тўлади.

Шўро шарқшунослари собиқ Иттифоқнинг хорижий шарқдаги ташқи сиёсатини ёритиш, Шарқ мамлакатларининг тарихи, иқтисодиёти ва маданий

хаётини тадқиқ этишда ҳам жиддий ҳа-толарга йўл қўйди, тарихий воқеаларни бузиб кўрсатди. Барча тадқиқот ва мақолаларда шўро давлати Шарқ халқларининг дўсти, ҳамкори, мададкори деб, Фарб давлатлари эса Шарқ меҳнаткашларининг душмани, қора ниятли ғаними деб таърифланди. Албатта, шўро ташқи сиёсати чоризм сиёсатидан фарқ қилган. Чор Россияси босқинчилик сиёсатини жанубий чегараларини ҳимоя қилиш билан оқласа, Шўро давлати дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, холис ёрдам кўрсатиш шиори билан ташқи сиёсат юргизади, деб тарғиб қилинган. Биз собиқ Иттифоқнинг ана шу шиорларига кўр-кўрона ишонганмиз. Бу давлатнинг Осиё ва Африкада ўз таъсир доирасини кенгайтириш, ҳарбий-сиёсий ва иқтисодий маवқеини мустаҳкамлашга қаратилган ғаразли сиёсатини дўстона, холис ва

беғараз сиёсат, деб таърифлаганмиз. Шарқ мамлакатларидаги барча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий воқелик ва тарихий жараёнларни синфий курашлар таълимоти асосида сохталаштирганмиз. Бунга далил тариқасида яна ўзимнинг «XX аср бошларида Эроннинг сиёсий-ижтимоий ва социал-иқтисодий ривожини» номи билан 1983 йилда чоп этилган китобимдан мисол келтирай.

XX аср бошларида Эрон халқи бошига жуда оғир кулфат ва мусибат ёғилди. Фарб давлатлари, жумладан Россия Биринчи жаҳон уруши баҳонасида Эрон ерларига бостириб кириб, унинг катта ҳудудини ишғол этди. Шимолий ҳудудларни Россия қўшинлари, жанубий ҳудудларни инглизлар, фарбишимолий ҳудудларни немис-турк қўшинлари эгаллаб олди. Улар босқинчилик сиёсатларини «Эронни чет эл ҳужумидан ҳимоя қиляпмиз», деган баҳона билан амалга оширди. Гўё Англия билан Россия немис ва турклар ҳужумини даф этмоқ учун Эронга қўшин туширган эмиш... Аслида эса Германия ҳам, Туркия ҳам, Россия ҳам Эронни забт этмоқчи, мустамлакага айлантirmoқчи бўлган.

Биз ана шу тарихий ҳақиқатни инкор этиб, яна Россиянинг босқинчилик сиёсатини оқлашга уриндик.

Биринчи жаҳон уруши, чет эл тажовузи Эрон халқига беҳад катта талофат етказди. Юзлаб шаҳар ва қишлоқлар вайронага айланди, мамлакат иқтисодиёти издан чиқди, аҳоли ўртасида қашшоқлик, муҳтожлик авж олди. Бунинг устига, маҳаллий ҳукмронларнинг сотқинлик сиёсати ҳамда зулми меҳнат аҳлининг моддий аҳволи ва турмушини баттар оғирлаштириб юборди. Чет эл босқинчилари ва ўз ҳукмдорларининг зулм-истибдодидан тўйган, жабрланган Эрон халқи исёнга отланди. 1918-22 йиллари мамлакатда миллий-озодлик ҳаракати авж олиб кетди.

Кураш, интиқом, аввало, чет эл босқинчиларига, кейин маҳаллий ҳукмронларга қарши қаратилган эди. Бу халқ ҳаракатига баҳо беришда ҳам биз шўро мафқурасига асосландик. Яъни, 1918-22 йиллардаги миллий-озодлик ҳаракати асосан Октябрь инқилобининг бевосита таъсирида вужудга келди ва асосан Фарб босқинчиларига қарши қаратилган эди, дея бирёқлама баҳо бердик, рус босқинини эса хаспўшлаб ўтдик. Тўғри, Октябрь инқилобининг хорижий Шарқ мамлакатлари, жумладан, Эрондаги озодлик курашига маълум даражада таъсири бўлган. Лекин Октябрь инқилоби бўлмаганида Эронда халқ ҳаракати юз бермас эди, деган гап нотўғри, албатта. Аслида XIX аср охирилари ва XX аср бошларида Эроннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи оғирлашган, Қожарлар сулоласининг инқирози кучайган, хуллас, инқилобий вазият пишиб етилган пайт эди. Россияда инқилоб бўлган-бўлмаганидан қатъи назар, мамлакатда миллий озодлик ҳаракати авж олиши турган гап эди.

Биз Қожарлар сулоласининг емирилиши ва Паҳлавийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келиши сабабларини ҳам коммунистик мафкура нуқтаи назаридан ёритдик. Яъни, сулолалар инқирози, ўзгариши, янги сулолалар ва ҳукмронларнинг ҳокимиятга келиши — синфий курашлар натижаси, деб тушундик. Ҳукмрон сулолаларнинг фақат салбий жиҳатларини ахтардик, уларнинг ижобий томонларини эътироф этмадик. Шунингдек, сулола ҳукмронларининг сиёсати билан тарихдаги ўрнига тўғри ва ҳаққоний баҳо беролмадик.

1925 йилда Эронда Қожарлар сулоласи ўрнига Паҳлавийлар сулоласи қарор топди. Эрон қуролли кучларининг бош қўмондони Ризохон мамлакат шоҳи деб эълон қилинди. Ризошоҳ ҳукмронлиги даврида мамлакатнинг

ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётида жуда катта ўзгаришлар юз берди. У даставвал феодал тузумга барҳам бериб, помещиклар ҳокимиятини барпо этишга киришди. Мамлакатда илдиз отган феодал тарқоқлик, ўзаро рақобат ва зиддиятлар бартараф этилди, қабилалар ўртасидаги курашлар, марказий давлатга қарши фитналарга зарба берилди ва ягона давлатчиликка асос солинди. Миллий иқтисодиётни барпо этиш, унда давлат секторини мустақамлаш борасида, саноат, молия-хўжалик, ташқи ва ички савдо, қишлоқ хўжалиги, маданий-маърифий соҳаларда кенг миқёсли ислохотлар ўтказилди. Шунингдек, мунтазам ягона армия ташкил этилди. Қисқача қилиб айтганда, Ризошоҳ ислохотлари натижасида илгари қоқ мустамлака бўлмиш Эрон тараққийёт йўлига тушиб олди.

Шунинг учун ҳам Фарб ва Шарқ тарихнавислари Ризошоҳни ҳақли равишда атоқли ислохотчилар сафига қўшади. Лекин биз — шўро шарқшунос тарихчилари, умуман Паҳлавийлар тузумини, жумладан Ризошоҳ сиёсати ва унинг ислохотларини реакцион воқелик, дея қораладик. Барча ислохотларни буржуа-помешчиклар манфаатини кўзлаган, меҳнаткашлар манфаатларига зид, дея ёмонладик.

Ризошоҳнинг ташқи сиёсати ҳамда Шўро-Эрон муносабатларини ёритишда ҳам жиддий хатоларга йўл қўйдик. Ризошоҳ ҳокимият тепасига келган дастлабки йилларда Шўро давлати Эрон билан иккиюзламачилик сиёсатини юргизди. Чунончи, 30-йиллар бошида мамлакатда сиёсий вазият кескинлашган бир пайтда Шўро ҳукумати Эронда ўз ҳарбий ва сиёсий мавқесини мустақамлаш мақсадида бу мамлакат билан махсус шартнома тузишга қаттиқ ҳаракат қилди ва бунга эришди. 1921 йил 26 февралда Шўро-Эрон шартномаси тузилди. Тўғри, мазкур би-

тимдан Эрон томони анчагина моддий манфаат кўрди. Жумладан, битим шартига кўра, Шўро давлати чор Россиясининг Эрондаги барча мол-мулклари, заёмлари ва концессияларидан воз кечди. Уларнинг умумий қиммати 100 миллион олтин пулни ташкил этарди. Шартномада, шунингдек, икки давлат ўзаро дўстлик, ҳамкорликка ҳамиша содиқ бўлади ва бу ҳужжат икки қўшни давлатнинг манфаатларига хизмат қилади, дейилган эди.

Биз — эроншунослар ҳалигача бу шартномани одил, беғараз битим, дея мақтаб келамиз. Лекин мазкур ҳужжатнинг Эрон учун асоратли шартларини хаспўшлаб ўтдик. Масалан, шартноманинг 6-моддасида «Агар бирорта давлат Эрон ҳудудидан туриб Шўро давлати чегараларига таҳдид этса, Шўро ҳукумати Эронни ҳимоя қилиш мақсадида қўшин киритишга ҳақлидир» дейилган. Бу модданинг ўзиёқ Эронни қўл-оёғи билан Шўро давлатига боғлаб берган эди.

Биз — тарихнавислар Ризошоҳни ташқи сиёсат борасида Шўро давлатига бевафолик қилди, тилда дўст бўлса-да, дилида Фарб давлатларига мойил эди, ҳатто у фашистлар Германияси билан тил топишди, деб иккиюзламачиликда айбладик. Тўғри, Ризошоҳ Сталин ҳукуматининг устамонлик сиёсатини пайқагач, Фарб давлатлари билан яқинлашишга ҳаракат қилди. Эрон миллий мустақиллигини мустақамлаш учун, очиги, Фарб давлатларига ҳам, Шўро давлатига ҳам бўш келмади — икки қарама-қарши тизимнинг ўзаро рақобатидан фойдаланиш йўлини тутди. Шунинг учун ҳам у ҳақда «фашистлашган диктатор, эрк, озодлик ва демократия душмани», деб жар солдик. Ваҳоланки, Шўро ҳукумати уни ҳарбий вазир бўлган пайтидан бошлаб қўллаб-қувватлаган эди. Кейинчалик, Ризошоҳ Эрон миллий ман-

фаатларини кўзлаган мустақил ташқи сиёсат юргиза бошлагач эса, Москва Ризошоҳ ҳокимиятидан юз ўгира бошлади.

Асримизнинг 60-йилларидан бошлаб Осиё ва Африка миллий-озодлик ҳаракати аланга олди. Улкан қитъаларда ўнлаб янги давлатлар вужудга келди. Ана шу мустақил мамлакатларда, умуман Осиё ва Африкада ҳукмронлик қилиш учун социализм билан капитализм ўртасида сиёсий ва ғоявий кураш авжига чиқа бошлади. Бу борада собиқ Иттифоқ ўта фаоллик ва ташаббускорлик кўрсатди. У бу қитъаларда Шўро таъсир доирасини кенгайтириш, ёш мустақил давлатларни, уларнинг раҳбарларини Москвага тобе этиш учун барча ғоявий-сиёсий ва иқтисодий-ҳарбий воситаларни ишга солди. Биринчидан, Ғарб давлатлари, яъни капитал олами, империалистлар — мустақил мамлакатлар ва халқларнинг ашаддий душмани, деган ғоявий шиор ўртага ташланди ва уни Осиё-Африка халқлари онгига сингдиришнинг барча чора-тадбирлари кўрилди.

Иккинчидан, 70-йилларнинг охири — 80-йиллардан бошлаб, яъни аксарият Шарқ давлатлари сиёсий мустақилликка эришган ва иқтисодий мустақилликка интилаётган даврда янги мустамлакачиликка қарши кураш шиори ишга солинди. Бу даврда Иттифоқ Ғарб давлатларини иқтисодий агрессияда айблаб, ёш мустақил давлатларни янги мустамлакачилик сиёсатиغا қарши курашга чақирди.

Учинчидан, фақат Шўро давлати Осиё ва Африка мамлакатлари ва халқларининг содиқ, вафодор дўсти, шу боис бу ёш давлатларга холис, бегараз сиёсий-ҳарбий ва моддий-маънавий ёрдам кўрсатаверади, деган шиор илгари сурилди.

Тўртинчидан, собиқ Иттифоқ мус-

тақил давлатларни капиталистик тараққиёт йўлидан бормасликка ундади ва ундан айнитиш мақсадида капиталистик тараққиёт йўлининг хатарли ва азоб-уқубатли экани ҳақида сохта ғоя ва таълимотларни тарқата бошлади.

Шу тариқа озод бўлган Осиё ва Африка давлатларининг порлоқ келажигини таъминлайдиган йўл — нокапиталистик тараққиёт йўли, зотан, улар ана шу ленинча таълимотга амал қилишлари керак, деган маслаҳат ва кўрсатмалар бериб турилди.

Коммунистик ва ишчи партияларнинг 1960 йилги кенгаши қабул этган машҳур баёнолда тантанавор равишда айтилганки, «Нокапиталистик ривожланиш йўли асрий қолоқликни тугатишнинг ва турмуш шароитини яхшилашнинг энг яхши йўлидир. Халқлар фақат шу йўлдагина эксплуатациядан, қашшоқлик ва очликдан қутула оладилар».

Биз — шарқшунослар Шарққа нисбатан санаб ўтилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда Шўро давлатига сидқидилдан кўмаклашдик. 1960 йилдан бошлаб собиқ республикалар, жумладан Ўзбекистонда ҳам Шўро-Шарқ муносабатларига бағишланган, неокOLONиализм сиёсати қораланиб, нокапиталистик тараққиёт йўлининг афзалликлари мақталган юзлаб диссертациялар ёқланди, илмий ва илмий-оммабоп асарлар нашр этилди. Осиё ва Африка қитъаларида ҳам социалистик тараққиёт йўлини танлаган Жазоир, Эфиопия, Мозамбик, Гвинея, Сомали, Бирма каби давлатларнинг келажиги буюк ва порлоқ дея оламга жар солинди. Улардан энг илғори ҳисобланган Эфиопиянинг ҳатто социализмга ўтаётгани эълон қилинди. Айни пайтда шарқшунос тарихнавислар Ғарб давлатлари билан мустаҳкам иқтисодий алоқа боғ-

лаган, тараққиётнинг капиталистик йўлига тушиб олган Миср, Индонезия, Малайзия, Таиланд, Нигерия, Жанубий Корея сингари давлатларни қоралади ва уларнинг келажаги хатарли деб «каромат» қилди.

Лекин Осиё ва Африканинг тарихий тараққиёти, улуг қитъаларнинг ўзига хос ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ривожни КПСС раҳбарияти ўйлаб топган таълимотлар пуч ва сохта эканини очиқ-ойдин кўрсатди. Нокапиталистик йўлни танлаган мамлакатлар оқибат-натижада ривожланиш ўрнига оқсаб қолди, уларнинг иқтисодиёти издан чиқди, халқининг моддий-маиший турмуши оғирлашди; илмий социализм ғояларига амал қилган Эфиопиянинг ўн минглаб аҳолиси очлик балосига гирифтор бўлди. Капиталистик тараққиёт йўлидан борган ўнлаб Осиё ва Африка давлатларида эса иқтисодиётнинг барча соҳалари раванқ топди, аҳолининг турмуш даражаси яхшиланиб кетди.

Энг ачинарлиси шуки, биз — шарқшунослар собиқ Иттифоқнинг бутун дунё кўз олдидаги ошкора босқинчилик сиёсатини ҳам оқлаб келдик. Чунончи, Афғонистонга бостириб кирилганини бу — Афғонистон мустақиллигини сақлаш учун, афғон халқини ҳимоя қилиш мақсадида амалга оширилган одил ва оқилона сиёсат, дея оламга жар солдик. Ахир, бундан ортиқ қабоҳат ва разолат борми? «Байналмилал бурчни адо этиш» сифатида баҳоланган уруш оқибатида Афғонистон вайронага айланди, юз минглаб бегуноҳ тинч аҳоли нобуд қилинди, миллионлаб кишилар дарбадарликка учради. «Байналмилал бурч» минглаб ўзбек хонадонига кулфат,

мусибат олиб келди, қанчадан-қанча навқирон йигитларимиз ҳалок бўлди, кўплари бир умр ногиронликда қолди.

Бу фикр ва мулоҳазаларим янги гаплар эмас. Биз — шарқшунослар буни биламиз, тушунамиз. Лекин, ўз касбу коримизнинг қусурлари, хатою камчиликларини баралла айтмаямиз. Боз устига, истиқлолимизнинг тўққизинчи йилини бошдан кечиряпмизу уларни тузатишга, бартараф этишга етарлича журъат этмаямиз. Шарқшунос тарихнавислар учун ҳеч нарсадан чўчимасдан чор Россиясининг босқинчилик сиёсати ва собиқ Иттифоқнинг хорижий Шарқдаги ҳийла-найранглари очиқ-ойдин фош этадиган давр келди.

Олимлар олдида яна бир ўта муҳим ва масъулиятли вазифа турибди. Ҳозир халқимизнинг хорижий Шарқ мамлакатлари тарихи ва маданиятини билишга иштиёқи ортиб борапти. Айниқса, шарқшуносликка ҳавас қилган талабалар хорижий Шарқ халқларининг тарихи, бугунги сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий ҳаётини пухта ўрганишга интиляпти. Бироқ улар асосан шўро даврида ёзилган, сохта коммунистик мафкура билан суғорилган адабиётлар, дарсликлар ва қўлланмалардан фойдаланяптики, энди бунга сира йўл қўйиб бўлмайди.

Биз — ўзбек шарқшуносларига ёт мафкуралардан холи, ҳаққоний тадқиқот, дарслик ва қўлланмалар яратиш — ҳам қарз, ҳам фарз. Зотан, Ўзбекистонимизнинг келажак тараққиёти кўп жиҳатдан Шарқ мамлакатлари билан яхши қўшничилик муносабатларини муттасил такомиллаштириб боришимизга ҳам боғлиқ.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Султонмурод ОЛИМ

НАВОИЙ

ва туркий қавмлар

«Биз — ўзбекмиз» деган эътироф ҳаргиз «Биз — туркий эмасмиз» деган маънони билдирмайди. Чунки ўзбек ҳам бир туркийзабон миллат экани ҳаммага аён. Лекин «Дунёдаги жамики туркийлар — бир миллат» деган қараш бугунги кундагина эмас, ҳатто, Алишер Навоий замонасида ҳам анча қалтис, аниқроғи, ҳаётга — ҳақиқатга сира мос келмаган бўлур эди. Тўғри, Навоий ўз қавмини «турк» деган. Лекин бундан, шоир ўзини муайян бир туркий қавмга сира дахлдор ҳисобламаган, ўзини «турк» дейиш билан умумтурк миллатини назарда тутган, деган хулоса чиқармаслик керак. Ахир, «Навоий — ўзбек» деган фикр «Навоий — туркий» деган ҳукми зинҳор инкор этмайди. Чунки, аввало, ўзбек ҳам туркий халқларнинг бири ва, иккинчидан, шоир яшаган даврда «турк» атамаси, умумтурк маъносидан ташқари, бугунги тушунчамиздаги ўзбек халқини ҳам билдирган. Номлар ўзгаравериши, бир миллат турли замонларда ва ҳатто турли тилларда турлича аталавериши мумкин, лекин халқ ҳамиша халқлигича ривожланаверади. Бир халққа бошқа этник гуруҳлар келиб қўшилса — қўшилар, лекин, агар табиий ё сунъий бир фалокат ёхуд қирғинбарот юз бермаса, халқ халқлигича қолади. Бинобарин, «ўзбек» атамаси XVII асрдан буён Марказий Осиё ҳудудларида яшаётган ўзбек халқининг дастлабки умумлашма номи сифатида ишлатила бошлаган (қаранг: Худой-

Султонмурод ОЛИМ. Филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Президенти девонининг масъул ходими.

берди Дониёров. «Ўзбекнинг ёши». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталиги, 1991 йил 1 март сони).

Аввало, шуни унутмайликки, туркийлар дунёдаги энг серқавм халқ ҳисобланади. Улар

араб, форс халқларидан худди шу жиҳати билан кескин фарқ қилади. Ҳатто бир қавмнинг ўзида яна қанча уруғ, ҳар бир уруғнинг ўзида яна қанча шохобча — уруғчалар бор. Уруғларга бўлиниш хусусияти айрим туркий қавмларда бугунги кунгача ҳам қарийб айнан сақланиб келяпти.

Ҳўш, жаҳонда қандай туркий қавмлар мавжуд?

Илмда туркийлар уч асосий бўғинга бўлинади.

Биринчиси — ўғузлар. Бунга Туркия турклари, яъни усмонлилар, озарбойжонлар, туркманлар, гагаузлар (кўкўғизлар) киради.

Иккинчиси — қипчоқлар. Бунга татарлар, бошқирдлар, крим татарлар, кўмиқлар, қарачай-болқорлар, қарайимлар, қозоқлар, қорақалпоқлар, нўғайлар, қирғизлар, олтойлар киради.

Учинчиси — қарлуқ-чигиллар. Бунга уйғурлар киради.

Фанда баъзан бу уч асосий ва йирик гуруҳга яна икки кичик гуруҳ ҳам қўшилади: булғор гуруҳига — чуваш тилини, уйғур-ўғуз гуруҳига эса тува, шор, хакас ва ёқут тилларини киритадилар (булар ҳақида қаранг: *Н. А. Баскаков. Об унификации названий древних и средневековых письменных тюркских языков. «Тюркологический сборник, 1977». Москва, 1981 йил, 21-26-бетлар*).

Энди шундай табиий савол туғилади: биз — ўзбеклар қайси гуруҳга мансубмиз?

Биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбеклигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак. Туркий тилли халқ бор, турк халқи бор. Фарқини ҳар бир фуқаромиз, аввало, фарзандларимиз билиб олсинлар.

Сиёсатчидан, арбобдан деган одам, агар виждони бўлса, ўз халқининг таърихий ўтмишини билиши шарт.

Ислом КАРИМОВ

Масаланинг мураккаблиги, нозиклиги, аммо ёқимлилиги шундаки, бугунги тушунчамиздаги ўзбек халқи, яъни мамлакатимизнинг асосий аҳолиси мансуб миллатни юқорида санаб ўтилган бир-

биридан фарқ қилувчи уч асосий туркий гуруҳнинг бирортасига ҳам тўлалигича киритиб бўлмайди. Чунки бугун ўзини «ўзбек» деб ҳисоблаётган аҳолининг бир қисми — ўғузлар, иккинчи қисми — қипчоқлар ва учинчи қисми — қарлуқ-чигиллар.

Масала аён: бугунги ўзбекни тили, демакки, этник жиҳатига кўра, ўғузларга ҳам, қипчоқларга ҳам, қарлуқ-чигилларга ҳам қўшишга тўғри келади. Зотан, бу миллат уч асосий гуруҳ, демакки, қарийб барча туркий қавмларга қондош-қариндош этник гуруҳлар мажмуидан иборат. Дунёда бошқа бирорта бундай қурама туркий халқ йўқ. Ана шу умумийлиги жиҳатидан қаралса, ўзбеклар жаҳондаги туркий халқларнинг барчасига бирдай қондош-қариндош.

Ўзбекларнинг тили деганда биз шеваларни ҳам қўшиб гапирган эдик. Бугун бу халқ ягона адабий тилга эга. Ўзбек адабий тили кўпроқ қарлуқ-чигил шеваларига асосланади. Буларга Фарғона ва Зарафшон водийларида, Тошкент воҳасида, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида, Шимолий Афғонистонда ва бошқа ерларда яшаб келаётган «йе»ловчи, («жедим» эмас, «едим», «жетти» эмас, «етти» дея сўзловчи) ҳамда «ке»ловчи («гелдим» эмас, «келдим», «гундуз» эмас, «кундуз» дея сўзловчи) ва «те»ловчи («душди» эмас, «тушди», «демир» эмас, «темир» дея сўзловчи) шева вакиллари киради. Бу гуруҳ кўп жиҳатдан ўзбек миллатининг ўзгичлиги ташкил этади, дейиш мумкин.

Қарлуқ-чигиллик нуқтаи назаридан уйғурлар — ўзбекларга энг яқин миллат. Шунинг учун адабий тил, яъни қарлуқ-чигил шеваларига таянадиган ёзма тил ҳисобга олиниб, тилшунослиқда ўзбек тили қарлуқ-чигил гуруҳига киритилади (яна Н. А. Баскаковнинг асарига қаранг, 26-бет).

«Же»ловчи шева вакиллари эса қипчоқ гуруҳига киради. Бу қавм вакиллари кўпроқ Қашқадарё, Сурхондарё, Самарқанд, Жиззах, Сирдарё ва уларга туташ худудларда истиқомат қилади. Қипчоқларнинг бир қисми (масалан, Тошкент вилояти, Фарғона водийси, Хоразм вилояти ва Қорақалпоғистонда яшайдиганлар) шевасида «же»лашиш камайган ёхуд бутунлай йўқола борган. Бироқ бошқа талай асосий жиҳатларига кўра, улар ҳам қипчоқ гуруҳига мансуб шеваларда сўзлашади ва келиб чиқиши тарафидан ҳам қипчоқ ҳисобланади.

Кипчоқлик жиҳатидан ўзбеклар қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, олтой каби миллатлар ўзбекларга яқин.

Хоразмда, унга қўшни бўлган Қорақалпоғистонда, Туркманистоннинг Чоржўй ва Тошхөвүз вилоятларида, Бухоронинг Олот, қисман, Қорақўл туманларида, Қозоғистондаги Чимкент вилоятининг айрим қишлоқлари ва бошқа ерларда «келдим»ни «гелдим» ёки «галдим», «тиш»ни «диш» тарзида талаффуз этадиган ўғуз гуруҳига мансуб ўзбеклар яшайди.

Ўғузлик жиҳатидан туркман, турк, озарбойжон, кўкўғиз каби миллатлар яқин.

Бугунги ўзбек адабий тили кўпроқ қарлуқ-чигил шеваларига суянса-да, тилимиз ривожиди ана шу уч-гуруҳга мансуб барча шеваларнинг таъсири бор ва бу — жуда табиий.

Биз учун муҳим томони шундаки, Навоий замонида ҳам бу заминда ана шу қавмлар мавжуд эди. Қипчоқларнинг асосий қисми шоир вафотидан сал олдин ва ундан кейинги замонларда Дашти Қипчоқдан Шайбонийхон бошчилигида

юртимизга келган бўлса-да, лекин улар Чингизхон босқинидан сўнг — XIII аср ўрталаридан бошлаб Мовароуннаҳр ва Хуросонда яшар, асосан чорвачилик билан шуғулланар эди. Уларни «ўзбаклар» ёки «ўзбеклар» деб аташарди. Сир эмаски, бугун «ўзбек» атамаси умуммиллатнинг номига айланган. Шунинг учун бугунги «ўзбек» тушунчаси билан Навоий давридаги «ўзбек» ёки «ўзбак» атамаси ўртасида фарқ бор. Ўтмишда бу атама ҳозирги ўзбекларнинг бир қисмини — чорвадор қавминигина билдирган, холос.

Бобокалон шоиримиз асарларида «ўзбак» сўзи олти-ётти бор ишлатилганига дуч келдик. «Фавойид ул-кибар» девонидаги 100-ғазалда мана бундай байт бор:

*Ўзбак, мўғул ўлгай анинг
оллида мусулмон,
Билман ани — қалмоқмудур,
йўқ эса тағмоч.*

(Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами — МАТ. 20 жилдлик. 4-жилд. Тошкент, 1989 йил, 77-бет).

Бу ерда шоир ёрни таърифлай туриб, унинг олдида ўзбак билан мўғул ҳам мусулмон бўлади, билмайманки, унинг ўзи қалмоқ уруғиданми ёхуд тағмочлар қавмиданми, демоқчи. Аёнлашадикки, ўзбекларнинг айрим қавмлари ҳам, мўғуллар каби, ўтроқ аҳолига нисбатан кейинроқ мусулмонлаша борган.

«Фавойид ул-кибар»нинг 323-ғазалида эса «ўзбак» сўзи «ҳинду» билан бақамти қўлланади:

*Агар ҳусн ўлса қотил,
зор не дарвешу не султон,
Ва гар ишқ ўлса комил,
ёр не ҳиндуву не ўзбак.*

(Алишер Навоий. МАТ. 4-жилд, 235-бет.)

Бу ўринда ишқ комил бўлса, ёр ҳинду ё ўзбак эканининг аҳамияти йўқ, дейилмоқчи.

Шоир замонасида ўзбекларнинг кийимлари ҳам Туронзаминдаги бошқа туркий қавмларникидан қисман ажралиб

турган. Бинобарин, «Фавойид ул-кибар»-нинг 180-газалида ўзбекларнинг анор гулли тўни тилга олинади:

*Ўзбакий гулнори тўндин куйдум,
аммо ўлтурур,
Лемуйи терлик анинг остидаким,
жонон кияр.*

(Алишер Навоий. МАТ. 4-жилд, 132-бет.)

Қипчоқ гуруҳига мансуб миллатдошларимиз кийим-кечакларида ҳозир ҳам талай ўзига хосликлар борки, биз бугун буни умуммиллий маданиятимизнинг бир бойлиги янглиг қадрлаймиз.

Биласиз, Алишер Навоий ўта туркий-параст эди. Шу боис ул зот барча туркий қавмларни ўзига яқин олган, айниқса, Мовароуннаҳр ва Хуросонда бир жону бир тан бўлиб яшаётган туркийларни ўзгача меҳр билан суйган. «Бадойи ул-васат» девонидаги 240-ғазалнинг 4-байтида шоир лирик қахрамони маъшуқасини «ёрим» маъносида «ўзбагим» деб атайди:

*Шоҳу тожу хилъатиким,
мен тамошо қилғали,
Ўзбагим бошида калпоқ,
эгнида ширдоғи бас.*

(Алишер Навоий. МАТ. 3-жилд, 201-бет.)

«Мезон ул-авзон» — Навоийнинг туркий аруз назарияси асосларини белгилаб беришга бағишланган махсус илмий асари. Унда туркий улуснинг арузга кирмайдиган вазнлари, яъни бармоқ шеърий тизими ҳам борлиги ўрни-ўрни билан айтиб ўтилади. Баъзан бундай вазнлар, арузга дахли бўлмагани учун, айни рисолага киритилмагани ҳам қайд этилади. Ана шундай қайдлардан бирида ўзбек қавмлари орасида машҳур бўлган «буди-будой» кўшиқлари арузнинг бирор вазнига тушмаслиги айтилади: «Чун ўзонларнинг ўзмоғи ва ўзбакларнинг **буди-будойи** (таъкид бизники — **С. О.**) ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо аруз илмига дахли йўқтур» (Алишер Навоий. Асарлар. 15 жилдлик. 14-жилд, 181-бет).

Кўриниб турибдики, ш о и р «ўзбак»ларни миллатимизнинг бугунги тушунчадаги қипчоқ лаҳжалари гуруҳига кирувчи қавм сифатида махсус ажратиб кўрсатяпти.

Ўғуз лаҳ-

жаларида сўзлашувчи хоразмликлар туркийчаси ҳам бобокалонимиз назаридан четда қолмаган. Чунки ўша даврларда туркийнинг Навоий асарлари ёзилган лаҳжасида ашъор битиш ҳарчанд расм бўлгани билан, хоразмийча туркий тилда қалам сурганлар ҳам бор эдики, буни ҳам шоирнинг ўз қайдларидан билиб оламиз. Бинобарин, «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида ул зот Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ҳақида шундай ёзади: «Ва Мавлоно Жалолиддин Румий (қуддиса сирруху) маснавийсиға шарҳ битибдур ва «Қасидаи Бурда»ға ҳам **хоразмийча туркий тил била** (таъкид бизники — **С. О.**) шарҳ битибдур». (Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд, 11-бет.)

Худди шу шоир ҳақида мавзуимизга дахлдор яна бир қайдга дуч келамиз. Чунончи, Навоий Ҳусайн Хоразмийни ўзбак ўлдирганини айтиб ўтади: «Мавлонони Тансуфий булоғида **ўзбак** (таъкид бизники — **С. О.**) шаҳид қилди (ўша асар, 12-бет). Бу ерда «ўзбак» деб Навоий Шайбонийхон лашкарларини кўзда тутган. Маълумки, «Мажолисун-нафоис» мелодий 1490-91 йили ёзилган бўлса ҳам, 1497-98 йили қайта тахир қилинган эди. Ана шу иккинчи кўздан кечириш маҳалида Шайбонийхон лашкарларининг Хоразм ва Мовароуннаҳрга ҳужумлари бошланган эди.

Лекин ўзбеклар вакиллари Шайбоний-хон ҳужумидан илгари ҳам Дашти Қипчоқдан Мовароуннаҳр ва Хуросонга кўчиб кела бошлаган. Хусайн Бойқаро мамлакатда ҳам уларнинг вакиллари яшаган. Навоий шеърларида ўзбекларни махсус тилга олиши ҳам шундан. Шоир замондоши — тарихчи Мирхонд қаламига мансуб «Равзатус-сафо» асарида Хусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо билан жанги жадалида ўзбек уруғлари вакиллари ҳам иштирок этгани, уларга Султонхўжа ўзбек деган киши раҳбарлик қилгани ёзилади: «Султонхўжа ўзбекни ўзбек жамоасига қўшиб боғнинг Гавҳаршод оға мадрасасига туташ дарвозасига юборди». (*Навоий замондошлари хотирасида*). Тошкент, 1986 йил, 35-бет.)

Хусайн Бойқаронинг Ёдгор Мирзо устидан эришган ғалабасида ўзбек қавмларининг ҳам ҳиссаси борлигини отасидан кейин Хондамир ҳам ёзган. «Ҳабиб ус-сияр»да ўқиймиз: «Дўланг ўзбек ҳамда Султонхўжа ўзбекни ўзбек жамоасига қўшиб ўша боғнинг мархума маҳд улё Гавҳаршод мадрасаси билан туташ бўлган дарвозасига юборди...» (*Навоий замондошлари хотирасида*). 120-бет.)

Хўш, Навоий бугунги ўзбекнинг мавжуд уч қавмидан иккитасини — хоразмий туркийси билан ўзбекларни ажратар экан, учинчи гуруҳ, яъни қарлуқ-чигиллар ҳақида нима дейди?

Ана шуни аниқлаш бугун Навоий тилининг туркий қавмлардан қайси бир лаҳжасига асосланганини ойдинлаштириш имконини беради.

Қарлуқ-чигиллар у замонларда «чиғатой улуси» дейилган. Чиғатой Чингизхоннинг ўғли эди. Жаҳонгир бу ўғлига ўзи қўлга киритган ҳудудлардан шимолда — ҳакас, олтой, чигил, тўқси каби туркий қабилалар яшайдиган майдонларни; шарқда — Ёркент, Иссиққўл, Тўқмоқ тарафларни; жанубда Ўрта Осиёни берди. Собиқ Қорахонийлар давлати ҳудудлари Чиғатойга инъом этилди. Мўғулларнинг бу ҳудудларда давлат ишларини юритишлари ва бу ердаги аксарият тур-

кийлардан иборат аҳоли билан сўзлашишлари учун бир муштарак туркий адабий тилни шакллантириш ва такомиллаштиришга зўр эҳтиёж бор эди. Бу адабий тил уларга асосан Ўрта Осиёдаги ўтроқ туркийлар билан сўзлашишга хизмат қилиши лозим эди. Марказий Осиёнинг ўтроқ туркийлари эса Мовароуннаҳр аҳлининг асосини ташкил этадиган қарлуқ-чигил лаҳжаларида сўзлашувчи аҳоли эди.

Бу масаланинг исботи учун бир нозик далил келтирайлик. Алишер Навоий «Мезон ул-авзон»да «ҳеч арузга доҳили бўлмайдур»ган вазнларга тўхталиб, жумладан, бундай ёзади: «Яна турк улуси, батахсис (хусусан — С. О.), чиғатой халқи (таъкид бизники — С. О.) аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн билан ясаб, мажолисда айтурлар. Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур.» (*Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд, 179-бет.*)

Чиғатой халқи орасида машҳур бўлган айни ана шу туюғ мўғул хонлари билан турк султонлари зиёфатларида жуда эътиборли эканини Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Аруз рисоласи»дан биллиб оламиз: «Бу вазнлар мўғул хонлари билан турк салотинининг мажолисида «туюқ»нинг иштихори бор экандур. Ҳар кишига аёқ (қадаҳ — С. О.) етганда муносиби ҳол «туюқ»ни тақсим қилиб, йирлар (куйлар — С. О.) экандур» (*Навоий замондошлари хотирасида*). 162-бет.)

Мана бу қайд шу фикрни қувватлайди: «Чиғатой улусида ўтроқ ҳолда маданий турмуш кечирувчи халқ туркийлар эди. Шу сабабли мумтоз адабиётимиз яратилган туркий тилимиз чиғатой тили, мумтоз адабиётимиз эса чиғатой адабиёти деб аталади. Бу ўринда улуснинг номи шу ерда яшовчи халққа, унинг тили ва адабиётига берилган кўринади». (*Абдуқаҳҳор Иброҳимов, Хайриддин Султонов, Нарзулла Жўраев. «Ватан туйғу-*

си». Ташкент, 1996 йил, 180-бет.)

Албатта, XI-XII асрларда, Қорахонийлар даврида яратилган адабий тил бор эди. Маҳаллий аҳоли шеваларига яқин адабий тил яратиш учун мўғуллар ҳукмронлиги даврида бошланган ҳаракат темурийлар даврида янада жадаллашади ва юзага келган адабий тил «чиғатой тили» номи билан атала бошлайди. Ушбу адабий тилни бошқа туркий лаҳжалардан ажратиш учун ҳам ана шу махсус атамага эҳтиёж сезилади. «Чиғатой улуси» бора-бора бугунги Ўзбекистонда яшаётган уч туркий гуруҳнинг айнан қарлуқ-чигил қавмини билдирадиган ва «чиғатой тили» деганда ҳам айнан Мовароуннаҳрда қадимдан ўтроқ ҳолда истиқомат қилиб келаётган ана шу туркий аҳолининг тили тушуниладиган бўлди.

Алишер Навоий ўзи айнан чиғатой улусидан эди ва, шубҳасиз, ул зотнинг тили ҳам «чиғатойи» эди.

Энди бу даъвога ҳам далиллар келтирамиз. Аввал шоир замондошлари ёзиқларида ул зотнинг чиғатой улуси вакили экани қайд этилгани хусусида тўхталсак. Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро»да Алишер Навоий ҳақида бундай дейди: «Бу машҳур ва олий даражали амирнинг буюк отаси замонасининг машҳур кишиларидан ва чиғатой улусининг улуғларидан... эди» («Навоий замондошлари хотирасида», 14-бет).

Чингизхон катта ўғли Жўжига Селенга қирғоқларидан то Иртиш бўйларигача бўлган ҳудудларни берган, Чингизхон вафот этган пайтда (1227 йил) бу минтақага Еттисувнинг бутун шимолий тарафи — қозоқ ва қирғизлар яшайдиган барча ерлар қўшилган эди. Чиғатойга эса Олтой ўлкасининг жануб томонларию уйғурлар яшайдиган ерлардан тортиб, то Амударё қирғоқларигача бўлган ҳудудлар теккан эди.

Темурийлар даврига келиб эса чиғатой улуси деганда аксарият Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ўтроқ туркийлар тушунилгани эътиборга олинса, Навоий

бевосита ана шу қавмга мансуб бўлганига шубҳа қолмайди. Бироқ бобокалон шоиримизнинг тили масаласини белгилашда ул зотнинг қайси қавмдан экани ҳал этувчи ўрин тутмайди. Зотан, ул зот ўзигача ҳам тараққий этиб келган, темурийлар салтанати даврида яна қайтадан дадил ривожланиш босқичига кирган тилда ижод қилган. Темурий мирзолар бу тил ривожидан бевосита манфаатдор бўлганлар. Айтиқса, Хусайн Бойқаро туркий тил равнақи учун кўп саъй-ҳаракат қилган. Ўзи намуна кўрсатиб, туркий девон тартиб берган. Она тилида Алишер Навоий ҳақида махсус «Рисола» битган. Ҳолбуки, Навоий ҳам «Муҳокамат ул-луғатайн» асарига таъкидлаб ўтганидек, Хусайн Бойқарода форсийда шеър айтиш маҳорати ҳам мавжуд эди: «Ва ўз шариф таъ ва латиф зеҳнларидин дағи,

агарчи ҳам форсий демакка қодир ва ҳам туркча айтмоққа моҳир эрди, аммо асли таъб иқтизоси ва шоеъ такаллум муносабати адоси била туркий девон тадвиниға майл қилдилар ва дилпазир абёт ва беназир газалиёт тартиб бердилар...» (*Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд, 130-бет*). Хусайн Мирзо туркий тилда асарлар битишдан ташқари, турк қавмидан бўлган бошқа шоирларни ҳам она тилларида қалам суришга ундаган, айримларига буни махсус буюрган, уларга йўл кўрсатиб, маслаҳат ва таълимлар берган: «Бовужуд бу султон ус-салотиннинг кимиё асар хотири ва хуршид осор замири дағи мунга мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари била шеърға машғуллуқ қилғайлар кўнгул ғунчаси доғидинки, печлар чирманибдур, баҳор насимидек анфос била гулдек очилғайлар. Ва илтифот ва эҳтимом юзидин баъзи маънилар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жорий бўлди ва сўз услубиға таъинлар ҳам изҳори бўлди» (*ўша асар, ўша бет*). Бироқ ҳамма ҳам ўз она тилида шеърлар битишга киришиб кетавермаган: «...булар (*асли турк қавмидан бўлган шоирлар — С. О.*) ул ҳазратнинг (*Хусайн Бойқаронинг — С. О.*) дақиқ сўзин ё англамай, ё англасалар, буюрилган йўсун била амал қилмай ё қила олмай» (*ўша асар, 131-бет*). Навоий эса шоҳнинг она тилида шеърят яратиш борасидаги нафасини муқаддас билган: «Ва бу зайифи хоксор ул ҳазратнинг қудсий нафаси посини асраб ва вожиб ул-изъон ҳукмларига итоат ва фармонбардорлиқ қилиб, кўнглумдин ва тилимдин келганча ва қаламим ва илгимдин кувват фаҳм қилганча ул ҳазратқа бовужуди бандалиғ ва ул била саодатмандлиғ ва фархундалиқ — шогирдликка дағи ўзумни мушарраф ва аржуманд ва мабоҳий ва сарбаланд қилдим. Ва йиллар турк тили ва назми қоида ва услубида билмаганларимни сўруб ва мушкулларимни ҳалолли мушкулотим тобуғида арзга етуруб, азим фоидалар (*янгиликлар — С. О.*) топиб, куллий натижалар кўрдум» (*ўша асар, ўша бет*).

Навоий мантиқан айнан Хусайн Бойқаро ижод қилган тилда қалам суриши керак эди. Шоҳнинг мақсади ана шундагина амалга ошган бўлар эди. Ҳатто, «Муҳокамат ул-луғатайн»ни айнан Хусайн Бойқаро қалам сурган тил ва иборатнинг фазилатларини, унинг форсийдан кам эмаслигини кўрсатиш учун битганини ошкора баён қилган: «...Туркий ва сорт (*форсий — С. О.*) луғати (*тили — С. О.*) кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолани жамъ қилиб битдим ва анга «Муҳокамат ул-луғатайн» от кўйдум, то турк эли тили фасоҳат ва диққати ва балоғат ва васоҳатики, ул ҳазрат бу тил ва иборат била назм бисоти тузубдурлар ва Масиҳо анфоси ва Хизир зулолидин ўлук тиргузмак тариқин олам аҳлиға кўргузубдурлар, зоҳир қилдим» (*ўша асар, 132-бет*).

Хўш, энди инсоф билан айтинг, Хусайн Бойқаро — асли шахрисабзлик барлослардан чиққан буюк Амир Темур уруғидан бўла туриб, наҳотки Моваруннаҳр ҳамда Хуросон ўтроқ туркийларининг эмас, Шарқий Туркистон аҳолисининг, яъни уйғурларнинг тилида қалам сурган бўлса? Яна бир гап. «Муҳокамат ул-луғатайн»да Навоий туркий тилдаги шеърят Хулоғухон давридан, кейин Амир Темур замонидан то Шоҳруҳ Мирзо замонининг охиригача, яъни XIII асрнинг ўрталаридан то XV асрнинг ўрталаригача бўлган икки асрлик давр мобайнида пайдо бўлганини таъкидлайди. Демак, у XI асрда яратилган «Қутадғу билиг» достонидан ҳам, «Девону луғатит турк»дан ҳам беҳабар. Темурийлар ҳукмронлиги даврида чиққан туркигўй шоирлардан Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадойи ва Лутфийларнинг номини санайди. Улар — Навоий ҳадди аълосида камолга етказган чиғатой, яъни эски ўзбек тили ривожига ҳисса қўшган соҳиби қаламлар. Темурийлар салтанатидаги туркий адабий тил, шак-шубҳасиз, улар дохил бўлган юрт туб аҳолисининг адабий тили эди. Ана шу аҳоли бугунги

ўзбек миллатининг асосини ташкил этади ва ҳозирги замон ўзбек адабий тили ҳам ана шу қавм лаҳжалари асосида шаклланган ва тадрижий равишда камол топиб боряпти.

Шоир «Фавойид ул-кибар» девонидаги 63-ғазалнинг 7-байтида чиғатойларни бир туркий қавм сифатида араблардангина эмас, ҳатто, бевосита туркий қавм ҳисобланмиш туркманлару халажлардан ҳам ажратиб кўрсатади:

Навоий, иста мазохирда
 чехрайи мақсуд,
Араб агар чиғатой (!), йўқса
 туркману халаж.

(Алишер Навоий. МАТ. 6-жилд, 70-бет.)

Шу девоннинг 110-ғазали 4-байтидаги бир тасвирдан эса ўша пайтларда асосан кўчманчи бўлиб яшаган туркманларнинг исломга кирмаганлиги бўлганини ҳам билиб оламиз:

Арманидур гўйиё ул шўх
 кофир туркман —
Ким етар дин мулқиға
 кўзи яғмоси чўх.

(Ўша асар, 83-бет.)

«Турк» сўзи айнан чиғатойларни эмас, фақат умумтуркларни англатса эди, Навоий туркманни туркдан ажратиб кўрсатмаган бўлар эди. Ҳолбуки, кўп ўринларда шоир бу икки этнонимни бақамти қўллайди ва бундай ҳолларда «турк» айнан чиғатойларни англатиб келаётганига шубҳа қолмайди. Бундай мисоллар оз эмас.

«Бадойиё ул-васат»нинг 144-ғазали 9-байтида шоир: Навоий турклар, яъни чиғатойларни тарк этса, айб қилманглар, чунки унга бир туркман маҳвашнинг гами маҳкам ёпишиб олди, деган мазмунда лутф қилади:

Навоий туркларнинг тарки тутса,
 айб қилмангким,
Анга бир туркман маҳваш гами
 маҳкам дўлошибдур.

(Алишер Навоий. МАТ. 5-жилд, 1990 йил, 109-бет.)

Шоир «Фарҳоду Ширин»да ўзининг

асосан чиғатой туркларининг шоири эканин, лекин унинг сўзларига, ҳатто, туркманлар ҳам кўнгил берганини ажиб фохрия билан айтади:

Олибмен таhti фармонимға осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз, —
Ки қилмишдур найни қилким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумға турк, жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.

(Алишер Навоий «Хамса». Тошкент, 1960 йил, 335-бет.)

Яна ўша гап: муаллиф «турк» деганда умумтуркларни назарда тутганида эди, туркманларни алоҳида тилга олиб ўтмаган бўларди. Зотан, туркманлар ҳам туркий халқларга мансублиги барчага аён.

Туркманларнинг тили чиғатой тилидан фарқ қилиши, ҳатто, шеърятда ҳам ўзига хосликлар борлигини «Мезон ул-авзон»даги мана бу қайд ҳам билдириб турибди: «Яна Ироқ аҳли **тарокимасида** (туркманларида — **С. О.**) сурудедур, шойиёким, ани «арузворий» дерлар ва анинг байти кўпрак ҳазажи мусаммани солимдадур, андоқким (байт):

Сақоҳум раббуҳум хамри
 дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтукинг нуқли
 ҳадисинг шаккариндандур.
Мафойилун мафойилун мафойилун
 мафойилун».

(Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд, 181-бет.)

Агар бу шеър чиғатой лафзида битилганида эди, камида «кавсариндандур», «шаккариндандур» сўзлари «кавсариндандур», «шаккариндандур» тарзида ёзилар эди.

«Турк» калимаси кенг маънода қўлланганда, тарокима, яъни туркманларни ҳам қамраб олади. Бироқ «турк»ни тор маънода — чиғатой эли маъносида ҳам ишлатиш борки, бунда туркман ажратилади.

Шунинг учун ҳам Навоий ўғуз гуруҳига мансуб туркий тилни чиғатой туркий-

сидан ажратиб кўрсатади. «Насойим улмуҳаббат...»да озарбойжон шоири Саййид Насимий ҳақида «Румий ва туркмоний тил била назм айтибтур...» дейдики, «румий» деганда, усмонли турк, яъни Туркия туркийси ва «туркмоний» деганда, туркманча кўзда тугилади. Озарбойжон тили, усмонли турк ва туркман тилига яқин бўлгани учун, шоир «румий ва туркмоний тил» сифатида кўрсатяпти. Шундан ҳам билса бўладики, Навоий «турк тили» деганда аксари чигатойчани кўзда тутлади. Бироқ бир нарсани унутмаслик керакки, «туркигўй шоирлар» деган умумий тушунчага Насимий ижоди унча мос эмас. Буни Навоийнинг «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асаридаги мана бу савол-жавобдан ҳам билиб олса бўлади:

« — Саволимиз будурки, туркигўй шуародин улча шеърлари рўзгор сафҳасида сабтдур, қайси яхшироқ айтибдурлар ва сенинг ақиданг анинг яхши айтмоқига борур, сен бегонурсен?

Фақир дедим:

— Борча яхши айтибдурлар, мен бегонурмен.

Паҳлавон деди:

— Сен такаллуф ва касри нафсни қўй, воқеъ юзидин сўз айтқи, буқи, борини бегонурмен, дерсен, борча худ бирдек эмас, албатта тафовут бор.

— Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавминг устоди ва малик улкаломидур.

Деди:

— Нечук Саййид Насимий демадинг?»
(Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд. 98-бет.)

Демак, «туркигўй шуаро» тушунчасига, Навоий ифодаси билан айтганда, «румий ва туркмоний» тилда шеърлар битган Саййид Насимий ҳам, чигатой лафзида қалам сурган Мавлоно Лутфий ҳам қирар экан.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да сорт тилдан кам эмаслиги исботланган забон — қандайдир умумтуркий, яъни мавхум бир лисон эмас, балки ўта муайян бир

адабий тил. Биргина мисол. Агар гап умумтуркий тил ҳақида кетганида эди, Навоий мисол тариқасида келтирган «й» билан бошланадиган «йигирмак», «йигламсинмоқ» ва шу каби бошқа сўзларини қандай қилиб умумтуркий асосда ёзасиз? Ахир, масалан, қипчоқ гуруҳи тиллариде бу сўзлар «й»дан эмас, «ж»дан бошланади, ҳатто, уйғур тилида ҳам бизда «й» билан бошланадиган баъзи сўзлар «ж» билан айтилади.

Демак, ҳар қандай адабий тилда ҳам муайян қоидалар бор ва унга ҳамма амал қилиши шарт. Шу жиҳатдан қаралса, «Навоий қайси тил қоидалари асосида асарлар битган?» деган савол туғилади. Бу саволимизга ҳам шоирнинг ўзидан аниқ ва ўта илмий жавоб топамиз. «Мезон ул- авзон»нинг сўз бошисидаёқ муаллиф гапни шундан бошлайди. Хусайн Бойқаронинг «хар навъ назм бобида таълим ва тарбиялари била» иш кўрганани айтиб, жумладан шундай ёзади: «...Ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намоиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар (Султон Хусайн ҳақида сўз бораётибди — С. О.), чигатой лафзи (таъкид бизники — С. О.) била рақам урдум. Андоққим, то бу мазкур бўлган тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимға бу муяссар бўлмайдур» (Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд. 135-бет).

Бу ерда Навоий бекорга ҳам «тил» ва ҳам «лафз» атамасини ишлатаётгани йўқ. Биринчиси — умумий, иккинчиси — хусусий тушунчани англатиб келяпти. Яъни туркий тилларга мансуб чигатой лисонида ижод қилганини айтмоқчи. Шунинг ўзи ҳам Навоий ўз асарларини қандайдир умумтуркий тилда битмаганини кўрсатиб турибди.

Масалани бундан-да аниқроқ қилиб ифодалашнинг имкони бўлмаса керак!

«Мезон ул-авзон» соф илмий тадқиқот бўлгани учун Навоий ўзи ижод қил-

ган тилни ўта муайян тарзда атайди. Бироқ шоир замонасида энг тараққий этган, расм бўлган туркий адабий тил ҳам худди ана шу чигатой адабий тили эди. Шунинг учун ҳар гал уни «чигатой лафзи» тарзида ажратиб кўрсатишга унчалар эҳтиёж бўлмаган ва «чигатой тили» атамаси ўрнига ҳам «турк тили» ишлатиб кетилаверган. Шунинг учун «турк» атамаси Навоийда икки маънода келади. Биринчиси — кенг маънода. Бунда «туркийлар», яъни умумтурклар англашилади. Иккинчиси — тор маънода. Бунда соф чигатой эли ва шу қавм тили кўзда тутилади. (Бухоро тожиклари ҳозир ҳам бу ердаги маҳаллий ўзбеклар тилини «забони туркий» дейдилар ва агар «Ўзбек тилини биласанми?» деб сўрамоқчи бўлсалар, «Туркий медоний?» дейдилар.)

«Турк» сўзининг «гўзал» (қиз) ва шу каби бошқа ботиний-матний маънолари бундан мустасно, албатта.

«Турк» атамаси умуман туркийларни англади келишини исботлайдиган мисолларга эҳтиёж бўлмаса керак. Лекин бу сўзнинг айнан чигатойларни, яъни қарлуқ-чигил қабилаларига мансуб ўтроқ аҳолини англади келиши далиллаб кўрсатилмаса, яна шубҳа туғилаверади. Шубҳа эса тагин баҳс кўзгайди.

Гап форсийлар ҳақида кетгудек бўлса, Навоий «сорт», «фурс», «ажам» (аҳли) сўзларини қўллайди. Аммо форсийларнинг ўтроқ ўзбекларга ҳар тарафлама яқин, қўни-қўшни бўлиб яшаётган гуруҳи борасида сўз борса, «тожик» этнонимини ишлатишни хуш кўради. «Наводир уш-шабоб» девонидаги 368-ғазалнинг 5-байтида шоир ёрининг икки кўзини кўнгли мулкидаги турку тожикка ўхшатади:

*Кўзларингким, турку тожик ўлди
кўнглим мулкида,
Зулм этар ул навъким, бир кишвар
аҳлима чуғул.*

(Алишер Навоий. МАТ. 4-жилд, 269-бет.)

Иккинчи мисрадаги «бир кишвар аҳли» бирикмаси бекорга келган эмас.

Унда турку тожикнинг бир кишвар, яъни мамлакатда яшашига ҳам ишора кўриб турибди. Лекин бу ердаги «турк» сўзи барча туркий халқларни эмас, балки чигатой аҳлини билдириб келяпти. Чунки шуларгина тожиклар билан бир кишварда яшаган. Иккинчи мисрада «чуғул» этнонимининг тилга олиниши ҳам шунга асос беради, чунки Мовароуннахрнинг ўтроқ турклари — қарлуқ ва чигил (Навоийда «чуғул») қабилалари эди.

Хусайн Бойқаро мамлакатининг асосий аҳолиси ҳам ана шу ўтроқ туркийлару тожиклар эди. Бинобарин, Мирхонд «Равзат ус-сафо» асарида турку тожикнинг хотиржам ҳаёт кечиршида Навоийнинг ҳиссаси катта бўлганини қайд этади: «Фазилатшиор амирнинг эътибор ва иқтидори қудрати подшоҳ хузурда кундан-кунга зиёда бўлиб, аҳвол шу ерга бориб етдики, барча **турку тожикнинг** (таъкид бизники — С. О.) саранжомлиги, яқину йироқ саранжомлигининг муҳим ишлари унинг савобнамо ихтиёрига топширилди» («Навоий замондошлари хотирасида». 22-бет).

Мирхонднинг ўғли Хондамир ҳам «Хулосатул ахбор» асарида Хуросон мамлакатини халқи маъносида «турку тожик» атамасини қўллайди: «Дарёдил амир Алишер одил подшоҳ Султон Хусайн хукмронлигининг бошларидан то шу кунгача улуг ва баланд мартабалик ул жаноб ҳақида кўп гамхўрликлар қилдиким, узоқ ва яқин, **турку тожик** (таъкид бизники — С. О.) бундан ҳайрат бармоғини тишлаб турмоқдалар...» («Навоий замондошлари хотирасида». 68-бет).

Умуман, Навоий асарларида «турк» атамаси бизнинг ҳозирги тушунчамизга мос келадиган «умумтурк» маъносида ҳам қўлланади. Масалан, «Мезонул авзон» рисоласида туркий халқлар, хусусан, чигатой эли орасида машҳур вазнлар ҳақида сўзлаганда «турк улуси» атамасини умумтурк маъносида, «чигатой халқи» атамасини эса Мовароуннахр ва Хуросоннинг туб аҳолиси бўлмиш ўтроқ турклар маъносида қўллайди: «**Яна турк**

улуси (таъкид бизники — С. О.), батахсис (хусусан — С. О.), **чигатой халқи** (таъкид бизники — С. О.) аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар» (Алишер Навоий. Асарлар. 14-жилд, 179-бет).

Навоий даврида жаҳон сахнасига чиққан туркий қавм чигатойлар эди. Улуғ шоир қаламининг кучи билан ўша даврдаги энг тараққий этган кучли туркий тил чигатой тили эди. Худди шу нарса улуғ мутафаккирга «турк» атамасини тор маънода — чигатой элини англатиб қўллаш, чигатой тилини «турк тили» деб кетавериш имконини берган. Шунинг учун Навоий ўзини «турк» деган бўлса, у бутун туркий қавмларни бир миллат деб қараган, деб тушунмаслик керак. Акс ҳолда, «Фарҳоду Ширин»да турк билан туркманни нега ажратиб таъкидлаганини тушунмай қоламиз. Зотан, турк деганда кўпроқ чигатойлар тушунилгани учун ҳам туркманларни ажратиб ифодалашга эҳтиёж бўлган. Туркман халқи вакиллари ҳақида Навоий асарларида талай маълумотлар мавжуд.

Олтин Ўрдада шаклланган туркий адабий тил кўпроқ кипчоқ ва ўғуз лаҳжалари таъсирида эди. Чигатой давлатида шаклланган тил эса шу давлат худудида яшайдиган туб аҳоли — туркий элу элатлар, яъни қарлуқ-чигиллар лаҳжалари асосида ривож топди. Навоий айнан ана шу чигатой тилида ижод қилди ва бу тилни камолот шохсупасига олиб чиқди.

Ана энди бош масалага — Навоий тилининг уйғур тилига муносабати муаммосига етиб келдик. Шоир асарларида «уйғур» атамасига бир неча бор дуч келамиз. Модомики, баҳсимизнинг мавзуйи ана шу «уйғур» атамаси билан бевосита боғлиқ экан, уларнинг барини бир-бир кўриб ўтишга тўғри келади.

Шоир асарларида қошғарлик зотлар ҳақида жуда кўп маълумот бор. Лекин улардан аксариятининг қаерлик экани айтилса ҳам, айнан қайси қавмдан экани ҳақида сўз юритилмайди. Лекин улар орасида шундай қаламкашлар ҳам бор-

ки, қабилалари номини ўзларига тахаллус қилганлар. Шундайлардан бири ҳақида «Мажолисун-нафоис»да куйидагиларни ўқиймиз: «Шоҳ Қули уйғур — кичикдан таъби таҳсилга ва аксар фазлиётқа мулоийм эрди. ...Қабиланинг мирзосидур» (Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд, 153-бет). Кўриниб турибдики, «қабилла» деганда муаллиф уйғур қавмини кўзда тутяпти. Чунки уйғур халқи вакиллари Навоий замонасида Султон Хусайн Мирзо мамлакатида ҳам бақадр қавмлардан бири эди. Подшоҳ уларга ҳам муносиб мансаблар берганини Навоий «Вақфия» асарида мана бундай қайд этиб ўтади: «Чун замоннинг азимушшон содот ва фузалоси ва давроннинг каримул-хулқ куззот ва уламоси ва теурий нажод шахзодалар ва барлосий ниҳод озодалар ва орлотий исмлиқ садрнишинлар ва тархоний расмлик айшгузинлар ва қиёт насаблиқ мутаайинлар ва кўнгирот ҳасаблиқ мутамаккинлар ва уйғурий сифот бахшилар ва **уйғур чарғалик яхшилар** (таъкид бизники — С. О.) ва чўлилик биёбонида жонсипорлиқ қилган жондорлар ва бойрилиқ айёмида хизматгорлиқ қилган жонсипорлар ва жалойир гавғоси ва қавчин алолоси мавжуд эрди ва ҳар мавжудқа бир мақсуд ва подшоҳона иноят ҳар қайсиға бир муносиб мансаб била сарбаланд ва хусравона тарбият ҳар бирисини мувофиқ амал шўғлиға пайванд қилдилар» (Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. 159 - 160-бетлар).

Бу ишорадан биламизки, бахши мансабига кўпроқ уйғурлар тайинланган. Чунки теурийлар, жумладан, Хусайн Бойқарода ҳам муайян хизматларни муайян қабилалар вакилларига ишониб топшириш расми бор эди. Агар бахшиларнинг бари уйғурлардан эди, деб ҳисобланса, Навоий асарларида исмига «бахши» лақаби қўшиб айтиладиган яна бошқа талай кишилар.

Шулардан бири Жаъфар бахши. «Мажолисун-нафоис»да унинг ўғли — Соқий ҳақида маълумот келтирилади: «Соқий —

Жаъфар бахшининг ўғлидур. (Алишер Навоий. Асарлар. 12-жилд, 154-бет). Навоий унинг сипохийлигини ҳам таърифлайди. Ҳам форсча, ҳам туркча шеър айтишини қайд этади.

«Бадойиъул-бидоя» девони «Дебоча»-сида «уйғур» атамаси билан боғлиқ энг эътиборли бир қайд бор. Уни ҳар хил тушуниш ва турлича талқин этиш мумкин. Гап шундаки, Навоий ўзидан олдин яшаб ижод қилган икки улуғ туркигўй шоир — Саккокий билан Лутфий ҳақида жуда муҳим маълумотни айтиб ўтади: «Ва **уйғур иборатининг** (таъкид бизники — **С. О.**) фусаҳосидин ва **турк алфозининг** (таъкид бизники — **С. О.**) булагосидин Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Лутфий раҳимаҳумо-л-лоҳим, бирининг ширин абёти иштихори Туркистонда бағоят ва бирининг латиф ғазалиёти интишори Ироку Хуросонда бениҳоятдурур, ҳам девонлари мавжуд бўлғай» (Алишер Навоий. МАТ. 1-жилд, 14-бет.)

Бу ўринда Навоийдек зукко зот бекорга бу икки салафининг ҳам тилини, ҳам улар машхур бўлган туркий худудларни таъкидлаб кўрсатмаган. У замонларда «Туркистон» этнонимини аслан кўпроқ ҳозирги Уйғуристон ва Мўғулистоннинг туркий қавмлар яшайдиган ерларини билдирар эди. Даврлар ўтиши билан «Туркистон» атамаси англатадиган худудлар кенгая борган ва аста-аста бу топоним Ўрта Осиёнинг номига айланган. Демак, Саккокий, Самарқандда яшаган бўлса ҳам, ижоди кўпроқ ана шу маконларда машхур бўлган экан. Демак, «уйғур иборати» истилоҳи ҳам бежиз ишлатилмаган. Маълум бўлаётирки, Саккокий асарларида тилида уйғур лаҳжасига яқинлик бор эди, дейиш мумкин. Чунки, «иборат» атамаси бу ерда умумтуркий тилнинг бир шоҳобчасини англатяпти.

Шундай савол туғилади: хўш, нега унда Навоий Лутфийни, «турк алфозининг булагосидин», дея тилга олган?

Бу ердаги «алфоз» ҳам, худди «иборат» каби умумтуркий тилнинг бир шо-

ҳобчасини, яъни Мовароуннаҳр, Хуросонда яшайдиган ўтроқ туркийлар, аниқроғи, чигатойлар, бугунги талқин билан айтсак, ўзбеклар тилини билдириб келяпти. Айнан XV асрга келиб, бугунги атамалар билан ифодалаганда, эски уйғур ва эски ўзбек тиллари бир-биридан ажралиб улгурган эди. Чунки мўғул истилосидан кейин, яъни XIII-XIV асрларда асосан араб ёзувига асосланган икки — шарқий ва ғарбий туркий адабий тил мавжуд эди. Шарқий туркий адабий тилнинг ўзи ҳам иккига бўлинган. Биринчиси — ўғуз-салжук тили, у кейинчалик эски усмонли ва эски озарбойжон тилларига бўлиниб кетган. Иккинчиси — қарлуқ-чигатой тили, кейинчалик у эски ўзбек ва эски уйғур тилига ажралган. (Қаранг: Н. А. Баскаков. «Об унификации названий древних и средневековых письменных тюркских языков». «Тюркологический сборник — 1977». Москва, 1981 йил, 25-26-бетлар.)

Н. А. Баскаков қайд этганидек, XV-XIX асрларда бугунги барча туркий халқларнинг тиллари шаклланиб улгурган эди.

Тилшунос Баҳром Бафоев Навоий асарлари лексикасини Саккокий асарлари сўзларига қиёслаб, ажиб бир хулосага келади: Саккокий ишлатган 100 га яқин калима Навоий асарларида учрамайди! Уларнинг кўпчилиги туркий сўзлар бўлгани учун (қаранг: Баҳром Бафоев. «Навоий асарлари лексикаси». Тошкент, 1983 йил, 16-17-бетлар) фараз қилиш мумкинки, бу, Навоийнинг ўзи айтганидек, «уйғур иборати»га хос ифодалар бўлиши керак.

Хўш, бутун туркий оламда энг кўп, Баҳром Бафоев саноғига кўра, 26 минг 35 та сўз қўллаган соҳиби қалам — Алишер Навоий тили нега Саккокий тилидан бу қадар йироқ тушди экан? Бунга фақат орадаги ярим асрга етар-етмас давр сабабми?

Бунга аниқ илмий жавобни тилшунослар айтар, лекин ҳозирча бунинг сабаби, ҳойнаҳой, Саккокий ижодида уйғурий сўзлар кўпроқ ишлатилгани бўлса керак,

дея тахмин қилишимиз мумкин, холос.

Шунча мулоҳазаю тахлилларга ҳам бовар қилмаган ўқувчи Навоийнинг кичик замондоши, кимсан — теурий ҳукмдор Захириддин Муҳаммад Бобурнинг улуғ шоир тили ҳақидаги ҳукмига ишонса керак. Бобур бу ўринда Андижон ҳақида бундай деб ёзади: «Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг **мусаннафоти** (*асарлари — С. О.*), бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибдур, бу тил биладур» («Бобурнома», Тошкент, 1989 йил, 6-бет). Бобурнинг «Элининг лафзи қалам била росттур» деган фикрини айрим тилшунослар Андижон шеваси адабий тилга яқин, деган тарзида талқин этадилар. (қаранг: Баҳром Бафоев. *Ўша асар, 15-бет.*) Бугун Андижон шевасининг амалдаги адабий тилимизга яқинлиги ҳам шундай деб талқин этиш имконини беради. Бироқ бизда бошқа бир мулоҳаза мавжуд. Яъни «турк» атамаси Бобур даврида ҳам умумийроқ маънода ишлатилар эди. Бобур Мирзо Андижон шеваси ҳақида фикр юритар экан, у туркийнинг айнан қайси лафзи эканини аниқлаштириш зарур эди. Шунинг учун унинг «қалам била рост»лигини айтишга тўғри келган. «Қалам» деганда эса адабий тил кўзда тутилган, албатта. Ўша давр адабий тили, маълумки, чигатой тили эди. Бобур бояги ўринда Андижонда чигатой туркийсида сўзлашиш расм эканини айтмоқчи бўлган кўринади. Зотан, Андижондан Ҳиротгача бўлган худудлардаги туркий халқларнинг аксарияти ана шу чигатой тилида сўзлашар эди.

Бобурнинг эътирофи қандай тушунилиб, қай тарзда талқин қилинмасин, бир нарса аниқ: Навоий, шубҳасиз, Андижон шевасига ўхшаш бир тилда ижод қилган. Андижонда эса ўша пайтларда ҳам уйғурлар эмас, бугунги талқин билан айтганда, ўзбеклар яшар эди. Ҳарчанд фарқланмасин, Андижон шеваси уйғур тилига эмас, ўзбек тилининг қарлуқ-чигил гу-

руҳига кирадиган бошқа туркий шеваларга яқин.

Чигатой тилининг адабий тил, яъни «қалам» тили бўлганига бир исбот шуки, лашкар тўплаб, ҳокимиятни теурийлардан тортиб олган Шайбонийхон ҳам, қипчоқ лаҳжасини қўйиб, Мовароуннаҳр адабий тили бўлган чигатойчада — Навоий ва Бобур тилида шеърлар ёзиб, девон тартиб берган.

Хуллас, бутун дунё олимлари муайян илмий тахлиллару аниқ далилларга асосланиб, Навоий тилини эски ўзбек тили ҳисобласалар-у, ўзимиз буни тан олмасак, буёғи қандоқ бўлди?!

Гарчи Навоий чигатой тилида ёзган бўлса ҳам, унинг ижоди — турк дунёсининг чўнг бир ҳодисаси. Ёзма адабиётга эга барча туркий халқлар уни энг буюк устозлари сифатида эъзозлайди. Чунки бобокалон шоиримиз XV асрдан кейинги туркий халқлар адабиётлари ривожидан беқиёс ўрин тутди. Бинобарин, унинг мероси умумтуркий бойлик сифатида қадрланиши шарт.

Жаҳон сўз санъати майдонида ҳам Навоий даражасидаги улкан истеъодлар у қадар кўп эмас. Демак, бу жиҳатдан шоир башариятнинг ноёб вакиллари билан бири ҳисобланади.

Бизнинг Навоий асарлари қайси тилда ёзилгани ва бугун айнан қайси туркий миллат бу тилнинг бевосита вояси экани хусусида, асосан шоир асарларининг ўзига таяниб билдирган мулоҳазаларимиз улуғ бобокалонимизнинг умумтуркий ва умумбашарий обрўйига заррача бўлсин пугур етказмайди.

«Ўзбек» атамаси миллатимиз номи сифатида XVI асрдан эътиборан келиб қўшилган бир қавм — Дашти Қипчоқ ўзбекларининг аталишидан олингани билан, бугун у бир бутун миллатни — дунёга машҳур бир халқни англатади. Чигатой тилида сўзлашувчи аҳолининг авлодлари эса ана шу миллатнинг асосини ташкил этади. Бинобарин, муҳтарам Ислом Каримов ёзганларидек, «Самар-

қанд ҳам, Бухоро ҳам, Хева ҳам ўзбекларники экан, бу ерларда ўзбек давлати бўлган экан, нега энди ўз тарихимизни XVII асрдан, кимдир келиб-кечиб, номини қолдириб кетган даврдан бошлашимиз керак? Унгача ҳам бу ерда ўтроқ халқ яшаган-ку! Бу ерда ана шу ўтроқ халқнинг маданияти бўлган-ку!» XV асрга келиб туркийларнинг энг илғор, маданияти ҳар тарафлама тараққий этган қавми бўлгани учун ҳам у даврларда «турк» деган атама, аввало, ана шу ўтроқ қарлуқ-чигилларни англатар эди. Алишер Навоий ўзини «турк» деганда ана шу чиғатой туркийларини кўзда тутган. Демак, бугунги тил билан ифодалашга тўғри келганда, Навоийни, албатта, ўзбек деймиз.

Президентимиз таъкидлаганларидек, «Биз халқни номи билан эмас, балки, маданияти, маънавияти орқали билемиз, тарихининг таг-томиригача назар ташлаймиз».

Бугун «Навоий ўзбек эди» дейиш эса шоирнинг ўз эътирофларига мутлақо зид эмас ва бу ҳол ул зотнинг умумтуркий оламдаги мавқеига заррача соя солмайди.

Президентимиз Ислоҳ Каримовнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» сарлавҳали мақолаларида илгари сурилган: «Бизнинг аجدодларимиз, халқимиз қадим-қадимдан ўтроқ яшаган, миллатимизнинг илиги ўтроқ маданият шароитида қотган», – деган. Асосий ғоя моҳияти шундан иборатки, яшаш учун ўта қулай табиий имкониятларга эга бўлган бу заминда одамзод Ер юзида тарқалган энг қадим замонлардан эътиборан макон тутган. У пайтларда бу кишилар қайси тилда сўзлашгани, борингки, қавм сифатида қандай аталганидан қатъи назар, бугунги ўзбеклар ҳозирги ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги дастлабки ин-

сонларнинг бевосита авлоди, вориси, танимизда ўша илк бандаларнинг қони оқади. Шунини инобатга олсак, ўзбек халқи она юртимизда пайдо бўлган энг қадим маданиятга ҳам бевосита меросхўр ҳисобланади.

Мантиқан бу заминда илк ўртоқлашган аҳоли бевосита бугунги ўзбек халқининг аждоди бўлиб чиқади. Шунинг учун халқимиз ҳақида муҳтарам Президентимиз қўллаган «туркийтилли халқ» деган атама теран маънога эга. Масалага айнан у тариқа ёндошсақкина тарихимиз ҳақида, халқимизнинг келиб чиқиши, шаклланиш жараёнлари ва босиб ўтган йўли тўғрисида ҳаққоний.

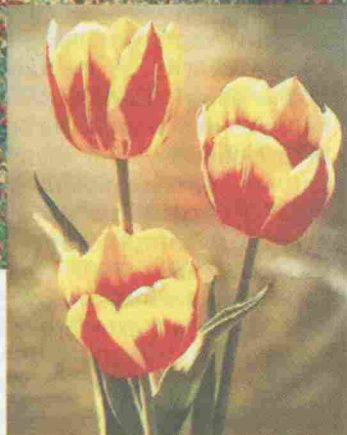
Яна шуни ҳам англаймизки, ўзбек халқининг шаклланиши ва маданий равнақида аввал қадимдан бу ерда Ватан тутган ўтроқ аҳоли асосий ўзбек бўлиб хизмат қилган. Навоий қаламининг соҳир қудрати билан сайқал топган, ҳар қандай мураккаб фалсафий фикрни ҳам аниқ, лўнда, тушунарли ва таъсирчан қилиб ифодалай оладиган мукамал бир даражага кўтарилган адабий тилни ҳам айнан ана шу халқ яратган эди.

Юртимиз уч давлатга бўлиниб кетган замонлар — XVIII—XIX асрларда, учала тахтда ҳам қипчоқ уруғлари вакиллари ўтирганлигига қарамай (Бухоро амирлиги манғитлар, Хива хонлиги қўнғиротлар, Қўқон хонлиги минглар сулолалари қўлида эди), халқ халқлигини — бир бутунлигини бой бермаган: Бухоро, Хива, Қўқон адабий мактабларида айнан Навоий асос солган адабий тил ҳукмронлик қилган. Мужрим Обид, Мунис, Огаҳий, Нодира, Увайсий, Амиррийлар Навоий, Бобур, Машраблар тилида асарлар ёзди.

Ҳозирги адабий тилимиз айнан шу тилнинг бевосита давоми сифатида шаклланиб ва ривожланиб борапти.

"Кўнглим
гулнинг
бағридек
қондир..."

Заҳириддин Муҳаммад Бобур шахсияти, унинг шоҳлик хислати, саркардалик маҳорати, шоир ва адиблиги ҳақида Марказий Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон, Оврупонинг кўплаб олимлари самимий фикрлар билдирган. Уларнинг асарларида буюк тарихий шахс тимсоли бор бўйбаста билан намоён бўлади.

Бобурнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳикоя этувчи "Бобурнома" асарини мутолаа қилган ўқувчи Бобур тимсолида машҳур шоир, тарихда буюк из қолдирган теурий подшоҳ билан бирга оддий инсон хислатларини ҳам билиб олади, уларни бир-бирига муқояса қилади ва ўзига сабоқ чиқаради. Асарда бу ғаддор ҳаёт машаққатларини бошидан кечирган, оддий одамлар сингари ҳаёт нашъасидан баҳраманд бўлишни истаган, майдан сархушлик, ҳижрондан кўзда ёш, бевафолик ва сотқинликдан нафрат туйган буюк сиймо ўз аксини топган.

Ўн икки ёшида Андижон тахтига ўтирган Бобурнинг йигирма тўрт-йигирма беш ёшгача бўлган умри тожу тахт таллашиш билан ўтди. Ўз юртида мақсадига етолмаганидан сўнг у Кобул томон йўл олади ва бу шаҳарни қароргоҳига айлантиради.

Давлат ташвишларидан чарчаган, диладаги эзгу орзу-умидлари амалга ош-

маганидан руҳан эзилган Бобур ҳар замонда ёлғиз

ўзи қолишни, гоҳида эса кўнгилтортар улфатлари билан истироҳат қилишни хуш кўрган. Айниқса, Кобул шаҳри атрофидаги Ламғон, Гулбаҳор, Борон каби хушманзара ва хушҳаво жойлар Бобурни ўзлигига қайтишга, дунё ташвишларидан холи бўлиб, ором олишга чорлаган. Бундай пайтларда Бобур толиққан асабларига дам бериш, дунё гўзаллигидан баҳраманд бўлишга интилган.

Бу ҳақда у "Бобурнома"да шундай деб ёзади: "...сўнг Борон, Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайрига бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвойини буюрдимким, санадилар, ўттуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифиди бир байте айтилиб эди:

*Сабзау гуллар била жаннат бўлур
Кобул баҳор,
Хосса бу мавсумда Борон
ёзисию Гулбаҳор.*

Ушбу сайр келганда
бу фазални тугаттим:
Менинг кўнглумки, гўлнинг
гунчасидек таҳ-батаҳ қондур,
Агар юз минг баҳор ўлса,
очилмоғи не имкондур”.

Бу сатрлар инсоннинг табиат гўзаллигига ошиқлигидан, ҳар бир гиёҳи, тоғу тошидан завқ олишидан, ғаддор давр ҳамда ҳисобсиз бидъатлар қолдирган кўнгили губорини шу бемисл гўзаллик ифори ила поклаш туйғусидан яралган. Улар — табиатнинг мафтунига, ҳисларнинг асирига айланган Бобур руҳий ҳолатлари сўз билан чизилган сувратлардир.

Захириддин Муҳаммад Бобурда давлат юмушлари, ҳарбий юришлари ижод машаққатларидан ташқари, табиат, наботот, ҳайвонот олами, тоғу адирларнинг гўзаллигидан баҳраманд бўлиш ҳиссиёти ҳам ўта кучли бўлган. “Бобурнома”-да бу хусусдаги тасвирларни мутолаа қилар эканмиз, асар муаллифининг шоҳ, улкан давлат арбоби, теуриий шаҳзода экани бутунлай ҳаёлдан кўтарилади. Биз табиат шайдоси, идроки ўткир, тафаккури кенг қамровли, мушоҳадакор шахс билан ҳамсуҳбат бўламиз. У ўзи билан бирга бизни беихтиёр табиат гўзаллиги бағрига олиб киради, завқига шерик қилади. Биз унинг ҳайратларига кўшилиб тасанно айтамыз, у билан бирга борлиқ нафосатидан янада кўпроқ ҳайратга тушамиз. Бу сатрларда шоҳона жанги жадаллар, дабдаба ва қон ҳиди йўқ. Аксинча, гулзорнинг беназир гўзаллиги, ҳайвонот оламининг ҳар қандай кишини ҳаяжонга солувчи манзараси мужассам.

Бобур Мирзо табиатни шоирона тасвирлайди. “Бобурнома” билан танишиб чиққан бугунги ўқувчи ҳам бу тасвирларнинг жозибаси, ҳаққонийлигига тан бермасдан иложи йўқ. Улар табиат гўзаллигидан баҳраманд бўлишга интилган оддий инсон кечинмаларини бор жозибаси билан кўз ўнгимизда гавдалантиради. Мазкур лавҳаларни мутолаа қилган китобхонда Дашти Шайх ва Парво-

нанинг “бир парча еридагина” ўсадиган “садбарг лола”ни ўз кўзи билан кўриш иштиёқи туғилади. Лола тасвирида Бобурнинг ҳаётга меҳри, табиат мўъжизасидан ҳайрати ва айни вақтда илмий хулосалари ҳам мавжуд. Муаллиф олдин “ранго-ранг”, “ҳар навъ” лола ҳақида гапирди. Бир қараганда, бу икки ибора синонимга ўхшайди, лекин аслида ундай эмас. Биринчи ибора лоланинг турли рангларини, иккинчиси эса унинг навларини билдирмоқда. Бунинг исботи учун Бобур эринмай лола навларини санаб чиқади ва улар “ўттиз икки-ўттиз уч навъ” деган хулосага келади. Бу хулосадан ўқувчи бир хил нав, аммо турли рангдаги лолалар сони кўпайтирилиб кўрсатилибди, деган фикрга бормаслиги учун илова қилади: “ғайри мукаррар лола”, демак, улар нав жиҳатдан ўхшаш эмас, балки бетакрордир. Бу ўттиз уч навга кирмайдиган яна бир навъ бор — “лолаи гулбўй”. Нега Бобур бу навни ажратиб таъкидламоқда? Шу боисданки, лола хушбўй ҳидга эга эмас. Бу лола эса ўзгача бўлгани сабабли уни Бобур шундай деб атаган. Садбарг лола ҳамма жойда ўсавермасдан, мўъжазгина ерда унади. Бу парчада Бобурнинг бадиий талқини, ҳаётни чуқур идрок этиши яна бир қарра намоён бўлган: “Бу доманада (Дашти Шайхда — **Х. Қ.**) ранго-рангга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санатим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлур-ким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин куйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир парча ерда — Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур”.

“Бобурнома”да табиатнинг жонли, реал, бетакрор тасвирлари кўплаб учрайди. Бу сатрлар Бобурнинг оддий инсон сифатида ҳаётдан завқланиш туйғуси, умрнинг азиз дамларини ғанимат билиб яшагани, ўткинчи дунё ташвишларидан фориғ бўлиб, гўзаллик уммонига

шўнгиғанидан далолат беради. Бобур ус-
лубига хос шоирона ибора, кўтаринки
рух, ёрқин тасвирлар муаллифнинг та-
факкур миқёси нақадар кенглигини
кўрсатади. У кузатганларини шунчалик
аниқ, ҳаётий тасвирлаганки, китобхон бе-
ихтиёр ўзини ўша муҳитда юрганидек
ҳис этади, муаллиф билан ҳамфикр ва
ҳамтақдир бўлганини ўзи ҳам сезмай
қолади.

Мисол учун поёнсиз сув омбори тас-
вирини кўрайлик. Бобур фақат кўз ўнги-

даги манзарани баён этиб қолмасдан,
балки аниқ илмий хулосалар ҳам чиқа-
ради. Табиат мўъжизаси бўлган сув ин-
шоотининг негизи, унинг иқтисодий то-
мони, сарфланиши, ҳатто қайси минтақа
ерларини суғоришга яроқлилиги ҳам
таъкидланади: “Бир икки-уч кўчдин сўнг
Оби Истодаға етдук. Фариб улуг сув на-
зарға келди. Ул юздаги даштлар худ
асло кўрунмайдур. Сув осмон билан пай-
васт кўринадур, ул юздаги тоғлар ва
пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзи-

Одинапурда (Ҳиндистон) Бобур яратган «Боғи вафо» манзараси.

даги тоғ ва пушталар муаллақ кўринур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўринадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Фазни рудининг, Қорабоғ ўлангининг, баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улгайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш”.

Мазкур тасвирда муаллифнинг оддий инсон сифатида табиат мўъжизаларидан бахраманд бўлиши, унинг мафтункор сеҳрларидан ҳайратга тушиш ҳолларини кузатиш мумкин. Бобур Оби Истода худудини жуда синчковлик билан кузатган, унинг табиий захираси, инсон ҳаёти, дехқончилик, суғориш учун сув сарфининг йўли, зарурати ва манбалари тавсифини аниқ-равшан берган. Ўша пайтдаги сув омборининг аниқ, далилий тасвири кишини ҳайратга солади. Бобур тасвири давом эттирар экан, манзаранинг энг чиройли ва назик лаҳзасини моҳир сураткаш сингари бағоят гўзал тасвирлаб берганига гувоҳ бўламиз. У кўл устида, киши кўз ўнгида ҳаракатланувчи “шафақ” — қизиллик пайдо бўлишини ёзади. Бир зумда Бобур онгида табиатнинг бу мўъжизасидан ҳайратланиш, унинг нималигини аниқлаш, ҳақиқат замирига етишга интилиш каби психологик ҳолатлар зоҳир бўлади. Ана шу ички кечинма табиатдаги ҳодиса билан чамбарчас ҳолда оддий ва ишонарли тасвирланган: “Оби Истодаға бир қуруқ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўринадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ўн минг, не йигирма минг асру кўп тоғлон қоз, қалин тоғлон қоз учуб қанот ургонда қизил парлари гоҳ кўрунуб, гоҳ кўрунмас экандур”.

“Бобурнома”да табиатнинг шунга ўхшаш воқеа-ҳодисаларининг тасвири кенг ўрин олган. Уларнинг барчасида муаллифнинг ҳаётни бадиий йўсинда

зухур эттиришининг шоҳиди бўламиз. Фикримизнинг исботи учун Бобурнинг ўзи гувоҳ бўлиб, уни ҳайратга солган куйидаги воқеани олайлик. Бунда турли тасодифларга бой ҳаёт ва табиатга ошуфта қизиқувчанлик билан қараш, уни ўрганиш, ҳар қандай жумбоқнинг тагига етиш мақсади мавжуд. Энг муҳими, Бобур томонидан бу воқеанинг қисқа ва жозибали тарзда ифода қилингани алоҳида мазмун касб этади: “Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқиниға етганда, бир улуг йилонким, йўғонлиги билакча ва узунлиги бир кулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуг йилоннинг ичидан бир ингичкарак йилон чиқти, голибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу ингичка йилон бу улуг йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу ингичка йилоннинг ичидан бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмайдур эди”.

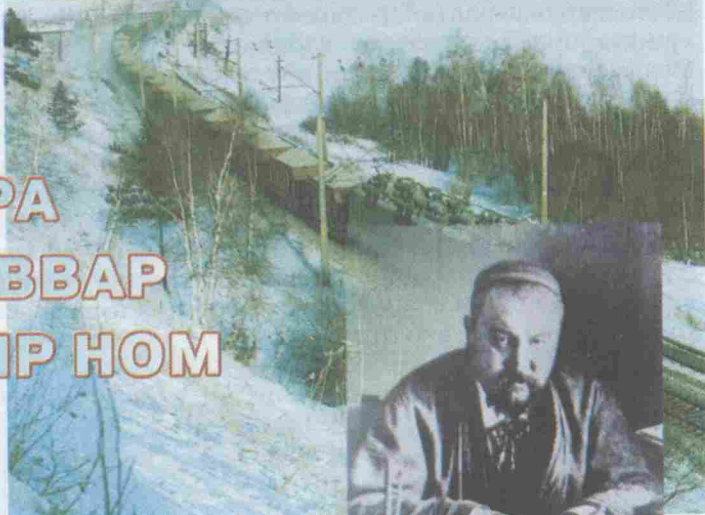
Бобурнинг бу тасвирида табиатнинг асл моҳияти — яшаш учун кураш жараёни ифодаланган. Олдин ингичкароқ илон катта сичқонни қувиб ютиб юборган ва сичқонни мўлжал қилган катта илон ундан қуруқ қолганини кўрганидан сўнг, жаҳл билан кичик илонни ютиб юборган. Ҳам кичик илон, ҳам сичқоннинг бутун қолиши, Бобур таъкидлаганидек, табиатнинг ҳайратланарли даражадаги нодир ҳодисасидир. Бобур бу жараён тасвири орқали ҳаётнинг моҳиятини таҳлил этган.

Хулласи калом, «Бобурнома» муҳим тарихий-автобиографик асар бўлибгина қолмасдан, балки инсон бошидан кечирган воқеа-ҳодисаларнинг кўнгили ва руҳиятда акс этган гўзал сувратлари тўплами ҳамдир. Сўз ила чизилган бу салтанатга ташриф буюрган ҳар бир китобхон ундан олам-олам завку ҳаяжон олиши тайин. Сўз бағрига сингдирилган ҳақиқат ва ҳайрат ифодалари неча юз йиллардан буён аҳли маънани ўзига ошуфта этиб келаётганининг сабаби ҳам шу бўлса, ажаб эмас.

ТАКДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Сирожиддин АҲМАД

ТАРИХ ИЧРА МУНАВВАР БИР НОМ

Киши инсон деган улуг номга сазовор бўлмоқ учун аввало ҳақ ва ҳақиқатни танимоғи лозим. Зеро, одамзотнинг ақл, руҳ, иймон билан зийнатланишидан кўзланган бош мақсад ҳам шу. Инсонлик моҳиятини, шаъни ва гурурини англаган киши, тайинки, зиммасига қандай вазифа юкланганини астойдил ҳис қилади ва умр бўйи уни шараф билан адо этишга интилади. Мунаввар қори Абдурашидхонов халқимизнинг ана шундай фидойи зотларидан эди.

У ўз ҳаётини, бир сўз билан айтганда, халқимиз маънавиятини юксалтиришга бағишлаган. Зотан, маърифат ва маънавият унинг қон-қонига сингиб кетган эди. У Туркия, Қирим, Озарбойжон, Татаристон, Ҳиндистонда чоп этилган илғор адабиёт намуналарини ўқиб, Исмоилбей Фаспирали, Ризоуддин Фахриддинов, Мусо Жоруллоҳ Бегиев, Садри Мақсудий, Фотиҳ Каримий, Абдурашид қози Иброҳимов, Обиджон Маҳмудов, Закий Валидий, Сидқи Рухуллоҳ сингари аҳли фузало билан мулоқотлар қилиб, баҳс-мунозаралар юритиб, тафаккурини бойитади. Айни пайтда мазкур шахслар ҳам Мунаввар қоридан кўп нарсалар ўрганганини айтиб ўтиш ўринлидир. Шунингдек, унинг ижтимоий қарашлари Ликошин, Остроумов, Илькин, Нарискин, Киясбеков, Кирснер каби чоризм малайлари билан говий ва сиёсий олишувлар-

да чархланади. Айниқса, 1892-1898 йилларда

рўй берган вабо исёни ҳамда Дукчи эшон кўзғолони Мунаввар қори тақдирида ўчмас из қолдиради. Бундан ташқари, Миср, Туркия, Эрон, Ҳиндистонда вужудга келган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, Исмоил Афғоний, Муҳаммад Абдух, Фарид Ваҳдий асарлари ҳам унинг дунёқарашига сезиларли таъсир қилади.

Мунаввар қорининг ижтимоий-сиёсий қарашлари фақат мустамлакачилар билан олишув жараёнида эмас, балки унинг интилишларини тўғри англамаган ва етарлича баҳолай олмаган Абдурауф қори, Садриддин аълам каби уламолар билан тортишувлар асносида ҳам ўсади. У халқни маърифат билан қуроолантирмай туриб, сиёсий курашга отлантириб бўлмаслигини яхши билган. Шу боис фаолиятининг дастлабки даврида таълим-тарбия, илм-фан ва маданиятга катта аҳамият беради, матбуот воситасида халқни тараққиётга чорлайди.

1905-1907 йилларда Туркистон бўйлаб «Дукчи эшон ҳаёт, яқин кунларда Хитой

Сирожиддин АҲМАД. Тадқиқотчи, «Гулистон» журналининг бўлим муҳаррири.

орқали бостириб келади» деган овозалар ёйилган, «рус империяси тез орада чилпарчин бўлади, Олмония бунинг тадоригини кўриб кўйган» каби мишмишлар авж олаётган эди. Чоризм полициясининг Туркистондаги махфий бўлими — «Охранка» маълумотларига қараганда, бу даврда ўзбек, қозоқ, қирғиз ва яҳудийлар орасида «Иттиҳод», «Ботиргап», «Байкабак» номли сиёсий гуруҳлар фаол иш юритган. Тошкентда эса Мунаввар қори Абдурашидхон, Убайдулла Хўжаев, Тошпўлат Норбўтабеков, Абдулло Авлоний «Турон» жамиятини тузади. Чор «Охранка»си Мунаввар қори ва унинг сафдошларини таъқиб этишга киришади. Айниқса, Мунаввар қори Исмоилбей Фаспирали билан учрашиб, унинг қарашлари таъсирида янги мактаб очганидан сўнг қаттиқ кузатувга олинади. Унинг мактаб ва бошқа жойларда юритган тарғиботчилик ишларига чор малайлари тиш-тирноғи билан қаршилиқ кўрсатар эди. Хусусан, «Туркистон вилоятининг газетаси» муҳаррири Николай Остроумов бўлмағур мақолалар ёзиб, халқимиз орасида маънавий кўпуровчиликни авж олдиради. У Мунаввар қорининг саъй-ҳаракатларини шу тариқа йўққа чиқармоқчи бўлган. Мунаввар қори ҳам қасдма-қасдига фаолиятига янада зўр беради, Остроумовнинг фитналарию «Охранка»нинг тажовузидан ҳайиқмай, мактаб ислоҳотига дадил киришади. У мадрасалардаги дарслар ўзбекчада бўлишини талаб қилади; чор амалдорларини янги усул мактабларида ўтказиладиган имтиҳонларга таклиф қилиб, уларнинг ноўрин ҳужумларини бар-тараф этиш чорасини излайди.

Мунаввар қори мактабларда ўқитиш усулларини борган сари такомиллаштиради. У жадид мактабларида рус тилини рус ўқитувчилари эмас, балки ўзбек ўқитувчилари ўқитишини ҳам йўлга қўймоқчи бўлади. Чунки ажнабий ўқитувчининг кийинишидан тортиб муомаласигача миллий мактаб ўқитувчиларига ёт, бегона деб ҳисоблар эди. Лекин унинг бундай қарашларига Илминский каби босқинчи кучлар вакиллари қарши эди. Зотан, бундай ҳолатда маҳаллий халқ бола-

ларини
насаронийликка
даъват этиб
бўлмаст
руслаштириш
сиёсати ҳам
амалга ошмас
эди. Хуллас,
таълим шакли
ниҳоятда нозик
сиёсий масала
эканини

чор амалдорлари ҳам, Мунаввар қори бошлиқ жадидлар ҳам яхши билган.

Миллий жадидчилигимиз раҳбари рус тилидаги тайёр дарсликлардан андоза кўчириш билан шуғулланмайди. Ўзи миллий талаб ва эҳтиёж асосида «Адиби аввал», «Адиби соний», «Тажвид», «Ҳавойи-жи диния», «Ер юзи», «Усули ҳисоб», «Тарихи анбиё», «Тарихи ислом» каби қўлланмалар ёзди, таълим дастурларини тузади. У миллий руҳдаги ўқитиш услубини шу тариқа замон талабларига мослайди.

Мунаввар қори атрофига миллат фидойиларини тўплаб, маърифатчилик ҳаракатини кучайтириш мақсадида «Туркистон кутубхонаси», «Умид», «Нашри маориф» номли ширкатлар тузади, «Матбааи Илҳомия» нашриётини ташкил этишда бошқош бўлади. Ҳамза, Низомиддин Ҳусайнов, Абдуҳолиқ қори, Абдулла Авлоний каби жадид зиёлиларининг асарлари «Туркистон кутубхонаси» ширкати ёрдамида нашр этилган.

Эл кўзини очишда матбуотни буюк омил деб билган Мунаввар қори унинг воқеасида миллатни уйғотиш билан кифояланмай, халқни жипслаштиришга, унинг миллий эътиқодини юксалтиришга ҳам ҳаракат қилади. «Хуршид» газетаси ана шу интилишлар натижаси ўлароқ дунёга келади. Бу газета ижтимоий руҳи ва йўналиши билан чор ҳукумати маъмуриятини анчагина талвасага солади. Шу боис тезда ёпиб қўйилади. Кейинчалик «Тараққий»,

“Шухрат” каби газеталар пайдо бўла бошлагач, “Охранка”нинг Мунаввар қори ёзган ҳар бир китоб, ваъз, мақолани таҳлил этиб боришдан ўзга чораси қолмайди.

Николай Остроумов 1908 йилнинг февраль ойида Туркистон генерал-губернаторига махфий хат йўллаб, “Шухрат” газетасига чаласавод мулла Абдулла Авлоний муҳаррирлик қилади. Унда собик “Хуршид” газетасининг ношири чаласавод олим Мунаввархон Абдурашидхонов ходим бўлиб ишлайди. Уларга рус, ҳатто француз тилини биладиган номаълум татар ёрдам беради”, дея чақимчилик қилади. Қарангки, у “чаласавод” деб, Мунаввар қорини ерга урмоқчи бўлса-да, унинг олимлигини тан олган. У яна “Мунаввархон ўз услубида туркча, татарча ифода ва сўзларни қўллайди, хусусан, туркча “афанди” иборасини ишлатади... “Шухрат” газетасини ёпиш керак”, дея маслаҳат ҳам беради.

Ўша вақтда Туркистон ўлкасининг муваққат бошлиғи бўлган Гродеков хатнинг хошиясига “Сирдарё вилоят ҳарбий губернаторидан Мунаввар қори ҳақида батафсил маълумот бериш сўралсин”, деб ёзиб қўяди. “Охранка” шу йўсин ҳужжат тўплаш тадбирини бошлаб юборади.

Остроумов ўзбек муҳаррирларининг фаолиятини камситиб, уларнинг раҳнамосини «номаълум татар киши» деса, “Охранка” “бу одам — Аҳмадjon Бектимиров” деб маълумотга аниқлик киритади. Кейинчалик Шўро ҳукуматига астойдил хизмат қилган, лекин барибир қатағонга учраган Қосим Солиҳов — Зиё Саид бу жадид намояндаси асли татар Рашид қози Иброҳимов бўлганини айтган. Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, Абдурашид қози Иброҳимов татар эмас, балки бухоролик ўзбек Умар афанди ва бошқирд қизи Афифа хонимнинг ўғлидир. У кейинчалик Японияда исломни тарғиб қилиб, “Чин Чубин” газетасини нашр этган, хизматларини бутун ислом олами тан олган ватандошимиздир. Мунаввар қори бевосита у зот билан хат ёзишиб турган ва ўз газетасида унинг Японияда исломни тарқатиш борасида қилаётган ишлари ҳақида хабар ҳам берган.

Охранканинг баъзи ҳужжатларида, Зиё Саиднинг “Ўзбек вақтли матбуот тарихига материаллар” китобида, Абдулла Авлонийнинг таржимаи ҳолида ва шунингдек, “Шухрат” газетасининг ўзида ҳам муҳаррир сифатида Абдулла Авлоний тилга олинган. Аммо “Охранка” бу газетага асосан Мунаввар қори ноширлик қилганини уқтиради. Бинобарин, газетанинг ғоявий йўналишида Мунаввар қорининг ўрни ва таъсири етакчи ўрин тутган десак, хато бўлмайди.

“Хуршид”, “Шухрат”, “Осиё” ва бошқа газеталар ёпилса-да, Мунаввар қори матбуот соҳасидаги фаолиятини асло сусайтирмайди. У маслақдоши Убайдулла Хўжаев билан бирга “Садои Туркистон” газетасини ташкил этади. Убайдулла Хўжаев рус тилида беназир бўлса-да, ўзбекчаси бир оз суст эди. Шу боис асосий иш Мунаввар қорининг зиммасига тушган. Бу газета халқимизнинг ижтимоий-сиёсий, адабий-бадиий дунёқарашини юксалтиришга, эстетик дидини ўстиришга, замонавий ўзбек адабий тили ва матбуот нутқининг шаклланишига катта ҳисса қўшган, халқимизни янги давр, янги адабиёт эстетикаси билан ошно этган. Мунаввар қорининг фидоийлиги натижаси ўлароқ унинг саҳифаларида Чўлпон ва Ҳамзанинг истеъдоди ярақлаб кўринган, Абдурауф Музаффарзода, Холид Саид, Иброҳим Даврон, Камий каби шоир ва адиблар у билан ҳамкорлик қилиб, билим ва тажрибасини оширган.

Мунаввар қори газетада ишлаш билангина чекланмайди. У 1915 йил март ойидан бошлаб Тошкентда нашр этила бошлаган “Ал-Ислоҳ” журналига асос солади, айрим сабабларга кўра журналнинг расмий ҳужжатларини фақат Абдураҳмон Сайёх Содиқов номига расмийлаштиради. Бир қарашда фақат шаръий саволларга жавоб беришга мўлжаллангандек туюладиган бу диний журнал ҳадис ва оятлар воситасида истиқлол ғояларини тарғиб этган. Охранканинг Мамедов, Мустафин, Киясбеков, Илькин каби таржимонлари, Остроумов сингари маслаҳатчилари журналнинг ҳар бир мақоласини синчиклаб

ўқиб, бошлиғи Волковга таъкиднома ва баённомалар ёзиб турган. “Охранка” тегишли жумла, ҳадису оятлар остига қизил қалам билан чизик тортган, “Ҳой, сарт, нима қиялсан?!” деб айюҳаннос солган. Масалан, журналнинг 1915 йил 4-сонида босилган “Банклар хусусидаги саволга жавоб” номли мақола сабаб ана шундай тўполон кўтарилган. Себзор даҳасининг қозиси, шоир Фафур Фуломнинг устози Мулла Саид Аҳрорхон махзум Абдуллаевнинг мазкур мақоласи Туркистон генерал-губернаторлиги, “Охранка” ходимлари ва айниқса “Россия-Осиё банки” хўжайинларининг ўтакасини ёрган. Чунки мақолада банкка қўйилган омонатдан тушадиган даромад судхўрлик сифатида баҳоланиб, у ҳаром бўлгани каби, фоизи ҳам ҳаромдир, деган хулоса чиқарилган эди. Буни ўқиган мусулмон бойлар банкдан пулларини қайтариб олгани туфайли “Россия-Осиё банк” синишига оз қолган, ҳукумат ҳам мўмай даромаддан айрилган.

Чор маъмурияти журнални дарҳол тўхтатмоқчи бўлган, аммо Мунаввар қори Абдурашидхоннинг усталик билан ёзган жавобидан сўнг журнал жазодан омон қолган. Мазкур жавоб журналда цензура номидан босилган. Аммо Мунаввар қори ва Абдураҳмон Сайёхнинг “фаросатинг етса, уқиб ол” қабалидаги кесатигини на “Охранка”, на унинг таржимонлари тушунган.

“Охранка” Мунаввар қори Абдурашидхоннинг маҳкамага чақириб, тушунтириш хати ёздириб олган. Гарчи у журналнинг мундарижасини белгилашда ва нашр этишда иштирок этмаганини айтса-да, Волков деган зўравон тушунтириш хати ёзишга мажбур қилган.

Ўзбек зиёлиларини ёппасига таъқиб этиш ва жазолаш эвазига мансабу унвони ошган полковник Волков бошлиқларига Мунаввар қорини сиёсий жиҳатдан шубҳали шахс сифатида Туркистон ўлкасидан сургун қилиш таклифини айтади. Аммо Туркистон генерал-губернатори Мунаввар қорининг халқаро обрўсидан, маҳаллий бойлар орасидаги нуфузидан ҳайиқиб, бу таклифни маъқулламайди.

Волковнинг Мунаввар қорига оч бўри-

дай ташланиши сири шундаки, буюк маърифатпарвар юртдошимиз ўзбек зиёли ва бойларининг бошини қовуштириб, миллатимиз, динимиз шаънига қаратилган хўрлашларни кескин қоралар, ҳатто ҳукуматдан бундай ёвуз ишларни амалга оширувчиларни қонуний жазога тортишни талаб ҳам қилар эди. Масалан, 1914 йил март ойида “Туркестанский курьер” газетасида Куръони каримни таҳқирловчи бир шеър босилади. Мунаввар қори ҳуқуқшунос дўстлари билан келишиб, газета муҳаррири бўлмиш Кирснер деган кимсани судга беради. Бироқ, Тошкент округ суди прокурор талабномаси билан танишиб чиқиб, уни оқибатсиз қолдиради. Шундан сўнг Мунаввар қори чор маъмурияти 1865 йилдаги Тошкент шартномасига кўра зиммасига олган ваъдасини бажармаётганини халқ ўртасида ошкор айтиб, уни обрўсизлантиради. Аниқроғи, у мустамлакачиларнинг маккорлигини фош этади. Бу ҳол, табиийки, Волковга хуш келмас эди. Шу боис у Мунаввар қорини сургун қилиб, танобини тортиб қўйиш пайига тушади. “Ал-Ислоҳ”да босилган мақола унга яхши баҳона бўлган эди. Аммо Волков ишни янада чигаллаштириш учун “Охранка”нинг махсус топшириқлар бўйича ходими Михаил Наришкинни ишга солади. У оқ подшонинг 1881 йил 14 августда қабул қилинган “Давлат тартиби ва тинчлигини сақлаш чоралари тўғрисида” деб номланган низомига мувофиқ Мунаввар қори Абдурашидхоннинг сўроқ қилади. Туркистон забт этилганига ярим асрдан ошган бўлса-да, ўлкада ҳали ҳам ҳарбий ҳолат бекор қилинмаган эди. Наришкин ҳарчанд уринмасин, саволларига кўнгилдагидек жавоб ололмайди. Мунаввар қори “Ал-Ислоҳ”да баён қилинган фикрларга қўшилмаслигини айтар экан, Куръони каримда “судхўрлик қилманглар” деган оят бор, деб зимдан барибир мақолада айтилган фикрни маъқуллайди. Волков ҳам, Наришкин ҳам жавобдан қониқмагач, Мунаввар қоридан қуйидаги-ча тилхат ёздириб олишади: “1916 йил 23 апрель. Туркистон туман махфий бўлимида ул баланд даражалик Туркистон генерал-губернаторининг амрига мувофиқ мен-

га маълум қилинди: “Ал-Ислоҳ” журналини нашр этишда иштирок этиб, унинг саҳифаларида Россия империясининг манфаатларига зид, хусусан, “Банклар хусусидаги саволга жавоб”га ўхшаш мақолаларни жойлаштирсам, мен Туркистон ўлкасидан сургун қилинадурман. Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли”.

Туркистон жадидларининг отаси деб тан олинган Мунаввар қорининг Октябрь тўнтаришидан олдинги ҳаёти ана шундай курашлар ичида кечади. У маърифат ва миллий истиқлол ҳаракатини шўролар даврида ҳам давом эттиради. 1917 йил баҳорида Мунаввар қори “Шўро ислом” жамиятини тузади ва турли вилоятларда унинг бўлимларини очади. У элнинг обрўли, билимдон ва мулкдор кишиларини бу ишга жалб этади. Хусусан, андижонлик машҳур бой Миркомил Мирмўминбоевни ҳам бу ҳаракатга тортади.

Мунаввар қори Абдурашидхонов 1917 йил декабрида Қўқон шаҳрида Туркистон мухториятини ташкил этишда, “Турк адам марказият” (“федералист”) фирқасининг дастурини тузишда қатнашади. 1920 йилда туркий халқлар ифтихори, буюк олим Закий Валидий билан бирга “Жадид фирқаси” йўриқномасини ёзишга бош қўшади.

Қўқонда Мухторият қонга ботирилиб, Бухорода қонуний ҳукумат ағдариб ташлангач ҳамда катта умидлар билан кутилган Боқудаги Шарқ халқлари қурултойи аслида большевиклар найранги экани фош бўлгач, Мунаввар қори яширин фаолиятга ўтади. Бу даврда у “Миллий иттиҳод” партияси билан ҳамкорлик қила бошлайди: Қўқон, Андижон, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ватанпарварларини жипслаштиришга уринади. Аммо собиқ “Охранка”нинг таъқиб услубларини тўлиқ эгаллаб олган шўролар ҳокимияти ватанпарварларга эрк бермагани боис кураш энди мактабларга, театр саҳналарига кўчади. Мунаввар қори тарафдорлари Тошкент шаҳрида “Изчилар”, “Турон кучи”, “Турк кучи”, “Темур”, “Ботий”, “Лочин” каби ярим ҳарбийлаштирилган гуруҳлар ташкил этган эди. 1920 йилда Октябрь байрами тантанаси-

да иштирок этган бу гуруҳларнинг ҳарбий машқлари шўроларнинг капалагини учириб юборади. 15-16 ёшда бўлган болалар икки-уч йилдан сўнг ҳарбий билимни тўлиқ эгаллаган қудратли кучга айланиши аниқ эди. Шунинг учун гуруҳлар фаолияти яшин тезлигида тўхтатилади, раҳбарлари эса турли баҳоналар билан ишдан четлатилади.

Мунаввар қори ва унинг сафдошлари юритаётган миллатчилик ҳаракати ҳақидаги маълумотлар Масковга етиб боради. Сталиннинг сафдошлари Оржоникидзе ва Элиава 1923 йилда Тошкентга етиб келади. Оржоникидзе келиб қолган Мунаввар қорини суҳбатга чорлайди. Лекин бу суҳбатдан бирор натижа чиқмайди. Қибрайдаги собиқ Куринов боғида Мунаввар қори, Обиджон Маҳмудов, Саидносир Миржалилов, Абдулла Раҳимбоев, Назир Тўрақулов, Салимхон Тиллахоновлар — бир тараф, Оржоникидзе ва Элиава — иккинчи тараф бўлиб ўтказган суҳбат ҳам натижасиз тугайди.

Оржоникидзе Туркистон ҳудудларини парчалаш, Бухоро, Хева ҳукуматларини ағдаришдек катта сиёсий ўйинга махфий тайёргарлик кетаётган бир пайтда Мунаввар қори ва унинг сафдошларига тегиб бўлмаслигини яхши тушунар эди. Шу боис у ватанпарварларни назорат этиб боришни ППУнинг Туркистондаги бўлимига топшириб кетади. Ниҳоят, 1929 йилнинг охирида ўша ватанпарварларнинг барчаси бирин-кетин ҳибсга олинади. Мунаввар қорининг ўзи 1929 йил ноябрь ойида қамоққа олиниб, 1931 йил 23 апрелда Москвада яширинча отиб ташланади. Шўро ҳукумати унинг жасаидан ҳам ваҳимага тушади. Шу боис марҳумнинг жасади куйдирилиб, кули Ваганкино қабристонига пинҳона кўмиб юборилади.

Буюк инсон, Ватан ва халқ фидоийиси Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг умри тарих саҳифаларига муҳрланган. На чор ҳукумати, на шўро мафқураси Мунаввар қоридай улуғ инсон номини халқ хотирасидан ўчирилмади. Миллат ўз тарихини унутмагани каби, буюк фарзанди Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг номини ҳам абадий қалбида сақлайди.

Сўз ила ёришган салтанат

Айрим тарихчиларнинг эътироф этишича, «Темур тузуклари»-ни Соҳибқироннинг шахсан ўзи ёзганига шубҳа йўқ. Аммо илмий жамоатчилик орасида «Темур тузуклари»ни котиблари қоралаган, дегувчилар ҳам бор. Яна бир гуруҳ олимлар эса бир оз манманликка берилиб, турк тилида бунақа асар мутлақо бўлган эмас, уни кейинчалик, XVII асрда форс-тожик тилида бошқа солномачилар қаламга олган, деб фол очади. Шак-шубҳасизки, бунисига асло чидаб ҳам, қўшилиб ҳам бўлмайди. Ўзингиз ўйланг, бордию бу асар Соҳибқирон замонидан 200 йилдан зиёдроқ вақт ўтганидан кейин ёзилган бўлса эди, унда қайд этилган кўп тарихий воқеалар ривожи, шаҳар ва қишлоқларнинг жўғрофий ўрни, бир неча юзлаб шахсларнинг исми шарифи, давлатчиликка, ҳуқуқ ва ҳарб соҳасига оид атамалар, қонун-қоидалар бу қадар аниқ, батафсил ва қатъий изчилликда баён этилмас эди. Шу каби юзлаб далиллар инobatга олинса, тайинки, биринчи гуруҳга мансуб тарихчиларнинг фикри ҳар жиҳатдан асосли экани ўз-ўзидан аён бўлади. Қолаверса, Соҳибқирон бобомизнинг ўзи, гўё муаллифлик борасида туғиладиган шубҳаларни олдиндан билгандек, «Тузуклар» ҳақида бундай деб ёзган: «...Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлодим салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай. Шунинг учун салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастуриламал) ёзиб қолдирдим».

Миллий меросимизнинг ўрта асрларга оид беназир ва бебаҳо тарихий намунаси — «Темур тузуклари»ни Амир Темур бобомизнинг ўзи қоғозга туширганми ёки мунший-котибларидан биронтасими? Умуман, Соҳибқироннинг қоғоз қоралаб ўтиришга вақти бўлганми? Бу тахлит саволлар журналхонларимиз ўртасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлиши табиий. Олий тоифали тарих ўқитувчиси Иброҳим Ғойибназаров шунга ўхшаш жумбоқлар кўланкасига бир қатим нур қадар ойдинлик берар, деган умидда олис Қўшработдан қалингина мактуб йўллабди. Уни чоп этиб, ўқувчиларимиз эътиборига ҳавола этишни лозим топдик.

Иброҳим ҒОЙИБНАЗАРОВ. Қўшработ тумани халқ таълими бўлимнинг ходими.

Темур туғулари

تمور توزوك لاری

Асарни синчиклаб ўқисангиз, унда ушбу фикрларни тўлдирувчи яна кўплаб жумлаларни пайқаб оласиз. Чунончи, «дилимнинг машриқидан кўтарилган биринчи тузук шундан иборат бўлдики, ислом динини ёйиб... шариатни қувватладим», «... сўнг салтанатим корхонасининг тузукини тузишга киришдим», «салтанатни бошқаришда учраган ҳар қандай воқеа ва ишни тўра ва тузук асосида бажардим» каби жумлалар шулар сирасидандир.

Боз устига, бу асарни Амир Темурнинг ўзи ёзганини Шарқнинг кўплаб машҳур тарихчилари тасдиқлаган. Овруполик шарқшунослар — М. Иванин, М. Шармуа, Ҳ. Вамбери ва бошқалар ҳам «Тузуклар» Амир Темурнинг ўзи ёзган муҳим тарихий манба, давлатчилик низоми эканини қайд этган.

Лекин, таъкидлаш жоизки, «Тузуклар»да иккинчи гуруҳга мансуб олимларнинг тахминида ҳам жон борлигини кўрсатувчи маълумотлар мавжуд: «Бу мактуб мазмунини менинг воқеаларим тўпланган тарих дафтарига ёзиб қўйишларини буюрдим», «Ва яна мажлис (нависон) тайинлашни буюрдимки, девон мажлисида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган ва ҳал қилинган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини (дафтарларга) ёзиб олиб, сақлашлари лозим. Менга арз қилинган гаплар, чиқарган ҳукмларим — мажлисларда кўрилган мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб, жузъий ишларгача — барчасини қаламга олиб, (бошимдан кечирган) воқеаларим дафтарига киргизсинлар».

Амир Темур ҳақида ёзилган китобларнинг энг мукаммали ҳисобланган Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида саййид, олим ва фузалолар, бахшию қиссахонлар Соҳибқироннинг доимий ҳамроҳи бўлгани, улар ҳазрат фаолиятига тааллуқли ҳар бир воқеа-ҳодисани, миллат ва давлат тақдирига оид гап-сўзларни бўяб-бежамай, ҳеч тушириб қолдирмай тўла-тўқис ёзиб боргани, яна қолаверса, фармонбардорнинг ишорати билан, «унинг ёзиб олиш ҳақидаги амрига амал қилган ҳолда, воқеага иборадан либос кийгизиб, назму насрда таъриф ипи»га тизгани ва кейин у олий мажлисда Соҳибқиронга бир неча марта ўқиб берилгани таъкидланган. Дарҳақиқат, «Тузуклар»даги «дилимнинг машриқи», «ёмон қилмишлари дафтари устига авф қаламини тортдим», «саййидлар, уламо, шайхлар, фозиллар... мажлисимни безаб туришди», «дунёнинг хиёнатчи хотин сингари хуштори кўпдир», «боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун», «хижолат терига фарқ бўлдилар», «адолат эшиги», «синов тарозусида тортиб кўриб», «сабр узангиси» каби теша тегмаган иборалар Соҳибқирон гувоҳ бўлган воқеаларга ажойиб «либос» кийгизилганидан далолат беради.

Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихи» (тўлиқ номи «Темур тарихида тақдир ажойиботлари») асарида қуйидаги маълумотлар баён этилади: «Унинг девони муншыйси котибус-сир Мавлоно Шамсуддин бўлиб, замонасининг қозиси, даврининг фозили эди. У форсий ва арабийда ҳазратнинг кўнглидагидек хома юритар эди. Унинг қалами тиғи сўз иқлимлари фатҳида Амир Темур найзасидан ҳам ўткир эди».

Биз шу каби далилларга асосланиб, Соҳибқироннинг аксарият умрини сафар ва жанги жадалларда кечиргани, хусусан, 1370 йилдан то 1404 йилга қадар атроф-жавонибга қарийб 30 марта қўшин тортганини эътиборга олиб, «Тузуқлар»ни жаҳонгирнинг хос котиблари ёзган, деган хулосага келдик. Бу — шахсий фикр, албатта! Бу тахминимизга яна мутахассислар ойдинлик киритар, деган умиддамиз. Муҳими бу эмас. Муҳими — «Тузуқлар»нинг бош ижодкори Амир Темур бобомиз экани!

II

Энди Амир Темурнинг ёзув-чизув билан шуғулланишга фурсати бўлганми, йўқми деган масала хусусида фикрлашайлик. «Темур тузуқлари» бу масалага ҳам ойдинлик киритади. Хусусан, унда шундай сатрлар учрайди: «Амир Ҳусайнга ушбу мазмунда туркий байт ёзиб юбордим:

*Ёрга еткур, сабо, ким макр
қилмишдир манга,
Қилди эрса кимга макрин,
қайтадир бир кун анга».*

Бу ўринда байт кимга тегишли эканию унинг мазмуни ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз, балки мисра Темур тилидан айтилиб ёзилганига эътиборни қаратмоқчимиз. Бундан ташқари, «Тузуқлар»да Амир Темур бирор муаммони ҳал этишда иккиланиб қолган дамларда пири Абу Бакр Тоёбодийдан кенгаш сўрагани, Қуръони каримни ўқиб, унинг ҳукми ила амал қилгани хусусида далиллар оз эмас. Шунингдек, Соҳибқироннинг мўғул хони Туғлуқ Темурхон билан учрашуви ва суҳбати тафсилотлари ҳам диққатга сазовордир. Туғлуқ Темурхон ҳукумат жиловини ўғли Илёсхонга топшириб, Амир Темурни сипоҳсолор (бош қўмондон) этиб тайинлайди. Бунга Соҳибқироннинг кўп рўйхушлик билдирмаганини кўриб, ул зотга ўзининг бобоси, мўғул ҳукмдорларидан Қобулхон ва Амир Темурнинг бобоси, барлос қабиласининг биринчи бошлиғи Қочувли Баҳодирларнинг пўлат тахтага имзолаган аҳдномасини кўрсатади. «... Аҳдномада, — деб ёзади Амир Темур, — хонлик Қобулхон авлодининг қўлида, сипоҳсолорлик эса Қочувли Баҳодирхон болаларида бўлсин, улар бир-бири билан ёвлашмасин» деган сўзлар битилган экан. Буни ўқиб кўргач, улуғлар аҳдига вафолик қилиш юзасидан сипоҳсолорликни қабул қилдим». Равшанки, бу даврда буюк бобомиз ҳали амирлик тахтига ўтирмаган, ўз салтанатини тузмаган, ёнида мирзо-котиблар олиб юрмаган эди. Бундан эса аҳдномани Соҳибқироннинг ўзи ўқигани англашिलाди.

«Тузуқлар»да Амир Темур халқнинг арзу шикоятларига, илтимосларига мудом зўр эътибор бергани, уларни ҳукмдорлар зулмидан

ҳимоя қилгани ёзилган. Амир Темур Ироқ аҳолисининг музаффарийлар зулмидан шикоят қилиб ёзган аризасини ўқиб Ироққа юришга шайланади. Сирасини айтганда, Соҳибқирон тилидан ёзилган мазкур асарда ул зотнинг эл-улусга, рақибларига бир талай ёрликлар битгани баён қилинади. Жаҳонгирнинг не-не мамлакатларнинг подшоҳлари, қироллари ва императорларига мактублар йўллагани ҳам тарихдан яхши маълум. Чунончи, «Тузуқлар»да Боязид Йилдиримга ёзилган хат тилга олинади.

Амир Темур доимо олиму уламолар даврасида бўлган. Уларнинг суҳбатини тинглаган. «Мен азалдан илм талабидаман», дейди ул зот. «Темурнинг ўзи тиниқ ва очиқ турк шеvasида ёзар эди», деб таъкидлайди можор тадқиқотчиси Ҳерман Вамбери «Бухоро ёхуд Моваруннаҳр тарихи» китобида. Л. Н. Логофетнинг «Бухоро тоғлари ва текисликларида» китобида Амир Темур йигирма ёшгача Шаҳрисабзда униб-ўсгани ва мадрасада мукаммал таълим олгани айтилади («Сомон йўли» китоби). Амриддин Бердимуродовнинг «Жаҳонгир» мақоласида Темурнинг отаси Тарағай (Тўрғай) Баҳодир ўғлига отда юришни, ов қилишни, хат-саводни, дини исломнинг тартиб-қоидаларини ўргатгани ҳақида сўз юритилади. «Ибн Халдуннинг таъкидлашича, — деб ёзади муаллиф — жаҳонгир турк, араб, форс халқлари тарихини ўрганган, диний, дунёвий ва фалсафий билимларнинг энг мукамал жиҳатларини ҳам яхши ўзлаштирган» (Ўша манба). Москвада 1934 йилда турк тилидан таржима қилиб чоп этилган «Темурнинг таржимаи ҳоли» китобида ёзилишича, ул зот етти ёшида хат-савод чиқарган экан.

Кўриниб турибдики, Соҳибқирон ўсмирлик чоғидаёқ Куръони каримни ёд олган, дунёвий билимларни кунту сабот билан ўрганган. Пайғамбарлар, шоҳлар тарихини қайта-қайта эшитиш ва ўқишдан эринмаган Амир Темур уламолар ва фузалоларни беҳад қадрлаган. Амир Темурнинг отаси замонасининг илғор фикрли кишиларидан ҳисобланган, Шаҳрисабз вилоятининг ҳукмдорларидан бўлган. Онаси — Тегина Бегим Моҳ эса маърифатли турк аёли эди. Бундай оилавий муҳит Амир Темурнинг баркамол шахс бўлиб шаклланишида, шубҳасизки, муҳим аҳамият касб этган.

Хуллас, Амир Темур ўз адолатини қилич билангина ўрнатмаган. Кучга ақл-идрок ва маърифатни вобаста этган. Қалам тебратиш болаликдан то умрининг охиригача кўнгилли машғулоти бўлган.

III

Академик Бўрибой Аҳмедов «Амир Темур ўғитлари» тўпламига ёзган сўзбошисида Соҳибқиронни «буюк шахс, кураги ерга тегмаган саркарда, йирик давлат арбоби, қонуншунос, истеъдодли меъмор, нотик, руҳшунос, шу билан бирга, эл-юртини севган ва уни машҳури жаҳон қилган инсон», деб таърифлаган. Дарҳақиқат, Амир Темур қувваи ҳофизаси кенг, фикри беҳад юксак, тасаввур хазинаси чўнг, билим ёғдуси камалакдек сержило инсон бўлган. У чақмоқдек кескин, олмосдай кескир иборалари билан ҳаммани лол

қолдирган. Сўзлар кўшинини шундай сафга тизганки, манаман деган гапга чечан кишилар ҳам унинг олдида обдон ўйлаб гапирган. Ўша давр тарихчиларининг сўзлари фикримизни янада равшанлаштиради. Масалан, мисрлик қозилар қозиси Ибн Халдун Амир Темур билан суҳбат қуриб, ул зотни буюк ақл-заковат эгаси, деб таъриф этган.

Ибн Арабшоҳ, гарчи Амир Темур фаолиятига танқидий руҳда ёндашган эса-да, ул зотнинг нозик дидли инсон эканини, ҳарчанд аччиқ бўлмасин, ҳақиқатни эшитишни хуш кўришини, ростгўй ва доно эканини тан олган.

Султония шаҳри епископи монах Йоханн Гринло бирмунча муддат Самарқандда яшаган. Кейинчалик Амир Темур унинг кўлига нома тутқазиб, Франция қиролига топширишни буюрган ва Оврупо сари жўнатган. Унинг Амир Темур ҳақидаги гўзал хотиралари ғоятда эътиборлидир. У жаҳонгирнинг қудрати ва саховати хусусида дилбар лавҳалар яратган. «Темурбек араб, форс ва турк тилларида бемалол сўзлаша олади. Илми Қуръон ва илми фикҳда шу қадар забардаст-ки, бирор бир мусулмон олими унга бу борада бас келиши маҳол».

Монах Йоханн Амир Темурнинг Испания қироли Генрих Учинчининг элчиси Рюи Гонзалес де Клавихони қабул қилиш маросимини ҳам мароқ билан хотирлайди. Унинг ёзишича, совға-саломлар инъом этилганидан сўнг Турон ҳукмдори элчидан араб тилида бундай деб сўрайди: «Фарангнинг энг улуг подшоси, бизнинг азиз ўғлимиз Кастилио қиролининг соғлиғи яхшими?»

Арабчани яхши тушунадиган Клавихо ҳам қиролнинг соғлиғи жойида эканини ва у Соҳибқиронга Оллоҳ таолодан саломатлик ва узок умр тилаб салом йўллаганини баён этади. Кўриниб турибдики, бу савол-жавоб буюк салтанат соҳибининг араб тилини пухта ўзлаштирганидан далолатдир.

Султон Соҳибқирон санъатни бағоят қадрлагани боис саройда нафис санъат академиясини ташкил этган. Мароғий, Хўжа Абдиқодир каби машшоқлар кўшки кабирнинг азиз кишилари бўлганининг ўзиёқ Амир Темур санъатни нақадар севганига далилдир. Соҳибқирон шеърятни ҳам жуда нозик ҳис этган, ундан завқ олган, мавриди келганда фикрини назм билан исботлаш қобилиятига эга бўлган. «Темур Кўрагон... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назму насрни андоқ хўб маҳалу мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқуғани минг яхши байт айтқонча бор» деган таърифи бунинг яққол далилидир.

Офтобчиқар юрт — Осиёнинг тенг ярмини ўзига қаратган буюк фотиҳнинг икки юздан зиёд қаср бунёд этгани унинг шухратию шавкати рамзи бўлиб, мана, ҳанузгача Туркистон заминида собит турибди.

Хуллас, шуни эътимод билан айтиш керакки, Амир Темур халқини озодлик сари бошлаган, марказлашган давлат тузган буюк ҳукмдоргина эмас, шунингдек, қутбул-замон донишманд, зиё аҳлининг ҳимоячиси, ижодкор ва файласуф ҳамдир.

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Мухйиддин ибн Арабий шахсияти, илоҳий завқ ва кашфдан туғилган асарлари, мана, орадан неча асрлар ўтса ҳамки, ҳамон зўр қизиқиш билан ўрганилмоқда. Хўш, бунинг сабаби нима? Шарқ ва Ғарб оламида бирдек эътибор қозонган бу зотнинг ўзи ким бўлган?

Ибн Арабий «Футухот ал-Маккийя» асарида бир ривоят келтиради. Унда айтилишича, Мансур Халложнинг «байтул аъзама» — азамат уй деб аталмиш бир кулбаси бор экан. Унга қадам қўйиши билан гўё Халложнинг «мен»лиги, яъни зоти билан хона тўлиб кетар ва ғаройиб бир ҳол юзага келар экан. Кўплар бунинг сир-асрорига тушуна олмас, ниҳоятда ғофил ва жоҳил кимсалар эса, «Халлож — ғирт найрангбоз, у сеҳргарлик қилаётир», дея алломани айблар экан. Ҳолбуки, Мансур Халлож беқиёс хислат ва салоҳият соҳиби ўлароқ инсон моҳияти ва руҳониятининг ақл билан идрок этиб

Шарқ ва Ғарб оламида бирдек эътибор қозонган бу зотнинг ўзи ким бўлган?

Ҳар бир аср буюк бир шахсиятнинг номи ила эсланур; бундан кейинги барча асрлар менинг номим-ла хотирланажак.

Ибн Арабий

бўлмас куч-қувватини намойиш этган, холос. Дарвоқе, оламнинг руҳи — одамда. Олам бамисоли бир жасад. Шу боис ҳам инсони комил учун олам байтул аъзамадайд маскандирки, унинг руҳи дунёни тебратиш ва ўзгартиришга қодир. Ибн Арабий шахсиятига ана шундай тушунча, ана шундай мезон билан ёндашилса, унинг зотига хос ҳақиқатни англаш осон кўчади.

II

Дунёни англаш ва идрок айланининг йўллари ҳар хил. Шулардан бири, балки энг мароқлиси мукошафадир. Мукошафа — маънавий бир идрок, руҳда туғилган маъно, қалб ила кашф этилган ҳақиқат ва Ҳақ лутфи туфайли сирнинг очилиши демак. Бу — билим йўли, завқ ва илҳом йўли бўлиб, унга етишиш Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам

камдан-кам ижодкорларга насиб этган. Ибн Арабий ижодиётининг жаҳон илм-фани ва маънавияти тарихида мислсиз ходиса сифатида эътироф этилишининг асосий сабаби ул зотнинг том маънодаги мукошафа истеъдодига эга бўлганидир. Ибн Арабий ўспиринлигидаёқ мукошафа сирларига астойдил қизиққан, унинг илм, ҳол ва завққа дахлдор маъноларини билиб олишга тиришган.

III

Ибн Арабий 1165 йил 7 августда Андалусияда, бугунги Испаниянинг Мурсия шаҳрида таваллуд топган. Отаси Али ибн Муҳаммад билимдон, юксак маданиятли шахс бўлган. Ўша даврнинг машҳур алломаси Ибн Рушд унинг дўсти бўлгани боис Ибн Арабий ҳали мўйлаби сабза урмаёқ ул зот билан учрашиб, мулоқот қилган.

Али ибн Муҳаммад унча кўп яшамаган. Ўғлининг хотираларидан англашилишича, у илоҳий хиссиёти ўткир, олий хислатли ва хосиятли инсон экан. «Отам вафотидан ўн беш кун аввал, — деб хотирлаган Ибн Арабий, — ўлишини менга билдирди ва чоршанба куни жон таслим қилажagini айтди. Ҳақиқатан ҳам, худди шундай бўлди.

Бемор оламдан кўз юмгач, юзидан «инжу каби порлайдиган бир нур» таралибди. Ибн Арабий ушбу воқеани нақл қилар экан, отасининг кашфу каромат мақомига эриша олганига ишорат этгани шубҳасиз, албатта. Унинг амакилари — Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ҳамда Аҳмад ибн Муҳаммад ҳам моддий ва маънавий нуфузи баланд кишилар бўлган. У ҳадис илмини дастлаб Аҳмад амакисидан ўрганган.

Ибн Арабийнинг асл исми Мухйиддин эмас, Муҳаммаддир. У «Футухот»да ўзини Муҳаммад ибн ал-Нур ва Абдулазиз Зудёр деб ҳам тилга олган. Аждодлари Ҳотами Той авлодларидан бўлиб, улар Андалусияга Арабистондан бориб қолган. Баъзи олимларнинг изоҳлашича, ўзини Зудёр деб аташидан

мақсади мусофирлик ва гурбат чекканига ишоратдир. Чунки бу калима ғариб, гурбатда қолган, эл-юртидан ажралган каби маъноларни англатар экан.

IV

Маълумки, Ибн Рушд фалсафа, тиб, адабиёт ва фикҳ бобида беқиёс юксакликларга эришган олим бўлган. У Андалусия ҳукмдори Абу Ёқуб Юсуфнинг топшириғи билан Арасту асарларига шарҳлар битган.

Ибн Арабий болалигиданоқ бир қанча етук олимлардан сабоқ олган, уларнинг суҳбату мажлисларида қатнашган. Аммо Ибн Рушддаи фикр савияси кенг, илми ўта теран мутафаккирга илк бор дуч келиши эди. Умрининг асосий қисмини яшаб қўйган кекса олим ҳам табиатан завқ ва кашфга мойил, билишга, англашга бениҳоя чанқоқ бундай толиби илми деярли учратмаган эди. Бу йигитчанинг кўнгли фақат кашфи ҳақиқат ва илоҳий файзга иқрорлигини, юксак бир ирфондан маҳрум ҳар қандай китобий ва тақлидий илми тан олмаслигини билиб турса-да, уни бир бор синовдан ўтказишни истайди. Ва бир гал эрталаб юзма-юз келган чоғда кўкқисдан саволга тутуди. Ўша саволжавобни Ибн Арабий бундай баён этган:

— Ҳа! (Шундайми?), — деди.

— Ҳа! (Шундай!), — дедим.

Унинг ниятини фаҳмлаганимдан завқланиб кетди. Сўнгра унга завқ бахш этгани учун истиғфор қилдим ва дедим:

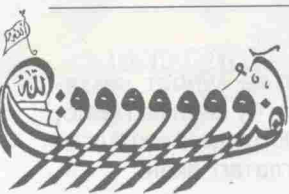
— Йўқ!

Бу сўзни эшитибок сиқилди, ранги ўзгарди. Ва ўзининг билимидан алланечук шубҳага тушди. Кейин деди:

— Кашф ва илоҳий файзга берилиб шундай дедингми?

— Ҳа — йўқ! — дедим. Чунки «ҳа» билан «йўқ»нинг орасида руҳлар моддалардан, бўйинлар вужудлардан ажралур.

Шунда унинг ранги бирданига сарғайиб кетди, титроқ тутиб, ҳолсизлана бошлади. Негаки, рамз ва ишорат ила

англ тилган
ҳақиқат унга тўлиқ
етиб борган эди...

Шу-шу Ибн
Рушд ёш олимга
асло эътироз бил-

дирмабди. Фақат орада аллақандай со-
вуқлик пайдо бўлибди. Ибн Арабий эса
бундан сира огринмабди. Чунки у қисқа
фурсат ичида бу хоксор ва заҳматкаш
олимдан кўп нарса ўрганган эди. Айниқ-
са, нафс сирларини билиш, тасаввуф
билан фалсафа орасидаги фарқни яна-
да яхшироқ англаш борасида Ибн Рушд-
нинг фикр-мулоҳазалари унга қўл кел-
ган эди. У пир даргоҳидан яна дийдор-
лашиш, унинг пурмаъно сўзларини тинг-
лаш нияти билан ортига қайтади. Ора-
дан икки йилга яқин вақт ўтгач, Ибн Ара-
бий ўша ниятига биноан устози ҳузур-
га йўл олмоқчи бўлганида иттифоқо туш
кўради: Ибн Рушд билан уни бир парда
тўсиб турганмиш. Буни у, «Ибн Рушд
ўзининг маслағига яқин бўлишимни ис-
тамаётир», деб таъбир қилади. Ва учра-
шув орзусидан бутунлай воз кечади...

V

Нақл этилишича, мусулмон оламида-
ги энг нуфузли тариқат асосчиларидан
бири бўлмиш Абдулқодир Гилоний ҳаз-
ратлари «Мендан кейин Мағриб диёри-
дан азиз бир зот зухур этажақдир, ме-
нинг ҳирқамни унга етказингиз», дея ва-
сият қилган эканлар. Аллома назарда тут-
ган азиз ва шарафли зот Ибн Арабий
эди. Ҳақиқатан ҳам, у кейинчалик ўша
ҳирқани кийиш саодатига мушарраф
бўлади. Шу ўринда, назаримизда, бир
нарсани алоҳида таъкидлаш лозим. Ибн
Арабий бутун борлиғи билан тасаввуф-
нинг ошиғи эди. Тасаввуфни ўрганиш,
унинг ботиний ва зоҳирий ҳақиқатлари-
ни тадқиқ этишда ул зот беназир эди.
Комил инсон тушунчаси ва ваҳдатул в-
жуд маслағининг сўфийлик мафкураси-
дан муқим ўрин эгаллаши айнан Ибн
Арабий фаолияти билан боғлиқ. Ибн
Арабий тасаввуфга нечоғлиқ берилма-

син, ўзидан олдинги ва ўзига замондош
айрим сўфий ва мутасаввуф олиму ижод-
корларга ўхшаб фалсафага менсимай
қарамаган, файласуфларни динсизлик-
да айбламаган. Аксинча, «фалсафа илм-
сизлик ва зулматни қувар» деб билган.
Унинг ақидасига кўра, «файласуфнинг
маънисини — ҳикматни севгувчидир». Бун-
дай севги шуқухини илк бор Ибн Рушд
сиймосида кўрган ва ҳар бир ақл сохи-
би фалсафани севиши кераклигига тўла
иқрор бўлган эди. Эҳтимол шунинг учун-
дир, Ибн Рушднинг вафот этганини эши-
тиши ҳамон Марокаш томон йўл олади.

VI

Ибн Арабийнинг аксарият китоблари-
да, айниқса, номини дунёга машҳур қил-
ган «Футухот ал-Маккийя» ва «Фусуси
ҳикам» асарларида асосан тасаввуф ма-
салаларидан баҳс юритилган. Тасаввуф
олами ва сирларига у жуда эрта қизиқа
бошлаган. Болалик пайтида Аҳмад ибн
Асирий номли навқирон бир сўфий би-
лан учрашади ва шундан кейин тасав-
вуфга интилиши кундан-кун ортиб бо-
ради. Унинг тасаввуфий ҳаёти ва маъ-
навий тарбиясида тоғаларининг ҳам таъ-
сири бўлганини эслатиб ўтмоқ лозим.
Алломанинг Яҳё бин Яъон исмли бир то-
ғаси подшоҳ бўлган экан. Унинг замо-
нида Андалусдан олисроқ жойда Абдул-
лох Тунисий деган улуғ шайх яшар экан.
Кунлардан бирида шайх шаҳарга ташриф
буюрибди. Ва аркони давлати қуршо-
вида кетаётган подшоҳга рўбарў келиб
қолибди. Шайхни Яҳёга таништирибди-
лар. Хукмдор у билан илиқ сўрашибди.
Сўнг ундан «Эй шайх, эгнимдаги шу зар-
рин либослар билан намоз ўқисам бўла-
димми, йўқми?» деб сўрабди. Шайх кулиб-
ди. «Нега куласан?» дебди Яҳё. «Ақлсиз-
лигинг ва жоҳиллигингга... Қорнинг
ҳаромга тўлмиш. Мазлумнинг ҳақи ҳам
бўйнингдадур. Шу ҳолинг ила яна «Бу
либос ичида намоз ўқиш мумкинми,
йўқми?» деб сўрарсан», деб жавоб қай-
тарибди шайх. Кутилмаган бу гаплар
ҳаммани чўчитиб юборибди. Яҳё эса бир

зум сукутга чўмибди ва Балх султони Иброҳим Адҳам каби ўша фурсатдаёқ тожу тахтдан воз кечиб, уч кун Тунисий ҳазратларининг ҳузуридан бир қадам нари жилмабди. Тўртинчи кун шайх унга: «Энди бор, ўтин тўпла, йиққан ўтинингни бозорга элтиб сотғил...» дея фармойиш берибди. Шу кундан бошлаб Яхё меҳнат билан ҳалол ризқ топиб, сайри сулук шавқи билан кун ўтказадиган бўлибди. Лекин у нимадан ажралдию нимага эришди — бу ёғи кўпчиликка сирлигича қолаверибди. Бировлар собиқ ҳукмдорнинг тақдирига ачинса, бошқа бировлар унинг бозордаги аҳволини кўриб юм-юм йиғлар экан. Шайх эса унинг маънавий камолига тан бериб, одамлар қачонки дуо тиласа, «Боринг, дуони Яхёдан тиланг! У подшоҳликдан зухдга келди. Агар унинг ўрнида мен бўлсам, бундай ишнинг уддасидан чиқа олмасдим...» дер экан.

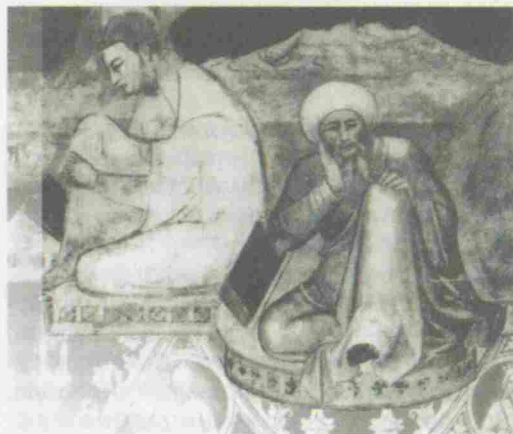
Ҳақиқатан ҳам, бундай ишнинг уддасидан чиқиш ғоятда қийин. Йигирманчи аср одами эртак ёки афсонага ишонса ишонадики, салтанатдан ихтиёрий равишда юз бурган кишининг борлигига ишонмайди. Ибн Арабий эса тасаввуфнинг куч-қуввати неларга қодирлигини англагани ва уни теран кашф эта олгани учун мазкур воқеани «Футухот» асарида мароқ билан ёзиб қолдирган. Жомийнинг «Нафаҳотул-унс» асарида ҳам бу воқеа айни тарзда нақл қилинган.

Ибн Арабийнинг ҳаёти ва шахсиятига теран назар ташланса, унинг табиатида ўша тоғасига бир яқинлик борлигини кўрсатувчи далилларга ҳам гувоҳ бўлиш мумкин. Масалан, Шом ҳокими Абубакр бин Айюб алломани кўп ҳурмат қилган. Ҳукумат ғазнасидан катта маблағ ажратган. Рум ҳокими эса юз минг дирҳам сарфлаб, уй қуриб берган. Бир кун, ўша ҳовлида яшаб юрган кезида гадоё келиб Оллоҳ ризоси учун нимадир беришни тилабди. Ибн Арабий эса, «Шу уйдан бошқа ҳеч вақом йўқ, ма, шуни ола қол», дея уйини ташлаб чиқиб кетган экан.

VII

Жаҳонда Ибн Арабий каби илм аҳлининг олқиш ва мақтовига сазовор бўлган ва унингдек олиму уламоларнинг танкид ва таҳқирларига дучор этилган яна бир ориф зот бормикан! Унинг ижодиёти эътироф ва эътироз, иқроп ва инкор, мадҳ этиш ва камситиш, қоралаш ва оклаш сингари ниҳоятда зиддиятли кутблар оралиғида қолган бир олам эди. Тасаввуф донишмандлари, ориф ва муҳиблар учун у Шайхи Акбар, Улуғ Шайх бўлса, маърифат шавқидан холи, илоҳий ишқ завқига ёт муҳолифлар наздида у — Шайхи Акфар, энг тубан кофир шайх ҳисобланар эди. Қанчадан-қанча фозил ва ҳақшунос зотлар унинг қиёфасида динга жон бағишлашга қодир алломани кўриб, уни бир овоздан Муҳйиддин деб атаган бўлса, бошқа гуруҳ ва тоифа вакиллари уни Мадия (динни ўлдирувчи) дея таҳқирлашган. Шомда унинг ўлдирилишини талаб қилган бўлсалар, Кўнёда уни зиёрат этиш олий шарафга айланган, Маккаи мукаррамада беҳисоб кишилар ундан таҳсил олган.

Айниқса, жоҳил фақиҳ ва чаламулла диндорлар унга ғазаб билан қарар эди. Тарихий манбаларда буларнинг давра-

Ибн Рушд флоренциялик мусаввир
Андреа да Фиренце (XV аср) тасаввурида

сида ҳатто Шайхи Акбарнинг номини тилга олиш ҳам душвор бўлганини тасдиқловчи далиллар мавжуд.

Андалусия тарихига бағишланган бир китобда ёзилишича, бир гал Шайх Иззудин Абдусалом ҳузурига бир талай толиби илм сабоқ олиш ниятида қадам ранжида этибди. Гап «зиндиқ» сўзининг маъно ва келиб чиқиш тарихига бориб тақалибди. Баъзилар, форсийдан араб тилига ўтган ушбу сўз зани дин, яъни куфрни яшириб, иймонни изҳор қилган кимса мазмунини англатади, дея фикр билдирибди. Шунда бир толиб «Масалан, кимга ўхшаб?» дея луқма ташлабди. Бошқа бири «Ибн Арабийга ўхшаб», дебди. Дарс тугагач, Шайх у талабалардан бирини уйига ифторликка бошлаб келибди. Уни кўнгилдагидек меҳмон қилибди. Бу орада мурид Шайхдан сўрабди:

— Устоз, замонамизнинг кутуб-қавсини билурмисиз?

— Билсам, сенга нима? Таомингни егил!

— Оллоҳ ризоси учун унинг кимлигини менга айтинг, устоз!..

Шунда Шайх табассум ила дебди:

— Мухйиддин ибн Арабий!

Буни эшитган йигит анграйиб қолибди-да, бир муддат тили калимага келмабди.

— Сенга нима бўлди? — деб сўрабди Шайх.

— Мен ҳайратга ботдим, устоз.

— Нечун?

— Ахир, бугун Ибн Арабий ҳақидаги анави гапни эшитиб, ҳеч нима демарингиз-ку!

— Бугунги йиғилиш — фақиҳлар йиғилиши эди... Шунга ҳам фаҳминг етмадими? — деган экан Шайх Иззудин. (Исмоил Фанни Эртуғрул. «Ваҳдатул вужуд ва Ибн Арабий». Истамбул, 1991 йил, 308-бет.)

Бир пайтлар Мансур Халлож номини шариат арбоблари олдида яхши

маънода тилга олиш нечоғлиқ хатарли бўлган бўлса, Ибн Арабий отини диний илм вакиллари даврасида эъзозлаш ҳам шунчалик таҳликали бўлган. Зотан, Ибн Арабийнинг ўзи ҳам бежиз «Фақиҳлар авлиёнинг фиръавнлари ва Тангрини севган қулларнинг дажжолларидир» деб ёзмаган.

Бугун энди Ибн Арабий йўқ. Ақл ва тафаккур, руҳоният бобида унга тенг келадиган зотнинг учраши ҳам маҳол. Бироқ бир замонлар Шайхи Акбарга қарши чиққан, унинг орифона фикр-қарашларини сўзсиз рад этган жоҳил кимсаларнинг «издош»лари ҳозир ҳам жуда кўп. Маърифат соҳибларини ҳеч иккиланмай дин душманига чиқарувчилар ҳам исталганча топилади. Нега шундай? Нега одам фарзанди ҳақ ила ботилни фарқлашга бу қадар ожиз? Нега дин номи ила иш кўрувчилар орасида жаҳл ва қаҳрга мойил бўлганлар бунчалик кўп?

Бундай зиддиятли саволларга кўнгилдагидек жавоб топмоқ учун Ибн Арабийдек алломалар меросини жуда пухта ўрганиш зарур.

VIII

Ибн Арабий 28 ёшига қадар Испанияда яшаб таҳсил олган. Бу ўлкада мусулмонлар билан бирга носаролар (христианлар) ҳам истиқомат қилган. Ибн Арабийдек истеъдодли ва илмга чанқоқ бир киши албатта шунча муддат мобайнида оздир-кўпдир испан тилини ўрганган бўлиши керак. Негаки, у Шимолий Африкада қарийб етти йил яшаган чоғида ҳабашчани ўрганган. 1203-05 йиллари Маккада турган ва Макинаддин ал-Исфажоний исмли эронлик сўфий билан дўстлашган. Куддусда иброний тилга қизиққан. Ибн Арабий қайси жой ва қайси халқ орасида бўлмасин, уларнинг дини, диний ҳиссиётлари ва динга эътиқодлари тўғрисида мушоҳада юритган ва буларнинг ҳосиласи ўлароқ кўп муҳим хулосаларни баён этиб кетган. Масалан, «Футухот» асарида «Диннинг бир

қанча жиҳатлари авомнинг англашига кўра ифода этилмишдир», деб ёзган. Ёки бошқа ўринда «жаҳолат барҳам топса эди, бу оламдаги турли-туман мазҳаблар ҳам барҳам топарди» деган бағоят эътиборга молик фикрни илгари сурган. Демак, мазҳаббозлик ва мазҳаб талашишларда жаҳолатдан ўзга бир маъно йўқ.

Бизда Куръон қироат қилиш, оятларни қуруқ ёдлаш диний тарбияда муҳим ўрин тутаяди, деган содда бир қараш мавжуд. Ҳолбуки, Ибн Арабий «Куръон — соҳилсиз бир денгиздир... Куръон денгизи чуқурдир» деган.

Бинобарин, бу денгизда сузиш беҳад катта тайёргарликни, фақат зоҳирий эмас, ботиний илмларни ҳам пухта эгаллашни талаб қилади. Шайхи Акбар бир ўринда Оллоҳ тўғрисида мулоҳаза юритиб бундай ёзган: «Эронлилар «Эй Худой» деса, араблар «Ё Оллоҳ» дерлар. Румлар Унга «Эй Сиё» деса, арманилар «Эй Асфож» дерлар. Турклар Унга «Эй Тангри», франклар «Эй Критур» дея мурожаат қилур. Ҳабашлар эса «Эй Воок» демишлар. Зеро, бу лафзларнинг барчаси ягона бир маъно учун хилма-хиллик касб этмишдир».

Алломанинг фалсафасига кўра, инсониятнинг кўнгли ана шу улуғ ягона маъно атрофида бирлашиши, бирлик, ҳамфикрликка зид ҳеч бир кайфият ёки ақидага ён бермаслиги керак.

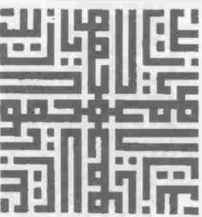
Ибн Арабий «Футухот»да «Оллоҳдан билги ва амр» олгани, унга одамларга «насиҳат ва таблиғ» вазифаси юклатилгани, шунингдек, оят келгани хусусида сўзлаган. Ул зот ўзининг меърожи тўғрисида ҳам атрофлича маълумот берган. Айнан шулар пайғамбарлик даъвосини илгари суришда айбланишига асос бўлган. Аслида Шайхи Акбар нубувват ва рисолатдан сўзлар экан, Ҳазрати Муҳаммаддан кейин пайғамбар пайдо бўлмаслигини қайта-қайта таъкидлаган: «... Оллоҳнинг Расулидан сўнг нубувват мутлақ ўлароқ ман этилмишдир. Рисолат ҳам худди шундай...» Ёки:

«... Ҳазрати Муҳаммаддан сўнгра шариат пайғамбарлигини даъво айлаган кимса мутлақ ёлғон демиш ва кофир бўлмишдир». Бас, шундай экан, Ибн Арабийнинг аёвсиз танқид ва таҳқирларга қарши «Мен асло пайғамбар эмасман...» дейишига мажбурият сезишининг боиси нима эди?

Профессор Н. Какликнинг ёзишича, Ибн Арабий тушунчасида «шариат (яъни дин — И. Х.) пайғамбарлиги бошқа, пайғамбарлик мақоми бошқа. Пайғамбарлик эшиги бекитилган, аммо пайғамбарлик мақоми очиқ. Бу мақом ҳеч бўлмаганда бир «ворис» ўлароқ пайғамбарга эргашувчилар қиёфасида давом топади. Ибн Арабийнинг асл мақсади ҳам Ҳазрати Пайғамбарга ворис эканини айтиш, Оллоҳнинг Расули белгилаган йўлдан боровчиларга раҳбарлик қилиш орзусини амалга ошириш эди» (Н. Каклик. «Муҳйиддин Арабийнинг асарлари ва манбалари». Истамбул, 1974 йил, 114-117-бет).

Бу жиҳатдан Шайхи Акбарнинг мана бу сўзлари ғоятда муҳимдир: «Билки, Оллоҳ Ҳазрати Одамдан Ҳазрати Муҳаммадгача яшаб ўтган расул ва набиларнинг аёни собита оламидаги суратларини менга кўрсатди. Бу ҳодиса 1190 йилда Қуртубода яшаган пайтларимда содир бўлди. Бу расул ва набилар орасида фақат Худ алайҳиссалом мен билан суҳбатлашди. У менга йиғилишларининг сабабини англатди. Мен уни пайғамбарлар орасида йирик жуссали, гўзал чеҳрали, ширин тилли, энг нозик масалаларни билувчи ва кашф эта олувчи бир зот ўлароқ кўрдим».

Бу гапларни инкор айлаган ва ёлғонга чиқаришга уринганлар ҳам бўлган, албатта. Аммо ҳақиқат ёлғон ва бўҳтонга ҳисоб бермаслиги, жаҳолат маърифат сирларини идрок этишга сира қодир эмаслигини билгани боис Ибн Арабий илоҳий ишқ ва ҳаёлий сукунат

оғушида яшаш, мушоҳада юритиш, ижод қилишга беҳад иштиёқманд эди. У «Ҳақиқат — бирдир, ёлғон эса минг. Ҳақиқатнинг бир йўли бор, ёлғонники кўп.

Жуда кўп. Ҳақиқатни топиш қийин, ёлғон эса ҳар қадамда учрайди», дея мушоҳада юритар, ҳатто энг қаттол ва муросасиз ғанимларига ҳам шафқат назари билан боқар эди. Шайхи Акбарнинг асарлари ҳам кўпчилик учун эмас, унинг кўнгли, мақсад-муддаоларини оз бўлсада, англашга қодир кишилар учун ёзилган. Зотан, унинг китобларини тушунмоқ осон эмас. Рамзлар тилида ифода-ланган шундай фикрлари борки, мағзани чақишга оддий ўқувчининг идроки заифлик қилади. Фазаб, ҳасад ва инкор кўпинча ана шу заифликдан туғилади.

IX

Ҳаётни қандай севмоқ керак? Ҳаётни меҳнат орқали, фаолият орқали севиш лозим. Ҳаётга муҳаббат — инсонга, ижодга, яратишга муҳаббат демак. Инсоний интилишлар қачонки ҳаёт талаби ва ҳаракатларига уйғун келса, инсон ҳаётнинг асл моҳияти ва ҳақиқатларини теран англайди. Ҳаётнинг маънавий-руҳий оқимидан ажралган сокинлик ва хотиржамлик кўп ўтмай қалб нурини сўндиради. Шавқ ўлади. «Сизнинг ҳар кунлик ҳаётингиз — сизнинг ибодатгоҳингиз ва сизнинг динингиз», деб ёзган экан Халил Жаброн бир асариди. Мана шу ҳақиқатни билган одам дин ва дунё ишларини бир-бирдан ажратмайди. Унинг ҳаёт, тириклик олдидаги масъулияти кундан-кунга янгиланиб, мукамаллашиб, руҳ охири завқ мақоми узра юксалади. Ана шу самовий туйғу бўлмаса, ҳаёт зарбаларига бардош бериш ҳам, турмуш қийинчиликлари ва ғаму кулфатларни енгиб ўтиш ҳам, одамлардан етадиган жабру жафоларни огринмасдан қабул айлаш ҳам жуда мушкул кечади. Муайян соҳада зафар кучиш мақ-

садида яшайдиган одам, ҳеч шубҳасизки, аввало ҳаётдан ибрат олмоғи керак. Чунки ҳаёт биқиқлик ва сунъийликни тан олмайди. Яхшидир, ёмондир, покдир, нопокдир — ҳамма нарса ҳаёт кўзгу-сида асл ҳоли ва қиёфасида намоён бўлади. Ҳамма гап буларни басират нигоҳи ила кўра олишда. Кўра олган — чалгимаслиги, алданмаслиги ёки адашмаслиги мумкин, аммо албатта маҳзунлашади. У ўзини бир-бирдан оғир сўроқ ва муаммолар қуршовида ҳис этади. Бу муаммоларнинг ички таркиби гоҳо шу даражада ёқимсизки, хавф ва қўрқув «водий»сида яшаб, қўрқувни идрок қила билмаган кимсага улар ёмон таъсир кўрсатади. Лекин ушбу таъсир умидбахшдир. Умидбахшлиги шундаки, ғафлат зиндонининг эшиги очилиб кетади. Эшик очилар экан, одам бу машъум зиндонни тарк айлашга шошилмайди. Ва тарк айлашга арзигулик бирдан бир борлиқ бу — нафсоний дунё эканини руҳан ҳис этади. Руҳан етиб бора олган эса ортга қайтмайди. Тасаввуфдаги сайри сулукнинг бир маъноси ва натижаси ана шудир. Тасаввуфий маслак ва сўфиёна ҳаётда Ибн Арабийга икки буюк зот ибрат ва намуна бўлган. Булардан бири — Боязид Бистомий, иккинчиси — Мансур Халлоҷ.

Нақл қилишларича, Бистомийдан «Саҳарни қандай ўтказдинг?» деб сўрабдилар. Ул зот эса, «Менинг саҳарим ҳам, оқшомим ҳам йўқ. Саҳар ва оқшом фақат башарий сифатлардан халос бўлмаганлар учун», дея жавоб берибди. Бистомийнинг бу фикрларини Ибн Арабий шундай шарҳлайди: «... Сабоҳ ва оқшом Оллоҳга махсусдир, инсонга эмас. Чунки Оллоҳ таоло илоҳий сифатлар ила муқайяддир. Ҳолбуки, моддага мансуб бўлган инсон сабоҳ ва оқшомга тобе эрур. Бироқ сифатлари билан муқайяд эмас. Шу боис Бистомий сифатларни ўзидан соқит этмиш ва «Менинг ҳеч сифатим йўқдир» демиш. Ана шу мақом тўғрисида билимга эга бўлмаганлар унинг сўзларидан тангрилик

даъвосини топишга уринмишлар».

Дарҳақиқат, башарий сифатлардан ажралиб, илоҳий сифатларига эга бўлиш ҳеч маҳал улуҳият иддаосини илгари суриш мазмунига мувофиқ келмайди. Шунинг учун Бистомий ҳар нарсадан аввал башарий сифатлардан фориг бўлиб, илоҳий сифатлар ила сифатланишни истаган ва бунга эришган ҳам. Унинг Ибн Арабийни илҳомлантирган ҳоли ва ҳол тажрибаси мана шунда эди. Улуғ шайх сингари Ибн Арабий ҳам маърифат наҳрига чўмган эди. Ибн Арабий ёзади: «Бистомий дедики, сиз билимингизни, бир ўликдан (яъни ўладиган мавжудотдан) ўлик ўлароқ олдингиз, аммо биз билимимизни ҳеч ўлмайдиган ва абадий тирик (Оллоҳдан) олдик». Мансур Халложнинг «Анал-ҳақ»и айна шундай билимнинг хотимаси эди. Ибн Арабийнинг «Футуҳот ал-Маккийя» ва «Фусуси ҳикам»и бошдин-охир худди шундай маърифат нури ила йўғрилган эди.

X

Алишер Навоий «Насойимул-муҳаббат»нинг Хожа Муҳаммад Порсога ажратилган фаслида бундай ёзган: «Бир кун аларнинг (яъни Хожа Муҳаммад Порсонинг — **И. Х.**) мажлисида Шайх Муҳйиддин Арабий зикри ва анинг мусаннафоти ўтар эрди. Бузургвор оталаридан ривоят қилдиларки, алар дер эдиларки, «Фусус» — жондур ва «Футуҳот» — кўнгул. Ва дағи дебдурларки, ким «Фусус»ни яхши билса, анга ҳазрати Рисолат мутобаатининг доияси қавий бўлур...»

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, «Фусус» маъно кўли, маъно кўзи ва маъно тили билан ёзилган ўхшаши йўқ бир асардир. У моҳият эътибори ила ҳақиқат ва маърифат уммонидир.

Бир кун Ибн Арабий Шайх Шаҳобиддин Сухравардий билан учрашиб қолади. Улар бир неча дақиқа бир-бирига термулганча сукут сақлайдилар. Сўнг бесасу садо ажраладилар. Икки буюк зотдан на униси, на буниси гапирмай-

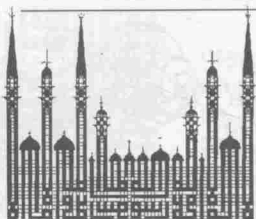
ди. Бир оғиз сўз ҳам айтмайдилар. Кейин Сухравардийнинг мусоҳиблари Ибн Арабий тўғрисида сўраганларида «ҳақойиқ денгизидир» де...

Шайхи Акбарнинг шахсияти билан ижодиёти орасида зиддият йўқ. Ул зот нимани кашф айлаган бўлса, ўшани улуғлаган. Алломани энг кўп қизиқтирган муаммо — коинотнинг яралиши, Оллоҳ ишқи, пайғамбарлик мақомлари, комил инсон ва унинг оламдаги мавқеи эди. Оллоҳ унга ақл бовар қилмас ижодий қувват инъом айлаган. Унинг тафаккур наҳрида фикр ва туйғулар мавж уриб оққан. Унинг «Оллоҳ менга ҳамд этар, мен эса Унга, У менга ибодат этур, мен эса Унга... Вақт бўлур, қул шубҳасиз Раб бўлур. Замон бўлур, шаксиз Раб қул бўлур» сингари ваҳдатул вужуд тушунчасини ифодаладиган фикрлари аллакимларда эътироз кўзгаши, кимларнидир дарғазаб этишини билса-да, ўзини ёзишдан тўхта олмас эди. Муҳолифлари, қарашларининг жаллодлари эса кундан-кунга кўпайиб борар эди. Ул зот бундан чўчимас эди. «Мени ҳеч ким кўрқита олмагай», деб ёзган Ибн Арабий. Чунки Оллоҳ олдидаги кўрқув унинг кўнглида бошқа бир кўрқувнинг жой олишига имкон бермаган.

Ибн Таймийя ваҳдатул вужуд тушунчасини рад этган ўнлаб олимларнинг номларини тилга олар экан, шундай деган: «Бир сўфий дўстим Жамолиддин бин Восил ва Мамсиддин Исфаҳоний Ибн Арабийнинг фикрларини рад ва инкор қилганини менга англатди. Исфаҳоний ўша сўфийнинг ёнида Ибн Арабийнинг китобларидан бирини кўриб, унга: «Агар Арабийнинг китобларидан бирор калима ўргансанг, менинг олдимга қадам босма...» демиш. (*Маҳмуд Саъд Тиблавий. «Ибн Таймийяда тасаввуф». Истанбул, 1989 йил, 109-110-бетлар.*)

Дин ва шарият вакилларининг тасаввуф арбобларига қарши чиққанини тушуниш мумкин. Лекин сўфийнинг сўфий-

га, тариқатчининг тариқат вакилига ганимлигини қандай баҳоласа бўлади? Абу Наср Саррож машҳур “Ал-Лумаъ” асарида

да “ғалат”га тушган сўфийларни уч гуруҳга ажратган:

1. Усул ва асосда хато қилганлар.
2. Фуру /қисм/ ва тафаррутда хато қилганлар.
3. Билмагани учун хатога берилганлар.

Ибн Арабийга шу уч гуруҳга мансуб кимсаларнинг барчаси қаршилик кўрсатган.

Лекин Ибн Арабий ваҳдатул вужуд таълимотини илк бор ўзига хос низомга солган (системалаштирган) олим ўлароқ тарихда қолган. Ундан кейин ваҳдатул вужуд ҳақида фикр билдирганлар унинг қарашларидан таъсирланиб, унинг мулоҳазаларини ривожлантирган, бойитган.

Кўпдан-кўп олимлар ваҳдатул вужуд маслаги ислом динига жиддий зарар етказишини исботлаш йўлида жидду жаҳд этиб, махсус рисола ва шарҳлар яратган. Ҳолбуки, ваҳдатул вужуд диннинг асосини бузадиган инонч эмас, балки ҳақиқий тавҳид эканини талқин қилувчи китобларнинг сони улардан бир неча ҳисса кўп. Масалан, биргина “Фусус”нинг ўзига қирқдан зиёд машҳур олимлар шарҳлар битган.

XI

“Муҳаққиқларга кўра, борликда Оллоҳдан бошқасининг йўқлиги собит бўлди. Биз мавжуд бўлсак-да, борлигимиз Ундадир”, деб ёзган Ибн Арабий ва комил инсон тўғрисидаги фикр-қарашларига ушбу нуқтаи назарни асос қилиб олган. Унинг фикрича, оламда олти жинс мавжудлик бордир: биринчиси — малак; иккинчиси — жон; учинчиси — маъдан; тўрттинчиси — ўсимлик; бешинчиси — ҳайвон. Мулк олами охи-

рига етгач, олтинчи жинс ўлароқ, инсон яратилган. Инсоний жисмлар орасида зоҳир бўлган илк мавжудлик Ҳазрати Одам эди. Хўш, инсон сўзининг ўзи нима ва у қандай маънони англади? Баъзилар уни бир латифа — латифлик десалар, бошқалар у — бир жисмдир, деган. Айримлар эса инсон шуларнинг мажмуидир, деган фикрда қатъий турган. Ибн Арабий мана шу охириги қарашни энг тўғриси деб ҳисоблайди. Унга кўра, инсон оламда энг сўнгги мавлуд бўлса-да, Оллоҳ уни оламнинг барча ҳақиқатларини ўзида мужассамлаштиришга қодир бир борлик этиб яратган. Шу боис “олам инсон ила камолга етишмиш, лекин инсон олам ила камолга эришган эмасдир”. Олам одам олдида эмас, одам олам олдида масъул эрур. Худди вужуд мукаммаллиги руҳ ила бўлганидек, оламнинг мукамаллиги ҳам инсон билан. Инсон дунёга келар экан, “Оллоҳ унга илоҳ бўлганидек, у ҳам оламга илоҳ” эканини албатта билмоғи керак. Бу мақомга кўтарилишнинг бош йўли эса битта — комиллик саодатига етишиш. Шунга эришилмаса, қолгани ҳеч нимага арзимайди. Чунки “Оллоҳни фақат комил инсон билур... Оллоҳнинг оламдаги ҳукми комил инсон ила зоҳир бўлгандир”. Комиллик йўлига кирмаган ва камолга етишмаганлар-чи? Улар “бир ҳайвони нотиқдирлар (сўзлашувчи ҳайвон). Бундайларнинг инсонлик нисбати, бир ўликнинг инсонликка бўлган нисбати кабидир”. Комилликнинг туб маъноси ва асосий сирлари эса ишқнинг замирида яширин. Ишқ бир тан ила иккинчи бир танни, бир жон ила иккинчи жонни қовуштирар. Бундай бирлашув ишқнинг энг гўзал ва энг илоҳий хусусиятидир. Зеро, ишқ — бирлаштирувчи, тирилтирувчи, яшашнинг ҳақиқий лаззатига етиштирувчи қудрат эрур. Фақат ишқ ҳар нарсага ҳоким бўла олади. Фақат ишқ ҳамма мавжудликни бир-бирига яқинлаштириб, ўзаро бирлаштира олади. Ишқнинг сабаби — гўзаллик. Ишқнинг натижаси

— ўзликни билиш. Ибн Арабий ишқни уч турга ажратган:

1. Табиий ишқ
2. Рухоний ишқ
3. Илоҳий ишқ

Шайхи Акбар, “Рухоний ишқ — тасаввувий ишқдир. Бунинг ниҳояси — ошиқ ила маъшуқа бирлигининг гидрокидир. Инсонга Оллоҳ ила бирликни идрок эттирадиган ишқ башарий ишқ эмас, илоҳий ишқ”, дея таъкидлаган бўлса ҳам, мажозий севгининг аҳамиятини асло камситмайди.

Аллома инсонни севиш билан Оллоҳни севишни, Оллоҳ ишқида жон фидо этиш билан, халққа фидоийликни деярли тенг деб билади. Мана, шу ҳақиқат исботига бир мисол: “Футухот”даги ҳикоятлардан бирида айтилишича, қайсидир подшоҳнинг Зайнаб исмли ниҳоятда оқила, илоҳий идрок соҳибаси бўлган қизи бор экан. Ундан халқу халойиққа кўп яхшилик ва фойда етар экан. Халқ маликани севар ва унга ишонар экан. Кутилмаганда нима бўлибдию Зайнаб оғир хасталикка чалиниб, ўладиган ҳолга тушибди. Подшоҳ ва Зайнабнинг амалдор эри ҳарчанд урунмасин, бемор шифо топмабди. Зайнаб эса охири ўзи ихлос қўйган Шайхнинг хайр-дуосига умид боғлабди. Табиийки, шайх ҳазратлари зудлик билан бемор ёнига келтирилибди. У касални кўриши билан жон чиқар вақти етганини сезибди ва подшоҳга: “Қизингизнинг бир неча дақиқалик умри бор. Ўлим малаги келганидан сўнг бўш қўл билан орқага қайтмайди. Беморнинг жонини сақлаб қолиш мумкин. Фақат унинг жонига бадал бериш керак. Бошқа ҳеч чораси йўқ”, дебди. Шу орада Азроил ҳам етиб келибди. Шайх унга: “Оллоҳга етказмоқ учун сенга албатта бир жон лозим. Бу жон эса менинг қизимнинг жони бўлур. Мен уни қанчалик севишимни яхши билурсен...” дея ўрнидан туриб, чўри қизининг ёнига борибди. “Қизим, — дебди у,

— жоним қизим, менга жонингни берурсан. Чунки одамларга фойда ва манфаат етказишда сен амирул-

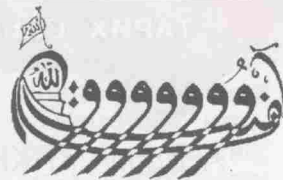
мўминнинг қизи Зайнабнинг ўрнини боса олмассан. “Отажон, сенинг ҳукмингдаман. Жонимни албатта ҳада этурман”, дебди қиз. Хуллас, Азроил шу қизнинг жонини олибди ва Зайнаб соғайиб кетибди.

Ушбу ҳикоятдан кўзланган мақсад битта: халқ ва умумнинг манфаати учун ўзининг энг азиз, энг севимли мулкидан ҳам кеча олишга қодир бўлмоқ ва бу қувват исломий ахлоқнинг бош ғояси эканини англатишдир. Бизнингча, Абдураҳмон Жомий худди шунинг учун ҳам “Нафаҳот” асарига айнан мана шу ҳикоятни келтирган.

Энг аввало халқпарвар, умри бўйи эл-юрт дарди билан яшайдиган Шахсина буюк олимдир. Бунинг акси бўлган олимнинг онги ишлайди-ю, виждони уйқуда бўлади. У кўп нарсани билиши мумкин, бироқ заҳматкаш халқ, турмуш зарбаларига мардона бардош беришга маҳжум оддий инсон қалбини тасаввур эта олмайди.

Ибн Арабий бундай олимликни мақбул кўрмаган. Шу боис “Футухот”нинг бир ўрнида “... Алоҳида бир мажлисда Ҳалаб султони Юсуф ибн Айюбга халқнинг эҳтиёжларидан 118 тасини арз этдим. Ҳаммаси бажо этилди...” деб ёзган. Албатта, олим деганининг барчаси ҳам Шайхи Акбар бўла олмаганидек, унинг жамоат ўртасидаги мавқеи ва давлат одамлари олдидаги нуфузи ҳам камдан-кам олимларга насиб этган.

Хуллас, биз илм ва олимлик моҳиятини чуқур англашни истасак, Ибн Арабий каби тенги йўқ алломалар ҳаёти ва ижодиётини атрофлича ўрганишимиз ва ибрат мактаби деб билмоғимиз зарур.

Асадали ҲАКИМЖОНОВ
Зоҳиджон БОЗОРОВ

Кўхна Шарқ! Не-не жанги жадаллару не-не қонли воқеалар со-дир бўлмади дейсиз бу заминда. Мозий са-ҳифаларида мудҳиш из қолдирган шундай во-қеалардан бири Ҳасан Саббоҳ исмли шахс номи билан боғлиқ. У асли эронлик, тўлиқ исми Ҳасан ибн Али ас-Саббоҳ бўлиб, 1054-1124 йилларда яшаган.

Тарихий манбаларда ёзилиши-ча, Ҳасан Саббоҳ илм истаб Мисрга бор-ган. У пайтда Қоҳира суннийликка зид бўлган исмоилия оқимининг марказига айланган эди. Ҳасан Саббоҳ исмоилий-лар ҳаракатига қўшилиб, унинг фаол тарғиботчиларидан бирига айланган. У диний мутаассибликка ўта мойиллиги ҳамда юксак қобилияти билан бошқалар-дан ажралиб турган ва тез орада Қоҳи-рада катта нуфузга эриша бошлаган. Обрў-эътибори ва таъсирининг муттасил ўсиб бориши бу мазҳабнинг айрим ва-килларида унга нисбатан ҳасад уйғотиб, улар турли йўллар билан Ҳасанни Мисрдан сургун қилдиришга эришган.

Ривоятларга кўра, Ҳасанни мамла-катдан бадарға қилиш учун кемага ўтқа-задилар. Йўлда тўсатдан даҳшатли бўрон кўтарилиб, кемадаги кишиларни ваҳима босади, улар ўлим талвасасида ўзларини ҳар ёққа ура бошлайди. Ҳасан Саббоҳ эса ўзини йўқотмай: “Тангри менга ҳеч нарса бўлмаслиги ҳақида ха-бар берди!” деб қичқиради. Шунда бўрон бирдан тиниб, атрофни сокинлик чулғайди. Буни кўрган денгизчилар

“Мўъжиза, мўъжиза!” деб қичқирганла-рича Ҳасаннинг пойига йиқилишади ва унга ихлос қўйиб, муридликка ўтади. Денгиздан эсон-омон ўтиб олган Ҳасан Саббоҳ атрофига йиғилганлар билан Эронга етиб келади ва маслакдошла-рини кўпайтиришга ҳаракат қилади. Сўнг уларнинг кучи билан Ироқ ва Дай-лам (Фарбий Эрон) оралигида жойлаш-ган Аламут қалъасини қўлга киритади. Қалъани “Бойлик маскани” деб атаб, ат-рофдаги ҳудудларда ўз ҳокимиятини ўрнатади.

Бу ривоят нақадар тўғри экани ҳақида бир нарса дейиш қийин. Аммо Ҳасан Саббоҳ Аламут қалъасида мақса-ди террорчилик бўлган яширин уюшма-га асос солганини тарихий ҳужжатлар тасдиқлайди.

Ҳасан Саббоҳ шу тариқа исмоилия мазҳабига асосланган давлат барпо эта-ди. Аламут қалъаси унинг пойтахтига ай-ланади. Шундан сўнг Ҳасан яна бир неча қалъани қўлга киритиб, ҳудудларини кенгайтириш ҳаракатига тушади ва ўша даврдаги энг кучли давлатлардан бири

бўлган салжуқийлар султонлиги билан рақобатлаша бошлайди. Лекин бундай кучли давлат билан очикдан-очик ёвлашишдан ҳайиқ-

Зулм йўлини тутган кимсаларга берилиб кетманглар, эргашманглар. Акс ҳолда сизларга дўзах ўти етар.

(Куръон, "Худ" сураси, 113-оят)

қан Ҳасан террорчилик йўлини танлайди ва шу мақсадда яширин ташкилот тузади. Унга чапдаст ва кўркмас йигитлар танлаб олинган ва махсус тайёргарликдан ўтказилган. Ҳасан Саббоҳ уларга қалтис топшириқлар берган. Саббоҳчилар шу йўсин тез орада шафқатсиз террорчилар сифатида ном чиқара бошлаган. Улар қўллайдиган асосий зарба услуби яширинча тиф уриш бўлган. Айтишларича, амалдорлар, зодагонлар Ҳасаннинг йигитларидан хавфсираб, кийимлари тагидан совут кийиб юришган. Бир ривоятда айтилишича, ана шундай ҳукмронлардан бири Аламут қальъасига ҳужум қилиб, Ҳасанни йўқ қилишни режалаштирган. Шунда у ётоғида, ўз боши устида ханжар ва Ҳасандан келган хат турганини кўради. Хатда "Сенинг бошинг устида турган нарса юрагингга ҳам санчилиши мумкин" деб ёзилган экан.

Ҳасан ибн Саббоҳ яшаган даврдаги тарихий манбалар унинг номи билан тўлиб-тошган. Уларда ёзилишича, ҳатто Оврупо ҳукмдорлари ҳам Саббоҳ номи эшитиши билан титроққа тушар экан. Айримлари эса ўз хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Ҳасанга бож тўлаб турган. Айни пайтда улар ўзаро низоларда Ҳасан Саббоҳнинг "хизмат"идан фойдаланишга ҳаракат қилган, бир неча бор саббоҳчилар ёрдамида рақибларидан халос ҳам бўлган.

Айтишларича, Франция қироли Филипп Иккинчи Август (1165-1223) ҳашшоийлардан кўрқиб, бир қадам ҳам кўриқчисиз юрмаган, чунки Манферрат (Марказий Оврупода жойлашган кичик давлат) қироли Конрадни Ҳасаннинг одамлари ўлдириб кетгани ҳақидаги овоза Оврупога ҳам тарқалган. Бу ҳақда Чарльз Уильям Гекертон "Барча давр-

лар ва мамлакатлардаги махфий ташкилотлар" китобида фикр юритиб, мана бу воқеани эслаб ўтади: "Икки ҳашшоий ўзлари-

ни чўқинтиришларига рози бўлади ва Конраднинг олдида зўр бериб ибодат қила бошлайди; қулай фурсат туғилиши билан улардан бири Конрад Манферратлига ханжар уради ва ўзини ҳам ўлдиради. Иккинчиси эса черковга яширинишга муваффақ бўлади. Аммо Конраднинг ўлмаганини эшитиб, уни олиб кетаётганларга етиб олади ва қиролга иккинчи бор ханжар санчади; кейин эса қийноқларга чидаб, миқ этмасдан жон беради".

Ҳашшоийларнинг Ҳасанга ва ундан кейинги бошқа раҳнамоларга бу қадар садоқатининг сири нимада? Тарихий манбаларда Ибн Саббоҳ бунга қандай эришгани ҳақида ҳар хил маълумот, турли-туман афсона ва ривоятлар битилган. Улардан энг машхури немис ёзувчиси Вилли Майнкнинг "Марко Полонинг ажойиб ва ғаройиб саргузаштлари" китобида баён қилинган. Унда шундай дейилади: "Ҳасан ибн Али Эронда ассасинлар мазҳабини ташкил қилибди. Ҳадемай бу мазҳаб тарафдорлари кўпайиб кетибди. Ҳасан ҳийла-найранг ишлатиб, хоинлик, одамларни сотиб олиш воситасида Эроннинг шимолидаги кўпгина қаср ва қальбаларни қўлга киритишга муваффақ бўлибди. Ўзи тоғдаги Аламут номли мустаҳкам қальда истиқомат қилар экан. Ихлосмандлари Ҳасан ибн Алини авлиё билиб, ўзини "Тоғ зоҳиди" деб атар эканлар. Улар "Тоғ зоҳиди"нинг ҳар бир буйруғини қулоқ қоқмай бажаришар экан. Ҳасаннинг издошлари мазҳабларининг қудратини ошириш йўлида қўлларидан келган ҳамма ҳийла-найрангни қилибди. Масалан, Ҳасан ибн Алининг вориси Рукниддин осмонўпар тоғлар орасидаги чиройли водийда афсонавий боғ барпо

этишни буюрибди. Водийда анвойи гуллар ва ноёб мева-ли дарахтлар ўсар экан. Тоғ ёнбағирларида ажойиб саройлар қурилган, томлари тилла билан қоп-

ланган экан. Уларнинг ичидаги зийнату хашамни кўрган одамнинг оғзи очилиб қолар экан. Сарой деворлари нақшинкор бўлиб, ҳарир шойилар тутилган экан. Боғда чашманинг сувидан фаввора отилиб турар, мармар ариқлардан сут, шароб, асал оқар экан. Саройларда хуснда тенги йўқ қизлар истиқомат қилар, тор чертиб куйлар, гулларга бурканган майсазорларда рақс тушар экан. Раҳнамоларининг буйруғи билан ёш ва бақувват йигитлар танлаб олиниб, уларга уйқу дори берилар ва йигитчалар донг қотиб қолишгач, ўша ажойиб боғдаги саройга олиб бориб кўяр эканлар. Йигитчалар уйғониб, теварак-атрофдаги мислсиз ажойиботларни кўриб лол қолар эканлар. Боғда ой деса— оғзи, кун деса— кўзи бор гўзал қизлар чарх урар, лаззатли таомлар ва гулгун шароблар билан йигитларни меҳмон қилар экан. Йигитчалар ариқда оқиб ётган сут билан асални кўриб жаннатга тушиб қолибмиз, деб ўйлар, бу оромгоҳдан сира-сира кетгилари келмас экан. Шу тахлит тўртбеш кун даври даврон суришгач, уларга яна уйқу дори бериб саройдан олиб чиқар, ҳушига келгач, Рукниддинга рўбарў қилар эканлар. Раҳнамолари: "Хўш, ботир чироқларим, нега кўринмай қолдингиз?" деб сўрар экан. Йигитлар: "Сизнинг олий марҳаматингиз туфайли биз жаннатда бўлдик", дейишар экан. Шунда Рук-

ниддин фурсатдан фойдаланиб: "Агар сизлар бизнинг барча буйруқ ва фармо-йишларимизни сўзсиз адо этсангиз, бир умр ўша жойда ҳузур-ҳаловатда яшайсиз", деб йигитларни ишонтирар экан. Бу гапларни навқирон йигитлар завқ-шавқ билан тинглар ва бекларининг буйруғини адо этишни ўзлари учун улкан бахт деб билар, унга жонларини ҳам қурбон қилар экан".

Бундан ташқари, Ҳасан Саббоҳ ва унинг ворислари ўз террорчиларини бирор топшириқ билан жўнатишдан олдин уларга ҳашиш чектириб, маст қилади, деган ривоятлар ҳам кенг тарқалган. Шунинг учун ҳам у асос солган оқим "ҳашшошийлар" деб ном олган. ("Ҳашшошийлар" дегани "ҳашиш чекувчилар" маъносини билдиради.) "Ҳашшоший" сўзи оврупоча талаффузда бузилиб, "ассасин" бўлиб кетган ва қотил маъносида ишлатилган.

Бу ривоятлар ҳақиқатга нақадар яқин экани ҳақида аниқ бир фикр айтиш қийин. Ҳар қалай, улар ўрта аср муаллифлари асарларига хос муболагадан холи эмас. Қолаверса, бундай ривоятлар кўпинча саббоҳчилардан ўлгидай кўрқиб, жон ҳовучлаб юрган мухолифлар томонидан тарқатилган. Лекин нима бўлганда ҳам ҳашшошийларнинг ўз раҳнамоларига ўта садоқатли бўлгани айтиш ҳақиқатдир. Мана, бунга бир мисол: Гекерторнинг зикр қилинган асарда ёзилмишича, Франциядаги Шампан вилоятининг графи Генрих ҳашшошийлар ҳудудидан ўтиши лозим эди. Уни қалъага таклиф этадилар. Бу таклифни қабул қилган граф аёёнлари билан қалъа минорасини кўздан кечираётганида шундай воқеага дуч келади: хўжайинининг ишораси билан минорада турган икки посбон ўз юрагига ханжар уради ва ўтакаси ёрилиб кетай деган графнинг оёқлари остига йиқилади. Қалъа ҳукмдори эса совуққонлик билан, "Бир оғиз сўзингиз, менинг ишорам билан буларнинг барчаси худди шу тарзда ерга қулайди", дейди.

Салжуқий султонлардан бири террорчи ҳашшошийларни бўйсунтиришга чақириб элчи юборади. Ҳашшошийлар ҳукмдори элчининг олдида одамларидан бирига “Ўзингни ўлдир!” дейди. У ўша заҳоти ўзини ўлдиради. Бошқа бирига эса “Ўзингни минорадан ташла!” деб буюради. У ҳам ўша заҳотиёқ ўзини минорадан пастга ташлайди. Кейин ҳукмдор элчига ўгирилиб, “Етмиш минг издошларим менга мана шундай садоқатли. Сенинг хўжайинингга менинг жавобим шу!» дейди.

Ҳашшоший ҳукмдорлар нафақат душманларига, балки ўз одамлари, ҳаттоки фарзандларига ҳам ўта аёвсизлиги билан ном чиқарган. Ҳасан Саббоҳ ўғилларидан бирини ҳашшошийлар даъватчисини ўлдириб қўйгани учун, иккинчисини эса шароб ичиб кўргани учун ўз қўли билан ўлдиради.

Ҳасан Саббоҳнинг асл мақсади сулола тузиш эмас, балки диний ақидапарастликка асосланган жамоа — мазҳабга асос солиш бўлган. Чунки одамларни ягона эътиқод, дин байроғи остида бирлаштириш унинг обрўйига обрў қўшар, оммани ўзига ишонтириш ва эргаштиришда жуда қўл келар эди. Лекин баён этилганлардан кўриниб турибдики, Ҳасан Саббоҳнинг фаолияти аслида муқаддас ислом дини ақидаларига зиддир. Зеро, одам ўлдириш, маст қилувчи нарсаларни истеъмол этиш, алдаш, бировга зулм қилиш исломда ҳаром саналиб, қаттиқ ман этилган. Шунга қарамай, тарихий манбаларда ҳашшошийлар фаолияти ислом дини тарихининг таркибий қисми сифатида баён қилинган. Хўш, саббоҳчилар фаолиятининг ислом динига алоқаси борми?

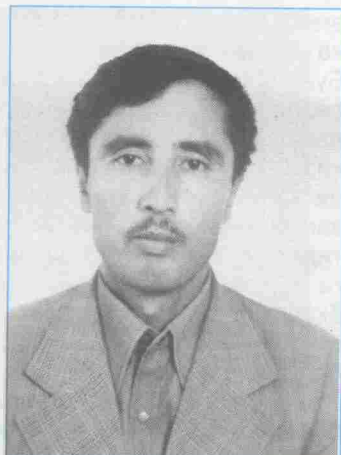
Тарихчилар Ҳасан Саббоҳни ўрта асрларда Ўрта ва Яқин Шарқнинг айрим ҳудудларида ҳукмрон бўлган исмоилия оқимида дахлдор деб биладилар. Дарҳақиқат, у дастлаб бу ҳаракатга оддий аъзо бўлиб кирган, кейинчалик эса унинг раҳбари даражасигача кўтарилган. Маълумки, исмоилия ҳаракати вакиллари

ўзларини мусулмон ҳисобласаларда, амалда суннийлик маънаси муҳолифат сифатида майдонга чиққан. Изчил суннийлик таълимоти намояндалари ва олимлари (Ан-Надим, Абдул Қаҳҳор Бағдодий, Ибн Хазм, Низомулмулк ва бошқалар) исмоилийларни мутлақо рад этган.

Исмоилия таълимоти Мисрда ҳукмронлик қилган фотимийлар халифалигининг мафкураси сифатида шаклланган. Бу оқимнинг бош мақсади ана шу халифаликнинг қудратини ошириш эди. Бу мақсад йўлида улар барча воситалардан фойдаланган. Айниқса, фотимийларнинг асосий муҳолифлари бўлган аббосийларга қарши террор усулига зўр берганлар.

Бу — Саббоҳ шахсияти моҳиятининг бир томони бўлса, иккинчи томони унинг салжуқийлар саройидан ҳайдалиши билан боғлиқ. Маълумки, салжуқийлар расман аббосийлар халифалиги таркибида бўлган. Тарихий манбаларда баён қилинишича, Ҳасанни салжуқ султони Маликшоҳнинг вазири Низомулмулк хизматга жалб этган. Кейинчалик, турли иғво ва фитналар натижасида, у саройдан бадарға этилган. Шундан сўнг у салжуқийларга қарши кучли адоват туйғуси билан, зикр қилганимиздек, Мисрда боради. Мисрда исмоилийлар ҳаракатига қўшилиб, шиа маънасига ўтади. У Аламут қалъасида кўним топиши билан салжуқийлардан ўч олиш пайига тушади.

Шундай қилиб, Ҳасан Саббоҳнинг асл мақсади ислом динига хизат қилиш

эмас, балки ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ва душманларидан қасд олиш бўлган. Буни Маликшоҳнинг унга юборган нома-сидан ҳам билиб олса бўлади. Унда шундай дейилади: "Ҳасан ас-Саббоҳ, билгинки, сен ўртага янги бир дин ва миллатни қўйиб инсонларни алдамоқдасан ва замоннинг подшоҳига исён қилиш ниятидасан. Жоҳил тоғликларни атрофинга тўплаб олиб, уларнинг табиатига ёқадиган сўзларни айтиб, уларни истаган кимсани пичоқлашга ҳозирламоқдасан! Мамлакат ва миллатнинг қуввати, дин ва давлатнинг қонунларига мустаҳиқ бўлган хулафои ислом ҳақида таъналар қиласан! Бу даъволарни тарк этиб, мусулмон бўлмоғинг лозим! "Йўқ!" десанг, буюк бир қўшин устингга ёпирилишга ҳозирдир. Қаршилиқ қиламан деб зинҳор ўзингни балолар ўтига отмагайсан ва ўз жонингга ҳам, тоғликларнинг жонига ҳам ачингайсан! Қўлингдаги қаль-анинг мустаҳкамлигига мағрур бўлиб

юрмагин. Ва ҳақиқатни билгинки, Аламут қалъасининг буржлари осмон буржларига тенг бўлганда ҳам Оллоҳнинг инояти билан яқсон қилинажак!"

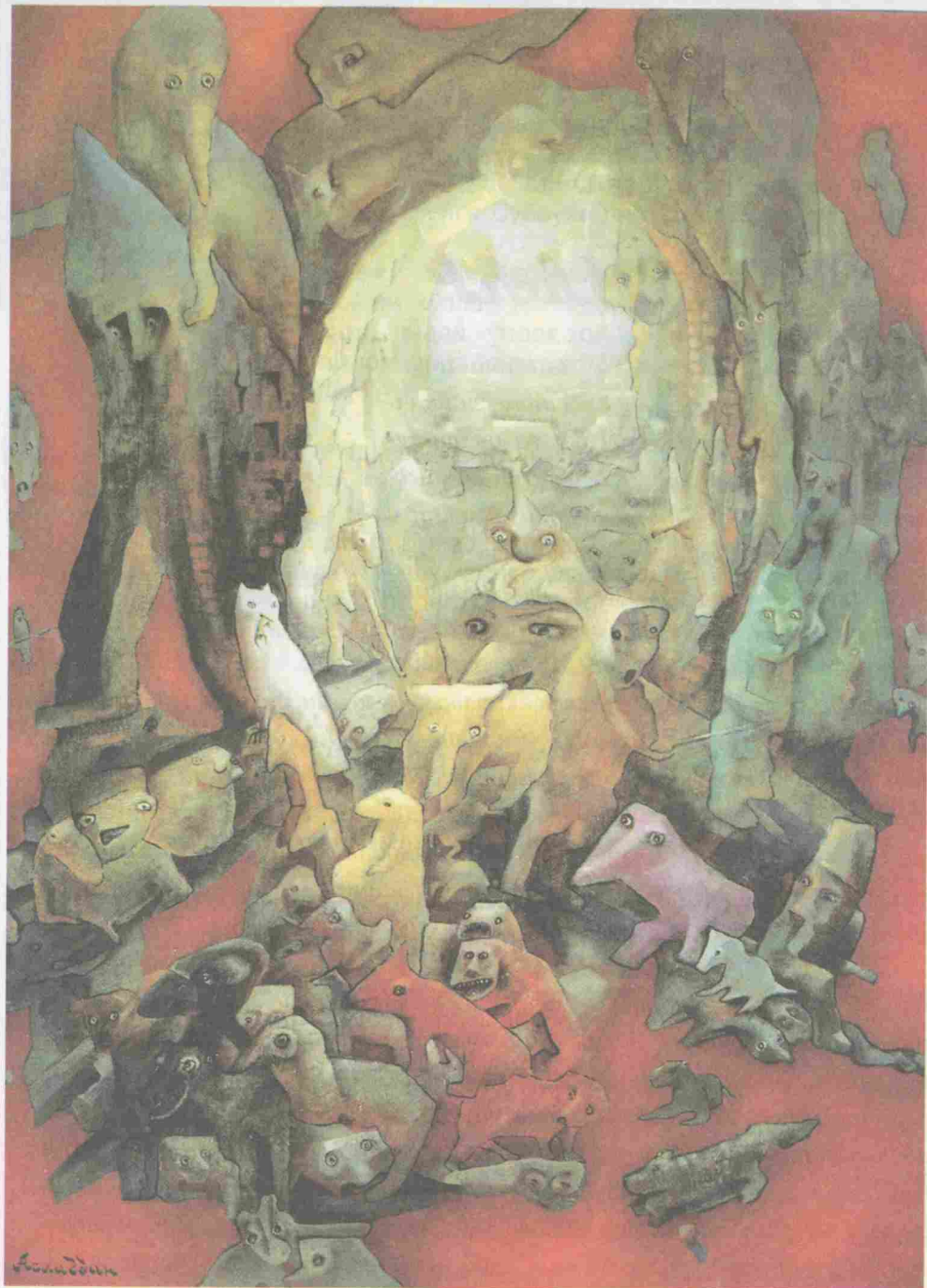
Лекин Ҳасан Саббоҳ салтанати салжуқийлар томонидан яқсон қилинмади. 1092 йилда ҳашшошийлар ислом Шарқи тарихидаги энг буюк давлат арбобларидан бири, деярли ўттиз йил (1063-1092 йиллар) салжуқийлар ҳукуматида вазирлик қилган, "Низомул-мулк" (давлат тартиби) унвонига сазовор бўлган, машҳур "Сиёсатнома" асарининг муаллифи Абу Али Ҳасан ибн Али ибн Исҳоқни ўлдиради. Ўша йили султон Маликшоҳ ҳам ўлдирилади. Кейинчалик улар Султон Санжарни ҳам қўрқитишга муваффақ бўладики, оқибатда у ҳашшошийларга қарши юриш режасидан воз кечади.

Ҳашшошийлар фаолияти то 1256 йилгача — Хулағухон бошлиқ мўғуллар Аламут қалъасини яқсон қилгунча давом этади.

Буюк тараққиёт босқичларидан ўтиб, юксалиб бораётган инсоний тамаддун, афсуски, бугун — XX асрнинг сўнгига келиб террор балосидан азият чекмоқда. Террорчиларнинг аксарияти муқаддас қадриятлар, хусусан, ислом ниқоби остида ҳаракат қилаётгани кишини янада ташвишга солади.

Афғонистон, Тожикистон, Чеченистон каби ўлкаларда ин қуриб олган, турли йўллар билан ёшларни сафларига жалб қилишга уринаётган террорчилар гуруҳлари хомжаёл, лекин қабих ниятларини амалга ошириш, яъни конституцион тузумларни ағдариб, ҳокимиятни қўлга олиш учун ҳар қандай мудҳишлиқдан ҳам қайтмаётир. Тошкентда содир этилган февраль портлашлари, Қирғизистоннинг жанубида юзага келган нохуш ҳолат, Тожикистонда салкам ўн йилдан буён давом этаётган можаролар шуни кўрсатадики, ислом ниқоби остидаги террорчилик улуғ мақсадларни кўзлаб олга бораётган Ватанимиз тинчлиги ва хавфсизлиги учун катта таҳдид туғдирмоқда. Бундай бало-қазога қарши энг муҳим чора — мудом огоҳ бўлиш, ватанпарварлик ва фидойиликни турмуш тарзига айлантириш. Президентимиз таъкидлаганидек, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш — энг самарали йўл. Шу жиҳатдан қаралганда, террорчиликнинг асл моҳияти ва қабих мақсадлари ҳақида тарихий маълумотлар бериб бориш маърифий аҳамиятга эга. Журналхонлар эътиборини бу мавзуга жалб этишдан мақсад шу эди.

Таҳририят

«Қиёматдаги сўров». Аслиддин ИСАЕВ асари.

ЛАРОШФУКО

МАКСИМЛАР

Уйғониш давридаги буюк инсоний инқилоб адабиёт учун ҳам ривожланиш эшикларини кенг очиб берди. XVII аср ва ундан кейинги даврларда Оврүпо адабиётида инсон табиатини тадқиқ қилувчи, уни ахлоқий ва маънавий камолотга даъват этувчи бир талай улуғ ёзувчилар ва файласуфлар майдонга чиқди. Табиийки, бу жараён француз адабиётини ҳам четлаб ўтгани йўқ. Монтень, Ларошфуко, Паскал, Лабрюйер каби мутафаккирлар фақат инсон тўғрисидаги илғор ғояларни олға суриш билан чекланиб қолмай, балки уларни ифодалаш борасида янги-янги имкониятларни ҳам излаб топган. Француз адабиётидаги ахлоқ ва маънавият масалаларига бағишланган улкан оқим шу тариқа вужудга келган. Ҳикмат жанрида яратилган асарлар, айнан ана шу жараён маҳсули ўлароқ, француз адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаган ва анча юксак даражага кўтарилган.

Франсуа де Ларошфуко (1613 — 1680) қадимий дворянлар уруғига мансуб ижодкор. У бир неча муддат француз қироллари билан яқин муносабатда бўлган, лекин кейинча сиёсатдан батамом кўнгли совиб, ўзини ижодга баҳишида этган. Унинг «Мемуарлар»и («Хотира-лар») ҳам бор. Лекин уни файласуф сифатида машҳур қилган асари «Максимлар» — ҳикматлари бўлди. Кўп йиллар мобайнида ёзилган 641 та максим инсон ахлоқининг турли қирраларига бағишланган. Уларда айниқса худбинлик, мунофиқлик, иймонсизлик, манфаатпарастлик, шухратнинг қули бўлиш каби иллатлар қаттиқ қораланган. Ларошфуконинг ҳикматлари бугун ҳам қимматини йўқотган эмас. Улар ўзбек тилида биринчи марта эълон қилинмоқда.

О дамлар яхшиликларни ва бировдан етган дард-аламларни осонгина унутиб юборади. Унутибгина қолмай, яхшилиқ қилганлардан нафратланиб, озор етказганларни кечириб юборишга мойил ҳам бўлади. Яхшилиқни қайтариш ва ёмонлик учун қасос олиш зарурияти уларга шу қадар малол келадики, унга бўйсуншни сира истамайдилар.

Ҷ арчи саховатни ҳамма фазилат деб билса-да, баъзан у шуҳратпарастликни кўзлаб қилинади, кўпинча ялқовлик оқибатида туғилади, янада кўпроқ ҳолларда қўрқувдан пайдо бўлади, деярли юз фоиз ҳолатларда эса бу учала сабаб бирлашиб кетади.

Ф алсафа ўтмиш ва келажак ғуссаларидан ғолиб келади, бироқ бугунги кун ғуссалари эса фалсафани мағлуб этади.

Ҳ луғ одамлар бир умр ташвишлар юки остида қолиб қадди дол бўлар экан, шу тариқа уларга фақат ирода қуввати эмас, балки шуҳратпарастлик иштиёқи далда бўлиб келганини намойиш қиладилар. Бу эса қаҳрамонларнинг оддий одамлардан фарқи уларнинг шуҳратга ўчлигида эканини кўрсатади.

Н а қуёшга, на ўлимга тик қараб бўлгай.

Ҳ зингни тақдир терс келган лаҳзалардагидан кўра омад қулиб боққан дамда бардам тутиш қийинроқдир.

А гар бизда нуқсонлар бўлмаса эди, яқинларимиздаги нуқсонларни кўриб, бунча хузурланмаган бўлар эдик.

Р ашкнинг озўқаси гумондир. Гумон ишончга айланиши биланок рашк ё ўлади, ё ғазаб отига минади.

М акаббурлик ҳамма одамларга хос; фарқ шундаки, одамлар уни ҳар хил тарзда намоён қилади.

Б изнинг ғамимизни еган табиат, аъзоларимизни мукаммал яратиш билан кифояланмай, бизга ғурур ҳам ато этган — афтидан, номукаммаллигини англаб, кўнгли чўкиб юрмасин, деган бўлса керак.

М анфаатпарастлик ҳамма тилларда сўзлайди ва ҳамма ролларни ижро эта олади, ҳатто беғаразлик ролини ҳам.

М айда ишларда ҳаддан зиёд серғайрат одам, одатда улут ишларга ноқобил бўлади.

Ғ арчи одамларнинг тақдири бир-бирига сира ўхшамаса-да, неъматлар ва кулфатларни тақсимлашдаги алланечук мувозанат уларни ўзаро тенглаштиргандай бўлади.

Ф айласуфларнинг бойликка нафрати уларнинг адолатсиз тақдирдан ўч олиш истагидан туғилган. Тақдир уларни фазилатларига муносиб ҳаёт неъматлари билан тақдирлаган эмас. Файласуфларнинг нафрати қашшоқлик хўрлигидан халос бўлиш йўлида махфий бир восита ва одатда бойлик келтирадиган, иззат-хурматга элтувчи айланма йўлдир.

О дамнинг бахти ва бахтсизлиги тақдирга қанчалик боғлиқ бўлса, унинг хулқига ҳам шунчалик боғлиқдир.

А гар муҳаббат бор бўлса, уни ҳеч қандай хийла-найранг билан яшириб бўлмайди. Агар муҳаббат бўлмаса, уни ҳеч қандай муғомбирлик билан ҳам кўрсатиб бўлмайди.

А гар муҳаббат тўғрисида унинг одатдаги кўринишларига қараб фикр юритилса, у дўстликдан кўра кўпроқ душманликка ўхшаб кетади.

Ў з-ўзига маҳлиё бўлиш дўстларимизнинг фазилатини ё кўпайтиради, ё камайтиради. Бу — бизнинг дўстларимиздан нечоғлиқ мамнун эканимизга боғлиқ; биз уларнинг фазилатларига бизга бўлган муносабатларига қараб баҳо берамиз.

Х амма хотирасидан шикоят қилади, лекин ҳеч ким ақлидан шикоят қилмайди.

К ундалик ҳаётда баъзан қусурларимиз фазилатларимиздан кўра ёқимлироқ кўринади.

Х ар қандай шуҳратпарастлик даъвоси, енгиб бўлмайдиган тўсиқларга дуч келса, яширинади-ю, кўзга кўринмас бўлиб қолади.

К ексалар шунинг учун яхши маслаҳатлар беришни ёқтиришадики, улар ортиқ ёмон ибрат кўрсатишга қодир эмаслар.

Д онгдор номга муносиб бўла олмасанг, у сени шарафламайди, балки таҳқирлайди.

А қлнинг нозиклиги нафис хушомадгўйлик қила билишда кўрилади.

Б ирор тасодиф билан ақлли бўлиб қолган одам ақлли эмас, балки ақлнинг нима эканини тушунадиган, уни таниб олишга қурби етадиган ва унинг замзамаларидан завқлана оладиган одам ақллидир.

А трофимизни қуршаб олган дунёни билмоқ учун унинг барча тафсилотларини билмоқ керак. Бироқ бу тафсилотларнинг сон-саногии йўқ, улар беҳисоб. Шунинг учун бизнинг билимларимиз ҳам ҳамиша юзаки ва номукамалдир.

Д ушманлари алдаб кетса ёки дўстлари хиёнат қилса, одамлар қаттиқ қайғуради, бироқ ўзларини ўзлари алдаса ёки сўзларига ўзлари хиёнат қилса, кўпинча бундан ҳузур қилади.

О дамлардаги бор хислатлар унчалик кулгили эмас, «бор» деб даъво қилинадиган хислатлар кулгилидир.

Н има учун доно ва ёқимли суҳбатдошлар жуда кам? Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, аксарият одамлар ўзгаларнинг муҳокамаларига эмас, ўз фикрларига жавоб берилишига кўникиб қолган. Муғомбирроқ ва хушмуомалалироқ одам ўзини эътибор билан эшитаётгандай қилиб кўрсатмоқчи бўлади, бироқ унинг кўзлари ва бутун қиёфаси суҳбатдошининг гапларига мутлақо қизиқмаётганидан дарак бериб туради. У бетоқатлик билан ўзи айтмоққа чоғланган гапга тезроқ қайтишни кутади. Бу йўл билан ўзининг кўнглини олиш — ўзганин кўнглини олиш ва унга гап уқтиришнинг энг ёмон усули эканини камдан-кам одам тушунади. Фақат ўзгаларнинг гапини тинглаш ва унга жавоб бериш билан яхши суҳбатдош бўлиш мумкин.

О дамлар ўзгаларни мақташни ёқтирмайди ва бирон манфаат кўришмаса, ҳеч қачон мақтамайди. Мақтов — пинҳона, маҳорат билан, жуда нозик айтилган хушомаддир — у хушомад қилаётган одамга ҳам, хушомад эшитаётган одамга ҳам ёқади. Улардан бири буни ўз фазилатлари учун берилаётган мукофот деб ўйлайди, иккинчиси эса уни ўзининг адолатли ва зийрак эканини кўрсатувчи далил сифатида пеш қилади.

Х ушомад — қалбаки тангадир, у фақат бизнинг шуҳратпараст-лигимиз туфайли қўлма-қўл юради.

З ўр хислатларга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, улардан фойдалана билиш ҳам керак.

О дам эгаллаб турган мансабига муносиб кўринишидан кўра эгалламаган мансабига муносиб кўринишни осонроқ деб билади.

З одагонлар дунёси фазилатларнинг ўзидан кўра унинг ташқи кўринишини кўпроқ қадрлайди.

И ллатларимиз бизни тарк этганда, уларни биз тарк этдик, деб ўз-ўзимизни ишонтиришга уринамиз.

Х атоларимиз фақат ўзимизгагина маълум бўлса, биз уларни осонгина унутиб юборамиз.

А гар бирор одам бизга яхшилик қилса, биз шу одам қиладиган ёмонликка ҳам бардош билан чидамоғимиз керак.

Х амиша ҳаммадан ақллироқ бўлиш истагидан кўра аҳмоқона нарса йўқ.

Б аъзи одамларга уларнинг қусурлари ярашиб туради, баъзи одамларга эса ҳатто фазилатлари ҳам ярашмайди.

М айлар қанча кам ўзгарса, дидлар шунча тез ўзгариб туради.

Х ар қайси одам, ким бўлишидан қатъи назар, муайян бир қиёфага кириб, юзига ниқоб тутиб олишга ҳаракат қилади. Негаки, у ўзини ким қилиб кўрсатмоқчи бўлса, бошқалар шундай қабул қилишини истади. Шу туфайли, айтиш мумкинки, жамият фақат ниқоблардан ташкил топади.

Қ ўлга киритиб бўлган шон-шуҳратимиз келажақда яна эришмоқчи бўлган шон-шуҳратимизнинг гаровидир.

Ф азилатлари туфайли ҳақиқий шуҳратга эришган одам ҳар хил майда-чуйдаларни унинг хизмати деб ҳисоблашлари учун куч сарфлаб, елиб-югурса, бунинг учун ҳаммадан ортиқ уялмоқ керак.

Э мон одамлар ўртасида сал-пал бўлса-да, яхшиликдан буткул маҳрум бўлмаганлари энг хавfli одамлардир.

О шиқ-маъшуқлар бирга бўлса зерикмайди, чунки улар ҳамма вақт ўзлари тўғрисида гапиришади.

Н има учун биз бошимиздан кечган воқеани барча тафсилотлари билан эслаб қолишга қодирмиз-у, лекин уни битта одамнинг ўзига неча марта гапириб берганимизни эслаб қолишга қодир эмасмиз?

Ў зимиз тўғримизда бағоят хузурланиб гапиришимиз, бизда шубҳа туғдирмоғи керак — суҳбатдошимиз ҳам бу гапни эшитиб хузур қилаётганмикан?

Д авлат бошлиқларини уларда йўқ фазилатлар билан мақтаб кўкка кўтариш — уларни ҳайиқмай ҳақорат қилиш билан баробардир.

Б аъзан одамлар ўзларига ўзлари хушомаддан нафратланадигандай кўринади, ҳолбуки улар хушомаднинг ўзидан эмас, унинг маълум бир шаклидан нафратланади, холос.

Б из ҳамма масалаларда фикримизни маъқуллайдиган одамларнигина соғлом фикр эгалари деб ҳисоблаймиз.

Х аммага яхши маълумки, одамга ҳадеб ўз хотини тўғрисида гапиравериш ярашмайди, лекин бошқа бир ҳақиқат ҳаммага ҳам яхши маълум эмас — одамга ҳадеб ўзи тўғрисида гапиравериш янада камроқ ярашади.

К екса аёллар бир замонлар жозибадор бўлганини хотирларида сақласа-ю, аллақачон бу жозибадан маҳрум бўлганини унутиб қўйган бўлса, жуда ҳам кулгили аҳволга тушиб қолади.

И ллар сари ортиб борадиган жўшқинлик тентакликка яқинлашиб қолади.

И сталган эҳтирос истаган кишини хатолар сари етаклайди, аммо энг беъмани хатолар сари севги етаклайди.

К ексалик санъатини эгаллаган кексалар дунёда нақадар кам.

Яхши ишларни чин юракдан мақтамоқ шу ишларда қай бир даражада иштирок этмоқдир.

Аёл киши биринчи марта севганида ўзининг ошигини яхши кўради, ундан кейин эса у фақат муҳаббатнинг ўзини севади.

Агар ҳамма айб фақат бир томоннинг зиммасида бўлганида, одамларнинг ўзаро можаролари узоқ давом этмаган бўларди.

Инсон жуда аянчли махлуқ, чунки у ўзини ягона мақсадга — ўз эҳтиросларини қондиришга бахш этиб, кейин бу эҳтиросларнинг зулми остида яшаётганидан тўхтовсиз шикоят қилади; уларнинг зулмига дош беришни истамайди ва шу билан бирга бу зулмни елкасидан олиб ташлаш учун заррача ҳаракат ҳам қилмайди; у эҳтирослардан нафратланади, бироқ айни чоқда уларни даволайдиган дориларни ҳам ёмон кўради; хасталик изтиробларига қарши бош кўтаради-да, айни чоғда даволаниш машаққатларига ҳам қарши исён қилади.

Муғомбирлик — саёз ақлнинг аломатидир.

Бирор нарсани қаттиқ хоҳлаб қолишдан аввал шу истаган нарсангизга ҳозир эгалик қилаётган одам бахтлими-йўқми эканини суриштириб кўрмоқ керак.

Хотиржамликни ўз қалбидан топа олмаган одам бошқа ҳеч қаердан топа олмайди.

Одамзод ҳеч қачон ўзига туюлган даражада бахтсиз бўлмайди, шунингдек, ўзи истаган даражада бахтли ҳам бўлолмайди.

Ўз сиримизни ўзимиз сақлай олмас эканмиз, қандай қилиб бошқалардан уни асрашни талаб қилишимиз мумкин?

Қироллар одамларни тангани зарб қилгандек зарб қиладилар ва кўнгилларига сиққан тарзда уларнинг нархларини белгилайдилар. Ҳамма бу одамларни ҳақиқий қимматига қараб эмас, белгиланган қиммати бўйича қабул қилишга мажбурдир.

Д афн маросимларининг зўр дабдабаси марҳумларнинг фази-латларини абадийлаштирмайди, балки тирикларнинг шуҳратпарастлигини қондиришга хизмат қилади.

Ф итна йўлига кирмоқ учун букилмас жасорат эгаси бўлмоқ керак, уруш хатарларига матонат билан дош бермоқ учун эса оддий мардлик ҳам кифоя қилади.

О дамнинг ўзига ишонмоғи бошқаларга ишонмоғи учун асос бўлиб хизмат қилади.

Д абдаба ва меъёрдан ортиқ назокат давлат учун муайян ҳалокатдан нишонадир, чунки у шундан далолат берадики, ҳамма хусусий шахслар жамоа манфаатлари ҳақида заррача қайғурмай, фақат ўз фаровонлигини ўйлайди.

Я лқовлик — эҳтиросларимиз ичида энг бетайини. Гарчи унинг қудрати сезилиб турмаса-да, ундан етадиган зарар кўзимиздан яширин бўлса-да, ялқовликдан ортиқроқ оташин ва зарарли эҳтирос йўқ. Агар биз унинг таъсирига чуқурроқ эътибор берсак, ишонч ҳосил қиламизки, у бизнинг ҳамма туйғуларимиз, истакларимиз ва ҳузур-ҳаловатимизни эгаллаб оладиган даражада маккорликка эга: у катта кемаларнинг тагига ёпишиб олиб, уларни ҳаракатдан тўхтатиб кўядиган ёпишқоқ балиқларга ўхшайди.

Х амма ўзгаларнинг кимлигини тўла-тўқис билишни истайди, лекин ҳеч ким тўла-тўқис ошкора бўлмоқни истамайди.

Ж уда қаттиқ тартиб асосида соғлигини авайлаб-асрашдан кўра зерикарлироқ хасталик бормикан?

Э нг носоғлом фикрловчи одамлардаги энг юксак донолик — бошқаларнинг оқилона кўрсатмаларига мутелик билан бўйсуниб, уларга амал қила билиш қобилиятида кўринади.

Озод ОБИД таржимаси

Аждодлар орзусидаги авлод

Дунёда мамлакатлар кўп, халқлар, миллатлар бисёр. Лекин улар орасида инсоният тарққиётига, маданияти ва маънавияти хазинасига ҳисса қўшиш борасида ҳаммаси ҳар хил мавқе-мақомда. Мўътабар алломалар, жаҳонга донг таратган адолатпарвар ҳукмдорлар ўтган она юртимиз бугун жаҳон ҳамжамиятида шонли ўтмиши ва буюк келажақ сари ташлаётган дадил қадамлари билан азалий ўрни ва мавқеини тиклаб бораётир.

Истиқлолнинг дастлабки йилларидаёқ аждодлар орзусидаги баркамол авлод ва буюк давлат яратишдек чўнг, шарафли ишга бел боғлаган республикамиз раҳбарияти, шахсан Президент Ислоҳ Каримов ёшлар тарбиясини давлат аҳамиятига молик вазифа деб билди ва унинг нуфузини оширди. Мустақиллик миллатимизга ўзини намоен этиш имкониятини яратиб, ёшлар олдига янгича яшаш, янгича фикрлаш, ҳаётда муносиб ўрнини топиш, миллий ва умуминсоний қадриятларга уйғун янгича маънавиятни эгаллаш талабларини ҳам қўйди.

Модомики, юртимизнинг эртанги кунни, тақдири ёшлар қўлида экан, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури — аждодларимиз орзусидаги баркамол авлод таълими ва тарбиясини ташкил қилишга эришишнинг қонун билан ҳимояланган ҳужжати, десак янглишмаймиз. Ушбу дастур салоҳияти ва аҳамияти жиҳатдан теран фалсафий моҳиятга эгаллиги унинг халқаро миқёсда тан олинганида ҳам кўринади. Хусусан, 1998 йили Австралияда ўтган келгуси асрдаги ёшлар таълими истиқболларига бағишланган "Осиё-Тинч уммони минтақасида XXI асрда таълим муаммолари" деб номланган халқаро анжуманда таълимни ривожлантиришга қаратилган махсус давлат дастури фақат икки мамлакат — АҚШ ва Ўзбекистонда мавжуд экани таъкидланган. Италиядаги Болонья университети проректори, профессор Ф.Фанфанеллининг ёзишича: "Миллий дастур бўйича таркиб топган ўрта махсус, касб-хунар ўқув юртлари ҳаётга энди кириб келаётган ўсмирларнинг камида икки-уч замонавий касбни пухта эгаллаб олишлари имконият яратгани учун ҳам бу таълим тури бизни қизиқтириб қўйди. Чунки Фарбада бундай ўқув юртлари ҳали йўқ ва Ўзбекистоннинг бу таърибаси турли мамлакатлардаги замонавий таълим тизимига жиддий ўзгартишлар киритилишига туртки бўлди".

Ёшларга ҳар томонлама пухта таълим-тарбия беришга қаратилган миллий таълим моделининг мазмуни миллий турмуш тарзимиз, халқимизнинг қадим анъаналари, маънавий-ахлоқий қадриятларимизни акс эттиради. Ҳақиқатан ҳам, шарқона нуқтаи назардан қаралса, маърифатлилик — фақат билим ва малака билан чекланмайди. Маърифатлилик — бой маънавият ва гўзал ахлоқ соҳиби бўлиш ҳамдир.

Буюк маърифатпарвар адиб Абдурауф Фитрат "Оила ёки оила бошқариш тартиблари" асарида бундай деб ёзган эди: "Дунёда иззат ва саодат толиби бўлмаган бирорта қавм йўқ. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомига таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади".

Ижтимоий тараққиёт манбаи, инсоний тарбия ўчоғи бўлиб келган оила нафақат жамият, балки давлатчилик асосларининг илк бўғини ҳисобланади. Халқимиз бежиз "Куш уясида кўрганини қилади" демайди. Боланинг камол топишида оналик меҳри, оталик муҳаббати муҳим омил ҳисобланади. Шу боис давлатимиз оилани ижтимоий муҳофаза этишга, миллий ахлоқ-одобга муҳим эътибор бермоқда.

Ёшларда ахлоқ ва одоб маънавиятини шакллантиришда маҳаллаларнинг ўрни ҳам беқиёсдир. Ўз-ўзини бошқаришнинг синалган шакли ўлароқ маҳаллаларга кейинги йилларда эътибор кучайди. Ижтимоий ёрдамга муҳтож оилаларга бериладиган ёрдамдан тортиб, тўй-ҳашамлару турли маросимлар бошида эндиликда маҳалла фаоллари туради.

Хуллас, бугунги кунда Президентимиз раҳбарлигида юритилаётган инсонпарварлик сиёсати аввало янгича фикрлайдиган, қалби миллий гуруру ва ифтихорга тўлиқ, маърифатли фозил кишиларни тарбиялашга қаратилган. Ватани, халқи ҳамда миллатининг фидойи, эркин фуқаролари бўладиган бугунги ёш авлод ўзига берилаётган эътибор, яратилган шарт-шароит ва имконияتلардан ҳар қанча фахрланса арзийди.

Исмоил СЕЙФНАЗАРОВ,

фалсафа фанлари доктори, профессор

Устоз-шогирдлик мақомлари

Бой аъналарга эга бўлган ўзбек миллий мусиқа ижрочилигининг етакчи йўлларидан бири хонандалик бўлиб, унда бир негизга асосланган турли услублар ва йўналишлар мавжуд. Бу ҳол ҳар бир воҳа аъналари, шеvasи ва удумлари билан суғорилган ижролар мисолида кўзга ташланади. Лекин кўпчилик мутахассислар ўзбек хонандалик санъатига асос ва етакчи услуб сифатида Бухоро мақом ижрочилигини кўрсатишади. Чунки ҳар томонлама мукамал бўлган шашмақом ижрочилиги хонандалик амалиётида шаклланган бошқа йўналишларга ҳам улкан таъсир этган.

Мақом ижрочилиги аъналари эса устоз-шогирдлик сабоқлари орқали ўзлаштирилгани боис шогирд ижросида устознинг овоз талқини, айтиш услуби яққол сезилиб туради. Дарҳақиқат, Фарғона водийсидаги аксарият катта ашулчиларнинг хонишларида таниқли ҳофиз Эрка Қори Каримов ижро услубидан намуналар "учраб туради". Қолаверса, ҳозирда кўзга кўринган ашулчиларнинг ижроларида Жўраҳон Султонов, Расул Қори Мамадалиев, Муҳаммадҷон Каримов, Фаттоҳхон Мамадалиев каби устоз санъаткорлар ижроларига хос хусусиятлар қулоққа чалиниб туриши ҳам бунинг яққол далилидир. Демак, ижрочилик ривожининг асосий мезонларидан бири ижро аъналарини муносиб давом эттириш, десак адашмаган бўламиз.

Ҳар бир хонанда ижро услубининг шаклланишида устоз-шогирдлик аънаеси муҳим аҳамият касб этади. Барча соҳаларда ўзига хос тарзда учрайдиган бу ҳодиса ҳар бир касбнинг моҳир усталари етишиб чиқилишининг бирламчи шартидир. Зеро, устоз-шогирдлик аънаеси мумтоз ижрочиликнинг сабоқ жараёнини қамраб олувчи мезон ҳисобланади. Бу ҳақда гап кетганда, санъаткорлар машҳур мусиқа билимдони бўлган самарқандлик Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловнинг устоз-шогирдлик услубини тез-тез тилга оладилар. Устоз санъаткор, мақом жонқуяри, академик Юнус Ражабий ҳам икки йил Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов уйида яшаб, ундан мақомчилик сир-асрорини ўрганган.

XX аср ўзбек мусиқа мактабида Эрка Қори Каримов, Маматбобо Сатторов, Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, Содирхон Ҳофиз, Мадумар Му-

хаммад Умар Ҳофиз, Уста Рўзимат Исабоев, Жўраҳон Султонов, Комилжон Отаниёзов, Юнус Ражабий каби забардаст санъаткорларнинг ижрочилик услублари ўрнатилган ва асос сифатида ўрганилиб, ривожланиб келмоқда. Кейинги пайтда кўплаб ёш хонандалар улар яратган мусиқий намуналарни янгича талқинда айтишга ҳаракат қилмоқда. Албатта, ижрочилик аънаесини давом эттириш бошловчи ва шогирд хонанда учун қониқ фойда. Лекин шу ўринда "Шогирд устозга муносибми ёки йўқми?" деган бир масала кишини ўйлантириб, кўплаб муаммолар гирдобига ташлайди.

Умуман олганда эса, хонандаликда уч нарса — истеъдод, овоз ва сабоқ муҳим таркибий қисм саналади. Истеъдод инсонга бериладиган илоҳий инъом бўлиб, уни қай тарзда сарфлаши ва ундан қандай фойдаланиши ҳар бир одамнинг ўзига боғлиқ.

Овоз ҳам неъмат ҳисобланади ва ўзида табиий мулоимлик, таъсирчанлик, сеҳрлилик каби сифатларни мужассам этади. Булардан ташқари, овознинг кенглиги, садоси ва таровати ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Мана шу икки табиий унсур — истеъдод ва овоз сабоқ олиш орқали рўёбга чиқади.

Сабоқ жараёни бор истеъдодни ишга солиш, овоздан қандай фойдаланиш, мусиқий меросни ўзлаштириш, ижрочилик аъналаридан хабар топиш каби бир талай амалларни ўрганишдан иборатдир. Сабоқ нафақат шогирдни тарбиялайди, балки уни амалиётда чархлайди ҳам. Шу боис бу жараён узоқ вақт давом этади. Сабоқ даврининг ниҳоясида эса ўзига хос устозлар имтиҳони ўтказилади, яъни уларнинг фотиҳаси олинади. Шундан кейингина мустақил фаолият юритишга руҳсат этилади. Бу ҳол аъналар давомийлигини таъминлаш билан бирга, истеъдоднинг ўсиши, янги-янги ютуқларни қўлга киритишида мустаҳкам пойдевор вазифасини ўтайди. Донишманд халқнинг "Устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар" деган ҳикматли мақолида айнан ана шу нарса назарда тутилган.

Машрабжон ЭРМАТОВ,

Тошкент давлат Консерваторияси
аънавий ижрочилик кафедрасининг
ўқитувчиси

Тараққиёт кафолати

Мустақил давлат келажagini яратишда сиёсий маданият катта аҳамиятга молик. У фуқаро ва жамоалар, синфлар ва партияларнинг аниқ мақсадлар сари онгли интилишини акс эттиради. Бу тушунчада сиёсат оламининг чуқур мақсад ва моҳиятини тушунишга имкон берадиган қонуниятлар мужассамлашган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кишиларда сиёсий маданиятнинг шаклланиши узоқ давом этадиган мураккаб жараён. Зеро, у сиёсий онг ҳамда ижтимоий ҳаётда олиб борилаётган сиёсат билан чамбарчас боғлиқ. Шу боис сиёсий маданият жамиятнинг барча аъзоларида бир хил даражада ва бир вақтда шаклланмайди. Ишчилар, зиёлилар, деҳқонлар, ёшлар ва шу каби турли ижтимоий гуруҳларда сиёсий маданият даражаси ҳар хил бўлса-да, улар ўртасида тафовут билан бирга ўхшашлик ва умумийлик бор. Жамиятда эстетик, ахлоқий, ҳуқуқий ва бошқа маданиятлар ҳам мавжуд бўлиб, улар орасида сиёсий маданият жамиятнинг демократик ривожланиш даражасини белгилаб берувчи омилдир.

Собиқ шўро тузumi «ёпиқ тизим» асосига қурилган эди. Шу боис шўро даврида сиёсий маданиятни ривожлантиришга, аҳолининг сиёсий онгини ўстиришга етарли аҳамият берилмади. Ҳукмрон доираларда «совет халқининг сиёсий маданияти юксак» деган сохта хулоса мавжуд бўлиб, у мустабидлик тузумини хаспўшлашга хизмат қилар эди.

Ҳозирги вақтда жамиятимизда ўтказилаётган ислохотлар натижасида шахснинг чин сиёсий маданияти шаклланиб бормоқда. Бизнинг бугунги сиёсий маданиятимиз даражаси 70-йиллардагига нисбатан тубдан фарқ қилади. У даврда одамларда сиёсий ҳаётга қизиқиш пассив бўлиб, «Хамма масалани юқори ҳокимият раҳбарлари ҳал қилади» деган ишонч кенг тарқалган эди. Мустақилликдан сўнг мамлакатимизда демократик тамойилларнинг илдиз отиши туфайли сиёсий жараёнлар ҳар бир фуқаронинг диққат-эътиборини тортмоқда. Фуқаролар сиёсий жабҳадаги ҳар қандай ўзгаришлар бевосита ҳаётларига таъсир этишини тобора чуқур ҳис этмоқда. Шу боисдан ҳам бугунга келиб халқимизнинг сиёсий воқеаларга қизиқиши кун сайин кучайиб бормоқда. Бунга фуқароларни 16 февраль воқеаларига

фаоллик билан муносабат билдирганини ва Президент ҳамда Олий Мажлисга депутатлар сайлаш жараёнини мисол қилиб келтириш мумкин.

Биз юқорида сиёсий маданиятни шакллантириш узоқ давом этадиган жараён эканлигини таъкидладик. Шундай бўлса-да, бу соҳага мутасадди ташкилотларнинг ўзибўларчилик кайфияти билан қарашли мақсадга мувофиқ эмас. Президентимиз Олий Мажлиснинг XIV сессиясида сиёсий маданият ва аҳолининг сиёсий фаоллиги анча паст даражада эканини, у давр талабига жавоб бера олмаслигини алоҳида қайд этиб, бу борада хали жуда кўплаб иш қилиниши лозимлигини уқдирган эди.

Сиёсий маданиятни шакллантиришда оммавий ахборот воситалари фаолиятининг, қабул қилинаётган фармон ва қонунларнинг ҳам аҳамияти каттадир. Республикаимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёни билан халқимизни таништириб бориш, қабул қилинган фармон ва қонунларни ўрганишни кенг йўлга қўйишда маҳаллаларнинг функциясини кучайтириш керак. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, айтиш кунда маҳаллаларнинг бундай фаолиятида асосан кексалар иштирок этиб, ёшлар эътибордан четда қолмоқда. Бизнинг асосий вазифамиз эса ёшларни ижтимоий фаолиятга жалб этиш, ватанпарварлик ва инсонпарварлик руҳида тарбиялаш, уларнинг сиёсий онгини оширишдан иборат. Ҳукуматимизнинг ёшлар сиёсий ва ҳуқуқий маданиятини шакллантиришга алоҳида эътибор беришининг моҳияти ҳам ана шунда. Ҳозирга пайтда бутун дунё сиёсий маданият туфайли гўё яхлит бир оилага айланди. Чунки сиёсий ҳаётда юз берган ҳар бир ҳодиса жаҳон бўйлаб акс садо бермоқда. Бунинг сабаби шундаки, иқтисодий, маданий алоқалар ва ахборот интеграцияси Ер юзи аҳолисининг очиқ тизимли ҳаёт майдонда яшашга мажбур қилмоқда. Шу боис олис Америка ёки Европа қитъасида рўй бераётган турли бораётган турли сиёсий жараёнлар бевосита ёки билвосита бошқа мамлакатларга, шу жумладан Ўзбекистонга таъсир ўтказади. Сиёсат оламидаги жараёнлар ҳозирги кунда глобал аҳамият касб этаётгани боис сиёсий маданият тобора ривожланиб тобора ривожланиб бориб, жамиятда етакчи ўринларни забт этмоқда.

Хуллас, ҳозирги замон жаҳон интеграцияси ҳар бир кишидан сиёсий онглиликни талаб этади. Сиёсий маданият шакланган жамиятда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш жараёни вужудга келади ва бу демократик тамойилларнинг ривожига кенг йўл очди. Демократия эса тарақ-

қиёт кафолати демакдир. Шу боис бугун Ўзбекистонда олиб борилаётган ислохотлар ана шу мақсад сари йўналтирилган.

Аббар ЭШМУРОДОВ,

Қарши давлат университетининг аспиранти

Аёл юксалтирур башариятни

«Аёл», «аёл мавқеи» масаласи инсоният тарихида энг мунозарали, нозик масала ҳисобланиб, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳолатига кўра турлича талқин этилган. Бундан қатъий назар, жамиятнинг юксалишида аёлларнинг тутган ўрни нақадар кучли эканига тарихнинг ўзи гувоҳлик беради. 1999 йилни «Аёллар йили» деб эълон қилар экан, Ислом Каримов: «Оилани ҳам, жамиятимизни ҳам бирлаштириб, унга файзу баракот киритадиган, хонадонларимизни меҳр-муҳаббат, нафосат, эзгулик нури билан мунаввар қиладиган зотлар ҳам аслида мўътабар оналаримиз, мунис опа-сингилларимиздир» деб таъкидлади. Чиндан ҳам авлод тарбиясига маъсул оналарнинг маънавияти, фазлу камоли доимо жамиятнинг маънавий-ахлоқий ҳаётини бойитувчи биринчи мезон ҳисобланиб келган.

Бу ҳақиқатни асримизнинг бошларидаёқ тўлиқ англаб етган жадидлар маърифат ва маънавият масалаларини асосий ўринга кўтарар экан, ривожланган жамият яратиш учун биринчи навбатда аёлларни мактаб-маориф соҳасига жалб этиш зарур деб ҳисоблаган. Улар ўзбек хотин-қизларининг ўқимишли, илмли, маданиятли бўлиб етишиши учун миллий матбуот саҳифаларида аёлларни билимга, одобга, маданиятга тарғиб қилувчи мақола ва асарлар билан курашди. Масалан, «Садои Туркистон» газетасининг муҳаррири Рауф Музаффарзода ўзининг «Янги йилдан эски тилаклар» мақола-сида («Садои Туркистон» 1914 йил, 54-сон) ўзбек миллий матбуоти қандай бўлиши, қайси йўналишда давом этиши ҳақида шундай фикрларни баён қилади: «Эрларимиз ҳам, хотин-қизларимиз ҳам маишат, тарбия ва дунё ила таништурсун ва онларнинг фикрларини очиб аҳволи оламдин хабар берсун». Яъни у давр учун энг зарур бўлган муаммолар, чунончи, Тур-

кистон хотин-қизлари ҳаёти, кундалик турмуши билан боғлиқ воқеаларни кенгроқ ёритишга даъват этади.

«На учун избрат олмаймиз?» мақоласининг муаллифи ўғил болаларга нисбатан қизларга илму ҳунар кўпроқ зарурдир, деган фикрни илгари суради: «Биз бечораларни шу ҳолларга қолғонимизга биринчи сабабни кўз олдиға келтируб, бизларни оқартурурға, илм-маориф нуридан баҳравор қилурға ҳаракат қилингиз. Ўғил болалардин кўра қиз болаларға илм, ҳунар лозим эканлигини хотирингиздан чиқармасдин, тездин ибтидоий мактаблар очмакка, маъсума қизларингизни дунёда бахтли ва саодат ила яшатурға ошиқингиз» («Садои Туркистон», 1914 йил, 11-сон). Мақолада қизлар учун турли безаклар эмас, балки илм, ҳунар кераклиги алоҳида ўқдирилади; турли зебу-зийнат сотиб олинadиган пулни қизлар мактаблари очиб, унга яхши ўқимишли муаллималар тайинлаш учун сарфлаш кераклиги ҳақида ҳозир ҳам қийматини йўқотмаган фикрлар баён қилинади. «Садои Туркистон» газетаси саҳифаларида Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода ва бошқа жадидларнинг ўзбек хотин-қизларини илм олишга, ҳунар ўрганишга даъват этувчи шеърлари ҳам чоп этиб борилди. Хусусан, Мўминжон Тошкандий қаламига мансуб шеърда шундай сатрлар бор:

*«Фақат эрлар ўқуш ила бўлмас,
Қизларимиз ҳам бўлса ўқигон,
Ўқуғон ёш йигитга нодон қиз
Ёқмағай — ҳеч бу сўзга борму гумон?
Болалар тарбиятлик ўлмак учун
Оналар бўлсун тарбият кўргон
Тарбиятсиз оналарнинг боласин,
Тузата олмас муаллим ҳеч йўл (б)илон»*

Туркистон хотин-қизларини илми, маданиятли бўлиш билан бирга жамиятнинг барча жабҳаларида эркаклар билан баробар иштирок этишлари шартлиги ҳақида ажойиб фикрлар ҳам ўртага ташланди. Масалан, Сора Музаффария «Айб ўзимизда» номли мақола-сида («Садои Туркистон», 1914 йил, 36-сон) ёзади: «Бизда истеъдод ҳам бор, қобилият ҳам бор. Онг ва фикр ҳам бор. Бир уй ичигина эмас, баъзи эрлар ҳам ўрнига келтира олмайдиган, мамлакатлар идора қиладурғон қувват ҳам бор». Тўрт девор ичида асирага айланган, муте, кундошчилик азобидан қалби пора Шарқ аёлининг Оврүпо аёлларидек эркаклар билан тенг ҳуқуқли ҳаёт кечириши мумкинлиги ҳақида мушоҳада юритар экан, Сора Музаффария ўзбек хотин-қизларини бирлашишга, эскича ҳаёт тарзини ислоҳ қилишга чақиради: «Эй, турк хотуни! Халқимиз бизга саломат ақл ва фитрий бўлган истеъдод ва қобилият бергон-ку! Они дунёга чиқоришдан манъ қилмоққа кимнинг ҳаққи бор!».

Шуниси диққатга сазоворки, жадидлар қизларни билим олиш учун, зарур бўлса, бошқа юртларга юбориш мумкинлигини ҳам тарғиб қилган. Абдулла Авлоний эса «Тарбияни кимлар қилур? Қайда қилунур?» — деган саволга «Биринчи — уй тарбияси. Бу она вазифасидур. Иккинчи — мактаб ва мадраса тарбияси. Бу ота, муаллим, мударрис ва ҳукумат вазифасидур» деб жавоб берган эди. Ҳақиқатдан ҳам миллат тарбиясига биринчи навбатда оналар масъул. Абдурауф Фитрат алоҳида урғу берганидек, «миллат оналари тарбия ва илм олишлари лозим, ахлоқ ва билимларини камолга етказишлари зарур». Миллатимизнинг етук намоёндаларининг таржимаи ҳолига назар ташласак, қизиқ бир ҳолатни кўраимиз: Муқимий онаси Ойшабидан, Мунаввар қори онаси Хосиятхон отиндан, Фитрат онаси Бибижондан, Исҳоқхон Ибрат онаси Хурибидан тарбия ва илк бор илм сирларини ўрганиб, миллати, юрти учун жонкуяр инсонлар бўлиб етишган.

«Жамият, башариятнинг ҳақиқий саодати яхши тарбия кўрмиш фазилатли хотинлар ила қойимдур», деб ёзган эди И. Ҳаққий ўзининг 1919 йилда чоп этилган «Маориф масаласи» номли мақола-сида («Иштирокиюн», 1919 йил, 134-сон). Гарчи 1917 Февраль демократик инқилоби, Октябрь тўнтариши, Қўқон мухториятининг бостирилиши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётида кескин бурилишлар яса-да, миллий зиёлилар халқининг истиқболи учун фидойилик қилишда давом этди. Улар хотин-қизларнинг таълими, оила ва жамиятда тутган ўрни масаласида ҳар қандай шароитда ҳам заррача бўлса-да чекинмаган. Айниқса, улар аёлларни таълимга жалб этиш, зарурият бўлганда «ту-

таш хонимлардан», яъни татар зиёли аёлларининг меҳнатларидан фойдаланиш фикрларини ўртага ташлади.

И. Ҳаққий аёлининг оила ва жамиятда тутган ўрни ҳақида тўхталар экан, «Хотинларимиз аввало ўзларининг бир оила раисаси эканликларини билмаклари керакдир. Ташкил этган оилаларни қудратли ишлари ила ҳусний идора этмоқлари шартдир. Башариятни етиштирган, инсониятни тарбия этган хотинлардир», дейди. Унинг фикрича, «хотинлар башариятни етиштирмак, инсониятни тарбия этмак сифатиндан озод бўлсалар, башарият жуда ачинадирган бир ҳолга, инсоният жуда кўрқинчли бир дардга гирифтор бўлур. Инсон ўғлини чин инсон этатурган ҳам, уни инсонликдан чиқартурган ҳам хотинлардур». Муаллиф тарбиятли, маданиятли, ўзлигини таниган оқила аёл — оиланинг асоси, «болаларини ўз замонаси учун эмас, келажак учун тарбиялай олади» деб ҳисоблаган.

Туркистон жадидларининг саъй-ҳаракатлари зое кетмади, албатта. Улар Шўролар қатғонига учраган эсалар-да, аёлларнинг оила ва жамиятдаги мавқеини ошириш масаласидаги қарашлари, фикр ва таклифлари бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Сир эмаски, фан, маданият, санъат соҳасида дунё ҳавас қилса арзигулик ютуқларни қўлга киритишимизда аёлларимизнинг ҳиссаси кам эмас. Улар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий жабҳаларида фаол иштирок этишяпти. Бироқ аёлнинг «уйдан чиқиб кетиш»ни, унинг ижтимоий соҳалардаги фаоллигини рад қилувчи қарашлар аҳён-аҳёнда бўлса-да учрайди. Гўёки аёл фақатгина оиласи, турмуш ўртоғи ва фарзандлари учун яшаса кифоядек. Тўғри, биз бу тамойилларни инкор этмаймиз. Лекин аёл энг аввало — ШАХС, унинг ўз дунёси, ўз қарши, ўз орзу-умидлари бор. Аммо кўпчилик хотин-қизларимиз бу ҳақиқатни ошкор қилишни истамайди. Афсуски, уларнинг сўхбаты кийим-кечак, қозон-товоқ каби мавзулардан нарига ўтмайди.

Маърифатпарварларимиз айтганидек, «бир миллатнинг олға бормоғи учун эркаклар ила хотинларни баробар ёритмоқ, уларни бирлик ва баробаринлик ила ҳаракат эттирмоқ нақадар зарур»лигини замоннинг ўзи талаб қилмоқда. Зеро аёлнинг қудрати, салоҳияти, иқтидори инсониятни юксалтиришга қодир экан, у оиласида ҳам, жамиятда ҳам муносиб ўринни эгаллаш имкониятига эга. Жадидларимиз таъбири билан айтганда «Аёл юксалса — юксалур башар!»

Нодира МУСТАФОЕВА,

ЎЗР ФА Тарих институтининг
илмий ходими

Мададга зор хазина

Қадимий ўғитлардан бирида «Тош ва дилдаги битикларнинг умри узун. Агар бахтли бўлай десангиз ё тошга, ё дилга битик битишни ўрганинг» дейилган. Дарҳақиқат, минг йилларни ортда қолдирган «Алпомиш» достони бамисоли халқ дилига мангу ёзилган ёрқин битик бўлса, қадим мозий қаъридан хабар айтувчи Зараутсой рангтасвир ёдгорлиги ажодларимиз ҳаёти ва ижодидан нақл сўйловчи ўлмас қиссадир.

Тошга битилган китоб — Зараутсой ажойиботлари ҳақида гап кетганда киши ҳаёлига Алишер Навоийнинг «Етибон кўкка тоқининг боши, тош ила ҳам ичию тоши» деган дилбар сатрлари куйилиб, кўз ўнгимизда ажиб бир манзара намоён бўлади. «Сабъаи сайёр» достонининг XXV бобидан жой олган маснавийда ичи ҳам, сирти ҳам тошдан бино бўлган даргоҳнинг чор атрофи жониворлар тасвири билан тўлгани ҳикоя қилинади. Ҳақли савол туғилади: улуг шоирнинг шоҳ асарига тасвирланган бу маскан Зараут эмасмикан?

Достонни ўқишда давом этамиз. Маҳбубаси Дилоромдан айрилган Баҳром фироқ доғида қоврилади. Шоҳ ҳатто еттита олий қаср бунёд эттириб, ҳафтанинг етти кунига ҳар қасрдаги бир гўзал билан суҳбат курса ҳам дили ёришмайди. Шунда мулозимлар ҳар куни биттадан сайёҳ-мусофирни шоҳ ҳузурига келтирадилар. Ҳинд, Рум, Миср сингари етти иқлимдан таширф буюрган мусофирлар шоҳга ажойиб-ғаройиб воқеалар ҳақида ҳикоялар сўйлаб беради.

Биз учун учинчи иқлим йўлидан саройга олиб келинган шаҳрисабзлик ровийнинг ҳикояси эътиборга молик. У Баҳромга Миср хожасининг ўғли Саъднинг бошидан кечирганларини ҳикоя қилади. Унинг айтишича, Саъднинг уйида меҳмон бўлган икки мусофир Шаҳрисабз йўлидаги тоғлар орасида ажойиб бир диёр борлиги, у ерда баландлиги осмонни эслатувчи, ичию таши жониворлар тасвири билан зийнатланган бир бутхона борлиги ҳақида хабар беради. Бундан мутаассир бўлган шахзода Саъднинг сайёҳлар билан бирга ўша диёр сари йўлга отланиши ва у

ерда бошидан кечирган саргузаштлари достонда жозибали тарзда тасвирланади.

Етти иқлимга оид бир-биридан қизиқ ва гўзал афсоналарга бой достонни ўқиганда киши ҳаёлига улуг шоирнинг тошдаги жониворлар тасвири ҳамда бу ҳақда айнан шаҳрисабзлик мусофирни сўзлаганининг замирида ўзига хос сиру синоат йўқ эмасмикан, деган фикр уйғонади.

Тахминимизча, 1465-69 йиллар орасида Самарқандда таҳсил олган Алишер Навоий Хиротдан келишда Жайхунни Термиз, Бордугай ёки Келиф яқинидан кечиб ўтиб, Пошхурд, Хатак, Тангидевол, Оқрабат, Яккабоғ, Шаҳрисабзни боғловчи карвон йўлидан юрган бўлса керак. Халқ афсона ва ривоятларига қизиққан шоир Зараутсойнинг қизил суратли горлари ҳақида эшитган ва ҳатто уларни бориб кўрган, кейинчалик эса «Сабъаи сайёр» достонига бу таассуротларини, тасаввури билан бойитган ҳолда, киритган бўлиши мумкин. Чунки шу орадаги катта худудда Зараутга ўхшаш бошқа макон йўқ.

Зараутсой ёдгорлиги неча минг йиллар давомида одамлар эътиборида бўлган муқаддас зиёратгоҳ ҳисобланади. Бу ерга ҳамма ҳам келолмаган, бунга ҳар кимнинг ҳам ҳадди сиғавермаган. Зараутнинг ғайриоддий ва сирли жозибаси ҳудожўй кишиларни оҳанрабодек ўзига тортган бўлса, нопок кишилар ундан ҳайиққан. Дарадаги ҳозиргача изоҳсиз қолаётган аниқ-ноаниқ шаклларни, ўхшаши учрамайдиган тасвирларни кўрган қавмлар у ҳақда «жумбоқли сой», «тилсимланган хазина» каби афсоналарни тўқиган бўлса ажаб эмас. Ривоят ва афсоналар авлоддан авлодга, элдан элга ўтиб келаверган. Одамлар бу суратларнинг хосиятсиз эмаслигига ишонган. Шунинг учун суратларни ҳар кимга ҳам кўрсатавермаганлар. Фақат алломага арбоблар, фозилу донолар, сайёҳу дарвешлар уларни кўришга мушарраф бўлган.

Зараут дарасидаги камарлардан бирида битилган оч-қизил рангли қадимий ҳинд ҳарфлари — санскрит-девонагари ёзуви, ундан куйирокда IX-X-XI асрларга оид араб алифбо-

сидаги жумлалар зиёратда бўлган кишиларнинг мухри янглиғ тарих бағрида мангу қотиб турибди.

Зараутсой Кўхитанг тоғининг кунчиқар томонида жойлашган. У номлари бевосита қимматбахо металллар, жумладан, олтин қазиб олиш ва унга ишлов бериш билан боғлиқ бўлган Зарабоғ, Тиллакон, Кампиртепа (аслида кончилар манзили деган маънони англатувчи ҳиндча «конпур» сўзининг ўзгарган шакли) каби қишлоқлардан биридир. Термизлик олим Шариф Ёқубовнинг маълумотиغا кўра, Шержон, Мачили, Кампиртепа, Шалқон, Қизилолма ва Зараутни бир-бири билан боғловчи тоғ ёнбағирларидаги қадимги арава йўли ўтмишда бу ҳудудда тоғ-кон саноати ривожлангани ва юксак маданият мавжуд бўлганини билдиради. Арава йўли ҳозиргача сақланиб қолмаган бўлса-да, қирлар, адирлар ва текисликларнинг қатъий бир чизиқ бўйлаб кесилгани буни исботлайди.

Қишлоқ ва суратли даранинг номланиши ҳам қизиқ тарихга эга. Профессор Тўра Нафасовнинг айтишича, «зараут» топоними юқори ўтлоқ маъносини билдирувчи сўгдча «саровут» сўзидан келиб чиққан.

Шоирона ном, сирли кизил суратлар, ер ости бойликларининг мўллиги, жойнинг табиий кўриқхонага хос гўзаллиги, бой ўсимлик ва ҳайвотот дунёси одамлар хаёлига эрк ва қанот берган. Натижада бир-бирдан гўзал афсона ва ривоятлар юзага келган. Улар бора-бора «зараут» сўзининг талқинига ҳам кўчган. Зараутсойнинг биринчи тадқиқотчилари Г. В. Парфёнов, А. Ю. Рогинская, ёзувчи Менгзиё Сафаров уни «зар ўт», «яъни олтин олов сойи» дея таърифладилар. Бу таъриф ҳатто китоблар номида ҳам акс этди (қаранг: А. Саъдуллаев, Э. Ртвеладзе. «В стране «Золото́го огня». Тошкент, «Ўзбекистон», 1983). Уни Заробод, яъни олтин билан обод бўлган жой ҳам дейдилар. Бир пайтлар Зараутсой илмий экспедициясининг энг ёш иштирокчиси бўлган отахон Рауф Ваҳобов «зар бут», яъни «зарга, олтинга тўла деган жой», дея эътироз билдирса, Фулом Фафур ва Худойкул Тўраев «зараут» сўзи сўгдийчада «зара уд», яъни «зарга тўлиқ макон» деган талқинни ёқлаб чиқди. («Тафаккур» журнали, 1997 йил, 4-сон).

Г. В. Парфёнов бошлиқ илмий экспедиция санъат кошонасига қиёс қилинадиган Зараутсой ёдгорлигида 264 та суратни ўрганган бўлса, 1951 йил январь-апрель ойларида илмий кузатишлар олиб борган олим Б. Н. Жуков Зараутсой кўриқхонаси ҳудудидаги 13 та

камарни тадқиқ қилган. 1964 йилда А. А. Формозов марказий камар ва унинг атрофидаги асосий суратлар ҳамда сой бўйлаб юқорида да унча яхши сақланмаган айрим тасвирлар — ҳаммаси бўлиб 212 та сурат ҳақида маълумот берган. 1976 йилда Ж. Кабилов тўртта камарда сақланиб қолган 88 та тасвирни илмий тасниф қилган. Ҳозирги пайтда суратларнинг кўпчилиги табиий таъсирлар оқибатида турлича зарарланган. Бундан ташқари, айрим бебахо суратларни XX асрнинг «ваҳший турист»лари бўёқлар билан чаплаб ташлаган, баъзи расмларнинг юзаси тош, металл буюмлар билан атайлаб уриб, мажақланган. «Туристлар» қолдирган «дастхатлар»ни эса санаб, адоғига етиш қийин.

Хўш, ахвол шу тарзда қолаверса, бебахо ёдгорликнинг тақдири нима бўлади?

Тасаввур этинг, неча минг йиллардан буён сақланиб келган Зараутсой обидаси айнан бизнинг замонамизда ўчиб битса, буни кечиб бўладими?! Келгуси авлод бизни лантламасмикан? Ахир, у — жаҳон аҳамиятига эга бойлик, табиий мўъжиза! Зараутсой суратлари ҳам ҳар қандай ёдгорлик каби ибтидоий ҳолича гўзал ва қадрли!

Зараутсой рангтаъсир ёдгорлигини сақлаб қолиш ҳақида кўпдан-кўп қарорлар чиқарилган; унинг осори атиқалари муҳофазасига доир танкид ва таклифни матбуотда олимлар, журналистлар айтган, ҳатто халқаро анжуманларда (масалан, «Зараутсой-95», «Зараутсой-98» халқаро симпозиумларида) суратларни фан ва келгуси авлод учун сақлаб қолиш зарурлиги қайд этилган. Шуларга қарамай, ёдгорлик ҳанузгача мутлақо қаровсиз қолаётган экан, энди уни амалда муҳофаза қилишга киришмоқ лозим. Бизнингча, биринчи навбатда суратли камарлар ҳудудини қайтадан давлат аҳамиятидаги кўриқхонага айлантириш, бугунги кунда тобора кўпайиб бораётган сизот сувларнинг камарларга киришини тўхтайтиш зарур. Шундан сўнг суратларни сақлаб қолиш (консервация) ва бошқа ҳимоя ишлари амалга оширилиши керак.

Оқилона тадбирлар, ватанпарварлик ва фидойиликка бетақрор хазина салтанатини сақлаб қолишга қодир...

Ҳозирча эса... Зараут мадад сўрамоқда!

Абдулла ХОЛМИРЗАЕВ,

Халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси
Сурхондарё вилоят бўлими раисининг
муовини

"Шайтанат" — детектив асарми?

Таниқли адиб Тоҳир Маликнинг "Шайтанат" асари дунёга келиши билан миллий адабий танқиднинг детектив адабиётга муносабати ўзгарди. Матбуотда "Шайтанат"га оид хилма-хил мулоҳазалар пайдо бўла бошлади. Уларда эътиборга лойиқ ўринлар бисёр. Аммо бахсли фикрлар ҳам йўқ эмас. Мақола ва тақрирларнинг аксариятида "Шайтанат" детектив асар сифатида талқин қилиняпти-ю, бироқ бу фикрни асослашга келганда етарлича далил сезилмаяпти. Чунончи, таниқли адабиётшунос Умарали Норматов "Бугунги насримиз тамойиллари" мақоласида ("Жаҳон адабиёти" журнали, 1997 йил, 3-сон) "Шайтанат"ни "жаҳон детектив-саргузашт адабиётининг яхши намуналари билан бўйлаша оладиган қисса" сифатида таърифласа, Тоҳир Шермурод "Ҳидоятнинг машаққатли йўли" мақоласида ("ЎзАС", 1998 йил 30 октябрь) уни "ҳодиса мақомидаги детектив асар" деб баҳолайди. Хўш, "Шайтанат" детектив асарми?

Адабиёт ҳамма замонларда жиноятчиликка нисбатан муросасиз бўлган. Детектив асарлар ҳам худди шу маънавий туйғунинг маҳсули ўлароқ дунёга келади. Уларнинг асосий хусусияти шундаки, жиноятчи билан изқувар орасидаги шафқатсиз олишувлар орқали жабрланган шахс, сирли жиноят гангитиб қўйган изқувар, муқаррар жазо талвасага солиб қўйган жиноятчининг руҳий дунёсидаги беомон курашлар ўз ифодасини топади. Бундай асарларнинг кўпчилигида қотиллик, айримларида эса ўғрилик содир бўлади: пул ёхуд қимматбаҳо буюм йўқолади, ҳаттоки, одам ўғирлашдек жирканч жиноят рўй беради. Детективнинг баъзи намуналари биргина жиноят ва уни фош этиш тафсилотига бағишланса, бошқаларида кетма-кет жиноят содир этилиши ҳамда улар билан боғлиқ сирларни очишнинг мураккаб йўли юзакироқ тасвирланади.

Хўш, детектив адабиётга хос бундай белгилар "Шайтанат"да қай даражада зуҳур этган?

Таъкидлаш жоизки, зикр этилган сифатларнинг аксарияти "Шайтанат"га ҳам хос.

Зеро, шайтанат оламида содир этилган жиноятларнинг сон-саногии йўқ. Қотиллик, пул ёки буюм, одам ўғирлаш, зўравонлик, босқинчилик ҳам рўй беради унда. Жиноятчи тўдалар орасидаги шафқатсиз олишувларнинг, манфаатлар йўлида қурбон бўлган, жиноятчи жабр етказган шахсларнинг санаб адоғига етиш мушкул. Чунки шайтанат гирдобига фарқ бўлганларни муқаррар жазо талвасага солмайди. Улар учун қонун тариқча қимматга эга эмас. Изқуварларни кетма-кет содир этилаётган жиноятлар гангитиб қўйгани рост. Жиноятни фош этишга ожизлик қилаётгани етмагандай, қўлига кишан солинганига нима дейсиз? Шу ўринда ёзувчи Худойберди Тўхтабоевнинг "жиноятчи гоят тажрибали бўлиб, изқувар нўноқ бўлса, ўйин тартиби бузилган бўлади. Ёки аксинча — изқувар ўта тажрибали бўлиб, жиноятчи ландовур бўлса — бунда ҳам асар китобхон эътиборини тортолмай қолади" деган фикр-мулоҳазалари ёдга тушади. Бинобарин, бу — жаҳон адабиёти тажрибасида синалган ҳақли талаб. Зеро, жаҳон детективининг пешқадам вакиллари бўлмиш Артур Конан Дойл, Жорж Сименон, Агата Кристи асарлари ҳам шаклан, ҳам моҳиятан шу талабга бўйсундирилган. Ҳатто адабиётнинг бу йўналишига қизиқиш кучли бўлган мамлакатларда фаолият кўрсатувчи детектив клуб намоёндалари қайд этилган талабга бўйсунмовчи асарлар яратган қаламкашларни ўз сафларидан четлаштиришни маъқул кўрган. Масалага шундай ёндашилганда ва "Шайтанат"ни Тоҳир Малик бирон-бир клубга аъзо бўлган ҳолда ёзганида эди, шак-шубҳасиз, сафдошларидан йироқлашишга мажбур бўлар эди; қолаверса, унга тасвирни ўта жиддийлаштириб, чуқурлаштириб юборган, дея айб ҳам тақашлари мумкин эди. Чунки детективнинг мақсад ва вазифаларини унутиб қўйиш ички имкониятларини билмаслик, уни жумбоқлару сирли ўйинлардангина иборат, дея тушуниш адабиётга нисбатан бир ёқлама қарашларнинг туғилишига имкон яратади. Шунингдек, бундай асарлардаги ижтимоий масалалар таҳлилини жуда

чуқурлаштириш, тасвири жиддийлаштиришнинг ҳам оқибати салбийдир. Бу ҳолатларда қисса ёки роман детектив асар сифатидаги сирлилиқ ва мароқлилиқ хусусиятини йўқотади.

Мақсад “Шайтанат” ҳамда унинг муаллифига айб қўйиш эмас, аксинча, асарнинг ёзилиш жараёнига алоқадор ҳақиқатларни ойдинлаштиришдир. Зеро, қайд қилинган даъволарнинг на “Шайтанат”га, на унинг муаллифига дахли бор. Чунки “Шайтанат” детектив асар яратиш ниятида дунёга келгани йўқ. Унда жиноятни фош этиш иштиёқи, изқувар қаҳрамоннинг бошқаларни лол қолдирадиган ақлини намойиш қилиш хоҳиши эмас, балки, реал ҳаётни тасвирлаш, уни бутун мураккаблиги билан қаламга олиш мақсади устун туради.

Тоҳир Малик инсонни, ҳаёт воқеликлари асл ҳолича тасвирлашни маъқул кўради. Ёзувчининг роман учун материал йиғиш жараёни 80-йиллар охири, 90-йиллар аввалида кечади. Собиқ шўро тузумининг ҳалокати ҳақиқатга айланган, хўжасизлик, қонунбузарлик, худбинлик авжига минган давр; фосику жиноятчи тўдалар тантана қилган, қонун ҳимоячилари — суд, жиноят қидирув идораси, милиция ходимлари бармоқ сўраётган бола ҳолига тушган мудҳиш ҳаёт. Мана шуларнинг ҳаммаси аслида қандай бўлса, шундайлигича асарга кўчган. Жамланган воқеа тафсилотлари тартибга солинган, шахс номлари аниқлаштирилган. Бутун бошли халқ ташвиши икки-уч қаҳрамон тақдирида, юзлаб жиноятчи тўдаларнинг кирдикорлари икки-уч гуруҳ вакиллари фаолияти мисолида кўрсатилган. Бу эса, ўз навбатида, асардаги жиддий образ ва характерларнинг майдонга келишига имкон берган.

Бошқалардан фарқли ўлароқ, Тоҳир Маликнинг аксарият қаҳрамонлари жиноятчилар, жиноятга билиб-билмай шерик бўлган адашган кишилардир. Гап шундаки, Тоҳир Малик ёзувчи сифатида инсонни жиноят содир этганидан сўнг ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ ўрганиш, руҳий дунёсига чуқурроқ кириб бориш мумкинлигини теран ҳис қилади. Адабиёт ихлосмандлари Тоҳир Маликнинг бир гал ойнаи жаҳонда мухбир саволига жавоб бера туриб, “Агар олимлик насиб этганида, жиноятчининг руҳий дунёсини ўрганиш борасида илмий иш қилган бўлар эдим”, деб таъкидлаганини яхши эсласалар керак. Шу далилнинг ўзиёқ ёзувчини “Шайтанат”дай йирик, кўп қиррали асарни аслида қандай ният билан қоралаганига далил бўла олади. Муаллиф самарали меҳнати ўлароқ анчагина ютуқларга

эришган ҳам. Бу жиҳатдан “Алвидо, болалик”-даги Асрор ва Қамариддин, “Шайтанат”даги Асадбек ва Маҳмуд образлари алоҳида аҳамиятга эга. Улар талончи, қотил бўлса-да, китобхонда ачиниш уйғотади. Ёзувчининг мақсади ҳам уларни қоралаш эмас. Аксинча, уларни жиноятга ундаган ижтимоий-маиший омилларни излаб топиш ва инсон руҳий дунёсида рўй берадиган тўқнашувларни кўп ҳам бўрттирмасдан тасвирга туширишдан иборат. Дарҳақиқат, “Шайтанат” — адашганлар руҳияти ва қалби тадқиқига бағишланган асар. Аммо милиция ходими иштирок этган ҳар қандай қисса ёки романи детектив асарлар сирасига қўша оламаганимиз каби, жиноятчи образи бўлган ҳар қандай асар ҳам детектив саналавермайди. Шундай бўлганида эди, Лев Толстой ва Фёдор Достоевскийларнинг “Тирилиш” ҳамда “Жиноят ва жазо” романлари ҳам детектив асарлар қаторига кирган бўлар эди. Эҳтимол, зукко китобхонлар бу фикрга хайрихоҳлик билдирмас. Чунки ўзимиз “буржуа адабиёти намунаси” деявериб китобхонни детектив асарга бефарқ қарашга ўргатганимиз етмаганидай, адабиётимизда ўқувчиларга детектив намунаси сифатида тақдим қилинган, аммо уларнинг ҳафсаласини пир этадиган ҳикоя ва қиссалар ҳам анчагина.

“Тирилиш” ҳамда “Жиноят ва жазо” да детективга хос тасвир усулларидан фойдаланилганини рад этмаган ҳолда “Шайтанат”да ҳам шу йўлдан борилганини таъкидламоқчимиз. “Шайтанат” — кўп тармоқли асар. Лекин ёзувчи бу ўринда жиноятчини одамлар орасидан изламайди. Ёзувчи учун, аввал таъкидлаганимиздек, инсон ва унинг қалби, тақдири масаласи бирламчи. Ижтимоий тузумни бош жиноятчи деб билган адиб айбловчига айланиб, уни сўроққа тутати. Детективга хос бу усул ёзувчига ижтимоий тузумнинг чиркин ҳаётига дахлдор ҳақиқатларни юзага чиқариш имконини беради. Жамият иллатларини фош қилиш эса деярли барча асарларда бор. Шу боис детектив адабиёт хусусиятларини ис-талган асардан топиш мумкин. Қолаверса, детектив усулларидан фойдаланиш бошқа масала-ю, соф детектив асар яратиш бошқа иш. Шундай экан, Лев Толстой ва Фёдор Достоевскийлар ижодида бу усуллар қандай мақсадларда қўллангани ҳақида бахslashиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Тоҳир Малик ёзувчи ва китобхон сифатида бу икки буюк сиймо ижодига зўр ҳурмат билан қарайди. Образ ва характерлар талқини, ижтимоий масалалар таҳлилида улар қўлга киритган му-

ваффақиятларга таянади. Лекин ижод жараёнида бунга қай даражада эришгану қай даражада эришмаган — “Шайтанат”нинг ўзи тасдиқлаб турибди. Тоҳир Малик яратган образларнинг кўпчилиги Достоевский қаҳрамонларига ўхшаб кетган. “Тирилиш”да инсонни ҳидоятга чорлаш манбаи Инжил бўлса, “Шайтанат”да бу вазифани Қуръони карим адо этади.

Шунга ўхшаб кўлаб мулоҳазалар мантики “Шайтанат”ни ёзишдан мақсад аслида детек-

тив асар яратиш бўлмаганини кўрсатади. Бинобарин, “Шайтанат”ни соф детектив асар эмас, балки ёзувчининг кўп йиллик изланишлари маҳсули сифатида дунёга келган том маънодаги кўп қиррали реалистик роман дейиш тўғрирокдир.

Шодмон СУЛАЙМОНОВ,

Бухоро давлат университетининг аспиранти

Гипноз:

сеҳргарликми ё қобилият?

Гипноз ёхуд афсунгарликнинг моҳияти инсониятни азал-азалдан қизиқтириб келади. Тарихий манбаларнинг далолат беришича, эра-миздан аввалги VII – VI асрларда яшаган халқларда авраш, сеҳрлаш, беҳуш қилиб таъсир ўтказиш каби амаллар кенг тарқалган экан. Ўрта Осиё халқлари тарихида шу мавзуга оид анча-мунча маълумот тўпланган. Манбаларда “куфсуф” деб инсонни ёки жисмни ўрнидан кўзгатувчи ёки кўздан ғойиб этувчи, сувни тескари оқизувчи ғайритабиий қудрат соҳиблари, “кўзли”, жодули одамлар тўғрисида илмий бўлмаса-да, лекин муайян даражада тасаввур уйғотувчи ривоятлар баён этилган. Бизнингча, буларнинг барчаси гипноз билан бевосита алоқадор.

Хўш, гипнознинг ўзи нима ва уни қандай изоҳлаш мумкин? Бу саволларга жавоб бериш учун аввало гипнозни сеҳргарликнинг бошқа турларидан фарқлай билиш лозим. Хиромантия — кафтдаги чизиқларга қараб фол очиш — парапсихология; френология — кишининг руҳий ва ахлоқий хусусиятларини унинг бош суяги тузилишига қараб тушунтирадиган руҳиятга тааллуқли назария; телепатия — узоқдан туриб фикр ва туйғуларни била олиш қобилиятини ўрганувчи соҳа; спиритизм — ўлганларнинг руҳи билан сўзлашиш мумкин, деб ишонтирувчи мистик оқим ва бошқалар сеҳргарликнинг ана шундай шакллари дандир. Гипноз уларнинг барчасидан амалиётга яқинлиги билан фарқ қилади.

«Гипноз» сўзи грекчада уйқу деган маънони англатади. Яъни гипноз жараёнида инсон ишонтириш, таъсир ўтказиш йўли билан ухла-

тиб, беҳуш қилиб қўйилади. Одатда гипноздан психотерапияда касалларни даволашда фойдаланилади. Тиббиёт муассасаларида бемор гипноз ёрдамида тигсиз, нинасиз, ширин сўз билан ухлатиш орқали дардига даъво топади. Бундан ташқари, мюзик-холл, эстрада ва цирк соҳасида ҳам гипноздан фойдаланилади. Бъзан саҳнада гипнозчилик қилиш йўли билан мухлисларнинг ҳис-туйғусига таъсир ўтказилади, уларнинг кайфияти кўтарилади. Гипноз пайтидаги ажойиб ҳаёллар, ранг-баранг таассуротлар инсон руҳини бойитади. Гипноз қайси соҳада қўлланмасин, ҳамisha бир хил моҳиятга эга.

Маълумки, инсон онгли (уйғоқ) ва онгсиз (уйқу) ҳолатда бўлади. Гипноз чоғида унинг онгсиз ҳолатига таянган ҳолда иш кўрилади. Одам фақат онгли, яъни уйғоқ ҳолатида ўзини идора қила олиш лаёқатига эга. Онгсиз, уйқу ҳолатида эса у ўз-ўзини идора қила олмайди. У бошқа бировнинг таъсири натижасида, яъни сунъий уйқу ҳолатига келтирилса, шу одамнинг таъсирига берилади, унга итоат этиш жараёнига тушади. Рус физиологи И.М.Сеченов бу ҳолат ҳақида фикр юритиб, «Онгли ва онгсиз руҳий ҳодисаларнинг барчаси, асл моҳиятига кўра, рефлекслардир» деган хулоса чиқарган. Унинг фикрича, гипноз тана аъзоларининг ташқи таъсирга беихтиёр кўрсатадиган жавобидир.

Машҳур физиолог И.П.Павлов ҳақиқий уйқу билан сунъий уйқу ўртасидаги фарқни илмий жиҳатдан асослаб берган. Унинг таъкидлашича, ички тормозланиш деб аталадиган жараён билан уйқу — моҳиятан бир нарса. Худди шу сабабдан бош мия пўстининг чала кўзгалиши натижасида кишини уйқу босади. Хусусан, куч-

сиз кўзгатувчи бирмунча муддат таъсир этиб турса, уни қабул қилувчи асаб тармоғида тор-мозланиш жараёни содир бўлади. Кейин бу жузғий тўхталиш бутун мия бўйлаб тарқалади. Бир маромда (монотон) гапириш, хиргойи қилиш, алла айтиш каби товуш таъсирлари шу боис уйқуни келтиради.

Гипноз ҳолатида бош мия пўстининг катта-гина қисми тормозланади, лекин унинг бошқа қатламлари кўзғолганича қолаверади. Гипнотик вазият — уйғоқлик билан уйқу орасидаги чала уйқу ҳолатидир.

Гипноз ҳолатининг дастлабки босқичи — ишонтиришдир. Бу — бир одамнинг иккинчи бир одамга руҳий йўл билан ўзига хос тарзда таъсир ўтказишидир. Гипноз мақсадида қилинган ишонтириш кишининг ақл-заковатидан кўра кўпроқ унинг ҳис-туйғуларига таъсир этади. У, моҳиятан, ҳис-туйғу, орзу-умид, ниятга таъсир кўрсатишдир. У одамнинг сезгиси, туйғуси, тасавури ва таассуротида қаратилгани боис но-хуш қабул қилинмайди. Худди шу омил ташқи таъсирнинг шахс руҳий дунёсига осон кириб боришига, унда мустаҳкам ўрнашишига, гипноз-нинг таъсирчанлиги ортишига имкон яратади.

Инсоншунослик фанида ишонтиришнинг гипноз ҳолатида, табиий уйқу ҳолатида, ухлатадиган дори-дармонлар бериб, уйғоқлик даврида ва ўз-ўзини ишонтириш каби турлари қўлланади.

Гипноз қилишнинг бир қанча усуллари мав-жуд. Шулардан бири сўз билан ухлатишдир. Бунда руҳни тинчлантирувчи ва мия пўстлоғи-да тормозланиш ҳосил қилувчи жумлалар бир оҳангда такрорланади. Масалан, “Бутун аъзои баданингиз тин олиб, мускул ва мушакларин-гиз бўшашиб турибди. Атрофингиз жим-жит. Ба-данингиз яйраб келяпти. Кўзларингиз юмиляпти. Фикрларингиз хиралашиб, чалқашмоқда. Ҳамма ғам-ташвиш ва ҳаяжонлар сизни тарк этган. Сизни тобора кўпроқ уйқу босмоқда. Ухланг... Ухланг...”.

Иккинчи усул бир хил оҳангдаги товушлар, ёруғлик, иссиқлик, ранглар воситасида амалга оширилади. Бундай усул билан гипноз қили-нувчи сунъий уйқу ҳолатига келтирилади.

Гипноз ҳолати юзаки, ўрта ва қаттиқ бўла-ди. Юзаки гипноз ҳолатида кўз қовоқлари ва қўл-оёқлар оғир тортиб, мудроқ босади, томир уриши ва нафас олиш сийрақлашади. Ўртача гипноз эса енгил уйқудан иборат бўлиб, таъ-сирланувчи кўзини оча олмайди, лекин воқеа-ҳодисалар хотирасида сақланиб қолади. Чу-ли гипнотик ҳолат — қаттиқ сунъий уйқудир. Унда одамнинг аъзойи баданидаги мускулла-ри батамом бўшади. Гипнозчи уйқуга кет-

ган одамни ишонтириб, турли ҳолатларга со-лиши мумкин. Гипнозланган одам ўз хатти-ҳаракатини бошқара олмайди.

Йирик гипнозчилар кўпроқ учинчи усулдан фойдаланади.

Ҳамма ҳам гипноз қила оладими? Гипнотик истеъдод нима ва у қандай одамларда учрай-ди? Бу каби саволлар уйқувчиларни қизиқтири-ши муқаррар, албатта.

Инсон қобилятини энг юксак даражада шакллантирувчи табиий туғма имкониятлар йиғиндиси гипнотик истеъдод дейилади. Ин-сон мияси ярим шарлари қобиғининг кўзга-лиш хусусиятлари, асаб тизимининг хоссала-ри, табиий анализаторнинг тузилиши ва унинг ишлаш хусусияти гипнозчилик истеъдоди тар-кибига кирди.

Туғма имкониятлар ҳар кимда ҳар хил бўла-ди. Уларнинг шаклланиши одамнинг яшаш шароитига, махсус билим, кўникма ва тажри-бага боғлиқдир.

Гипнозчиликнинг туғма имкониятлари ҳақида гап кетганда асосан инсондаги биоқув-ватнинг даражаси назарда тутилади. Чунки биоқувватнинг тўпланиши тана аъзолари фао-лиятини кучайтиради, шижоатни жўштиради ва ўзгаларга таъсир эта олиш имкониятини юзага чиқаради. Кейинги йилларда инсондаги биоқувват захираси ташқаридан электромагнит-тик нурларни қабул қилиш натижасида кучай-иб бориши ҳақидаги фаразлар ҳам ўртага таш-ланмоқда. Инсон хоҳиш, истак ёки турли машқ-лар билан гипноз қилиш қобилятини шаклла-тира олмайди. Интилиш бўлса-ю, лекин туғма имконият бўлмаса, бир иш чикиши қийин.

Хуллас, миянинг ҳаракати биотокларни ҳосил қилади, ташқаридан электромагнит нур-ларни танага кириб келиши мужассамлашиб, гипнозчилик истеъдодини вужудга келтиради ва ривожлантиради.

Инсон гипноз назарияси, техникаси ва ус-лубларини ўзлаштириб, туғма имкониятлари-ни ишга солади. Беқийс гипнозчилик истеъ-додига эга бўлган кишиларнинг тўпланган био-қувватидан эзгулик йўлида фойдаланиш имко-нияти туғилади. Бир сўз билан айтганда, изла-ниш, машқ қилиш, руҳий тўсиқларни енгилга ўрганиш — муваффақиятлар гаровидир.

Эргаш ҒОЗИЕВ,

психология фанлари доктори,
профессор,

Шоҳида АЗИЗОВА,

Тошкент давлат университетининг
аспиранти

RESUME

After gaining its independence, every nation faces the problem of choosing a path that will lead it to a bright future, since there is a need for a state to have a specific national model worked out to develop and advance towards a promising future. As soon as a few years right after achieving independence, Uzbekistan formulated its own «Uzbek idea» of development and has been advancing along this road step by step.

In his article entitled «The country on its right path», philosopher Abudurahim Erkayev deals with the idea's specific features and the progress of its implementation.

Since its origin human being has been alive with dreams, as a dream is virginity adding colour to life and brightness encouraging mankind to be constantly progressive. One may have a different dream from another. There are, though, common factors in people's historical, geographic and economic circumstances and traditions as well as in their mode of life. This perception, logically, raises the notion of «a nation's dream». Journalists Ahmadjon Meliboyev, Murtazo Qarshiboy and poetess Tursunoy Sodiqova offer their opinions of the question: What is a nation's dream?

Functions of a strong society play a leading role in the essence of progress of any kind. Self-governing will emerge with a state leaving its function to society, which is considered a guarantee for the progress in society. Anvar Ziyov, in his article entitled «The philosophy of a strong society», analyzes specific features of this process. The article also deals at length with the related work under way in our country and draws a comparison of this practice with that in developed countries.

Relations between China and Uzbekistan have a many centuries long common history. Along the Great Silk Road, Uzbekistan used to serve as a bridge linking Europe with China. These ancient traditions have been kept up until today. Philosopher Bahodir Umarov had an interview with the Chinese ambassador extraordinary and plenipotentiary to Uzbekistan on the future of cooperation between the two countries. Journal readers will also have an opportunity to learn more about priorities of China's development and about its domestic and foreign policies.

In his article entitled "Abusing ourselves to other's benefit", orientalist Fathulla Abdullayev dwells on the former Soviet treatment of eastern countries. Mistakes made under Soviet pressure have created erroneous impressions of these states. Along with analyzing these errors, the article also places particular emphasis on major matters of oriental sciences.

Scientists have long been disputing over the issue of Uzbek and Turkic clans. In his article entitled «Navoiy and Turkic clans», literary expert Sultonmurod Olim takes his attitude to the matter through works and the life of Alisher Navoiy, prominent personality in Turkic literature, and provided a great deal of evidence to support his idea. I would not be surprising if his ideas and evidence provided further clarification of the matter.

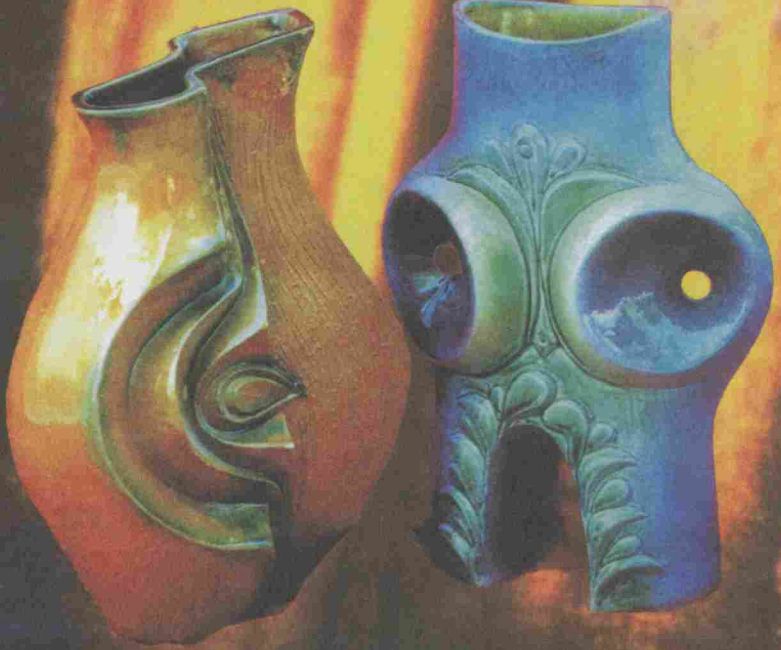
«**B**oburnoma» by Mirzo Bobur, shah and poet and an outstanding representative of the great Mogul empire, is not only a historical and autobiographical, but also artistic and psychological work. The work reflects fragile features of Bobur's spirituality as well as nature sites and historical events. Literary specialist Hasan Qudratullayev in his article speaks of artistic and psychological features of «Boburnoma».

A movement in support of enlightenment emerged in Central Asia, notably Uzbekistan, between the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Among the movement's leaders was Munavvar qori Abdurashidkhonov. In his article entitled «The bright name in history», journalist Sirojiddin Ahmad dwells on his individual, his activity and ideas he advanced.

Muhyiddin ibn Arabiy is a thinker whose works are among the most welcomed both in the East and West. He is the author of a large number of works on ethics, philosophy, faith and mysticism. Literary expert Ibrohim Haqqul, in his article entitled «The great sheikh», provides information on the great scholar's life and works.

The world community is becoming greatly concerned about the threat of international terrorism. Indeed, terrorism remains one of the burning issues. Reading an article co-authored by Asadali Hakimjonov and Zohidjon Bozorov, one could find answers to the questions: What is terror? Where and when did it emerge and what is its purpose? The article tells the reader about the history of terrorism.

In his Maxim's, great thinker in the Renaissance Laroshfuko uncovers various aspects of human ethics. They are still of the same value importance. The journal is the first to publish Maxim's in Uzbek.

1
2000

ТАФАККУР

TAFAKKUR

